

Сучасні дослідження з німецької історії

Сучасні дослідження з німецької історії
Современные исследования по немецкой истории
Moderne Forschungen zur deutschen Geschichte
Modern Studies in German History

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Сучасні дослідження з німецької історії

Збірник наукових праць

Дніпро
ЛПРА
2018

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ УКРАИНЫ
ДНИПРОВСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
имени ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Современные исследования по немецкой истории

Сборник научных трудов

Днепро
ЛИРА
2018

MINISTERIUM FÜR BILDUNG UND WISSENSCHAFT DER UKRAINE
NATIONALE OLES GONCAR UNIVERSITÄT
DNIPRO

Moderne Forschungen zur deutschen Geschichte

Sammelband wissenschaftlicher Werke

Dnipro
LIRA
2018

Modern Studies in German History

History researches

УДК 943
ББК 63.3 (4Г)
В 74

- В 74 **Сучасні дослідження з німецької історії** : зб. наук. пр. / гол. ред. Н. В. Венгер. – Дніпро: ЛІРА, 2018. – 152 с.

ISSN 2616-9479

Подано широкий спектр результатів досліджень істориків України, Німеччини, Росії, присвячених проблемам історії етнічних німців та менонітів України та Російської імперії на різних етапах їхнього минулого. В окремих блоках матеріалів розглянуто питання ролі особистості в історичній науці та проблеми всесвітньої історії.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, хто цікавиться питаннями історії.

- В 74 **Современные исследования по немецкой истории** : сб. науч. тр. / гл. ред. Н. В. Венгер. – Днипро: Лира, 2018. – 152 с.

ISSN 2616-9479

Представлен широкий спектр результатов исследований историков Украины, Германии, России, посвященных проблемам истории этнических немцев и меннонитов Украины и Российской империи на ранних этапах их развития. В отдельных блоках материалов рассматриваются вопросы роли личности в исторической науке и проблемы всемирной истории.

Для ученых, студентов, преподавателей, а также всех, кто интересуется вопросами истории.

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
(протокол № 7 від 24 грудня 2017 р.)*

Редакційна колегія:

Д-р **А. Айсфельд** (Німеччина); д-р. іст. наук, проф. **Н. В. Венгер** (гол. ред.); канд. іст. наук, проф. **С. Й. Бобилєва** (заст. гол. ред.); канд. іст. наук, доц. **О. М. Каковкіна** (наук. секретар); д-р. іст. наук, проф. **Савчук В. С.**; д-р **В. Деннінгхаус** (Німеччина); **Й. Дік** (Німеччина-Нідерланди); д-р, проф. **Д. Стейплз** (США); д-р іст. наук, проф. **С. С. Троян**; д-р **Е. Фрізен** (Канада); **В. В. Соловійов** (відп. секретар).

*Реєстраційне свідоцтво наукового збірника
№ 23170-13010 ПР. Серія КВ від 10.01.2018 р.*

ISSN 2616-9479

© Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара, 2018
© ЛІРА, оформлення, 2018

Історія німецькомовних діаспор Російської імперії, України та світу

Айсфельд О.

Будинок, де керували колоністами

Венгер Н. В.

До проблеми про історичні передумови виникнення «німецького питання» в Російській імперії: емоціологічний аналіз колонізаційної ситуації першої половини XIX ст.

Черказьянова І. В.

Солочанський відділ Імператорського Російського товариства плідівництва

*Лавренко В. С.,
Ткаченко М. М.*

Образи «ворога» очима військовополонених часів Першої світової війни (за спогадами Ю. І. Кірша та Е. Е. Двінгера)

Бобилєва С. Й.

Морально-психологічний стан німецького населення Півдня України в період голоду 20-х років XX століття

Деннінгхаус В.

«Неписьменний знаходиться поза політикою [...]»: Ліквідація неписьменності у національних меншин Заходу

История немецкоязычных диаспор Российской империи, Украины и мира

Айсфельд О.

Дом, где управляли колонистами

Венгер Н. В.

К вопросу о предыстории возникновения немецкого вопроса в Российской империи: эмоциологический анализ колонизационной ситуации первой половины XIX ст.

Черказьянова И. В.

Солочанский отдел Императорского Российского общества плодоводства

*Лавренко В. С.,
Ткаченко М. Н.*

Образы «врага» глазами военнопленных времен Первой мировой войны (по воспоминаниям Ю. И. Кирша и Э. Э. Двингера)

Бобылева С. И.

Морально-психологическое состояние немецкого населения Юга Украины в период голода 20-х годов XX века

Деннингхаус В.

«Неграмотный человек стоит вне политики [...]»: Ликвидация неграмотности у национальных меньшинств Запада

Die Geschichte der deutschsprachigen Diaspora des Russischen Reiches, der Ukraine und der Welt

Eisfeld O.

Гebäude, in dem die Kolonisten verwaltet wurden

Venger N. W.

zur Frage der Vorgeschichte der Entstehung der „deutschen Frage“ im Russischen Reich: die emotionologische Analyse der Kolonisierungssituation in der ersten Hälfte des XIX. Jh.

Cherkazianova I.

Колотснаер Abteilung des Kaiserischen Obstbauvereins für Russland

*Lawrenko V. S.,
Tkachenko M. N.*

Bilder des «Feindes» durch die Augen von Kriegsgefangenen während des Ersten Weltkrieges (nach den Erinnerungen von Yu. I. Kirsch und E.E. Dvinger)

Bobylewa S. I.

Der moralisch-psychologische Zustand der deutschen Bevölkerung des Südens der Ukraine in der Periode der Hungersnot der 20er Jahre des XX. Jahrhunderts

Denninghaus V.

„Der Analphabet steht außerhalb der Politik [...]“: Beseitigung des Analphabetentums und die nationalen Minderheiten des Westens

History of German diaspora in the Russian empire, Ukraine and in the world

Eisfeld O.

The building from which the colonists were guided

Venger N. W.

To the problem of the "German question" in the Russian Empire prehistory: an emotional analysis of the colonization situation of the first half of the XIXth century

Cherkazianova I.

Колотснаа Department of the Russian Emperor Society of Fruit Growing

*Lavrenko V. S.,
Tkachenko M. M.*

Images of the «enemy» by the eyes of prisoners of war from the time of the First World War (according to the memoirs of Yu. I. Kirsch and E. E. Dwinger)

Bobylewa S. I.

The moral and psychological state of the German population of the South of Ukraine during the famine of the 20s in the XXth century

Denninghaus V.

“The illiterate people are out of politics”: Elimination of illiteracy and the Western national minorities

УДК 94:725.1](477.7)-054.57“18”
DOI 10.15421/311801

О. Айсфельд
г. Гёттинген, Германия

ДОМ, ГДЕ УПРАВЛЯЛИ КОЛОНИСТАМИ

Айсфельд О. Будинок, де керували колоністами.

Наведено інформацію про будинок в Одесі, у якому в XIX ст. розташовувався Піклувальний комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії, який займався устроєм та опікою сільськогосподарських колоній. До останнього часу будівля не була локалізована. Проте вона збереглася, є па'мяткою архітектури та історії місцевого значення, але за іншим фактом.

Ключові слова: будинок Піклувального комітету, іноземні колонії на півдні України, будинок Швенднер в Одесі, пам'ятка історії.

Айсфельд О. Дом, где управляли колонистами.

Представлена информация о здании в Одессе, где в XIX ст. размещался Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России, занимавшийся устройством и опекой сельскохозяйственных колоний. До недавнего времени это место локализовано не было. Однако дом сохранился, является памятником архитектуры и истории местного значения, но по другому факту.

Ключевые слова: здание Попечительного комитета, иностранные колонии на юге Украины, дом Швенднер в Одессе, памятник истории.

Eisfeld O. Gebäude, in dem die Kolonisten verwaltet wurden

Der Beitrag informiert über das Gebäude in Odessa, in dem sich im 19. Jh. das Fürsorgekomitee für ausländische Ansiedler in Südrussland befand, das sich mit der Einrichtung und Förderung der landwirtschaftlichen Kolonien befasste. Bis vor Kurzem war dessen Platz nicht lokalisiert. Das Gebäude blieb jedoch erhalten, und ist ein Architektur- und historisches Denkmal örtlicher Bedeutung, aber aus anderem Grund.

Schlüsselwörter: Gebäudes des Fürsorgekomitees, ausländische Kolonien in der Südukraine, Schwendner-Gebäude in Odessa, historisches Denkmal.

Eisfeld O. The building from which the colonists were guided.

The author presents the results of her research about real location of the “Guardian Committee of Foreign settlers in the South of Russia” building. The house was supposed to be located in Odessa. Having been established 200 years ago, the Committee was responsible for the development of the agricultural colonies on the South of Ukraine. It had to monitor the processes of the foreign settlements setting up and take care of them for more than fifty years. Nevertheless, the complete history of the Committee has not been written yet and the exact location of the building had not been found out before. The author proves that the building of the Guardian Committee is still available. It is considered as a monument of a local architecture; however nobody knows the real historical importance of the house. The building was erected in 1847 – 1848 as a shop that belonged to Valentina Shvendner. Then the house was sold to local authorities and became a main quarter of the Guardian Committee. After the Committee had been canceled the building was mentioned only as a Department of State Domains in the sources. It was forgotten that the Guardian Committee had been in the house before. The author has managed to identify the house using the plan and the architecture draft of it's front wall made by an architect F. Morandy.

Keywords: Guardian Committee's building, foreign settlers on the South of Ukraine, Shvendner's house in Odessa, the historical monument.

Более полувека в XIX ст. на юге Украины функционировал Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. Образованный 200 лет назад (1818 г.) как

административное и хозяйственное учреждение, комитет управлял всеми иностранными колониями в пределах Херсонской, Екатеринославской, Таврической губерний и Бесса-

рабской области, являясь, по сути, ведомством региональным и многофункциональным. Его опека распространялась на поселян различных конфессий и национальностей – немцев, болгар, греков, сербов, шведов, гагаузов, румелийцев, швейцарцев, чехов, евреев-земледельцев. Помимо обустройства колоний и содействия их хозяйственной деятельности, комитет обладал контрольными, фискальными, полицейскими и судебными функциями [23]. Под его наблюдением находилось образование колонистов. Его надзору подлежало имущество евангелическо-лютеранских церквей в колониях края [15, с. 120]. Результаты усилий комитета были широко известны, а значение неоспоримо.

История этого учреждения еще не написана. Чтобы представить масштаб деятельности Попечительного комитета и сфер, находившихся в его ведении, достаточно назвать несколько цифр. По данным 9-й ревизии (1850 г.) в Херсонской, Екатеринославской, Таврической губерниях и Бессарабской области насчитывалось 217 иностранных колоний с населением 215 тыс. душ обоего пола. По данным за 1868 г., комитету были подведомственны 474 колонии на казенных, собственных и арендованных землях. Из них на казенных землях располагались 360 колоний (площадь землевладения 1 971 221 десятина), где проживало около 312 тыс. человек. В этих поселениях было основано 343 училища, действовали 234 культовых заведения, входившие в 165 приходов различных конфессий. Непосредственно под опекой комитета состояли 25 евангелическо-лютеранских приходов. В 1868 г. от иностранных колонистов и евреев-земледельцев поступило более 1 млн рублей казенных податей, земских и мирских денежных сборов. Попечительный комитет осуществлял управление поселениями посредством 3 попечительств (бессарабских болгарских колоний, по делам еврейских поселений Херсонской и Екатеринославской губерний), 22 окружных и 474 сельских приказов, 11 смотрителей и 13 комиссий сельского хозяйства. Накануне упразднения в ведении комитета находились 523 поселения на казенных, собственных и арендованных землях [4, л. 3–3 об., 6–7 об.; 5, л. 173].

Однако долгое время оставалось не установленным то место в Одессе, где размещалось главное управление, занимавшееся становлением и опекой сельскохозяйственных колоний в обширном регионе. Результаты поисков позволили ответить на данный вопрос.

За всю историю своего существования Попечительный комитет несколько раз менял

место пребывания. Приравненный к учреждениям губернского уровня, он сначала размещался в Херсоне, но был открыт в Екатеринославе. Проработав там всего лишь полтора года, он переместился в Кишинев. С реорганизацией управления иностранными колониями на юге были упразднены три конторы иностранных поселенцев (Одесская, Екатеринославская, Бессарабская), а комитет из Кишинева переведен. Переместившись в 1834 г. в Одессу как место, расположенное ближе к центру колоний, комитет занял здание, в котором ранее находилась упраздненная Одесская контора иностранных поселенцев [7, л. 1; 21, л. 102, 109]. Но и это место оказалось лишь временным пристанищем.

Вероятнее всего, потребность в новом здании возникла из-за увеличения штата, для которого старый конторский дом стал просто тесен. Еще по штатному расписанию 1833 г., комитету полагалось 39 чиновников [20, л. 289–290]. Но уже в следующем году в нем служили 48 чел. [8, л. 84–163]. В 1847 г. в результате образования нового отделения (еврейского) штат увеличился на 16 человек [18, с. 179; 19, с. 41].

Строение, о котором пойдет речь, ныне используется как жилой дом с административными помещениями, своим главным фасадом выходящий на Пушкинскую улицу, в промежутке улиц Успенской и Базарной, под № 44. Это двухэтажное с полуподвалом, сдержанное в декоре, но весьма привлекательное здание (ил. 1). Считается, что строил его архитектор К. О. Даллакка в 1850-е гг. Сегодня это здание является памятником архитектуры и градостроительства местного значения, но известно оно исключительно как «дом государственных имуществ» [17, с. 111; 22, с. 50], поскольку в последней четверти XIX в. – начале XX в. в нем размещалось Херсонско-Бессарабское губернское управление государственными имуществами соответствующего министерства [1, стр. 271]. Одновременно это памятник истории местного значения. Обоснованием этому послужил факт проживания в доме в 1930-е гг. академика В. И. Липского.

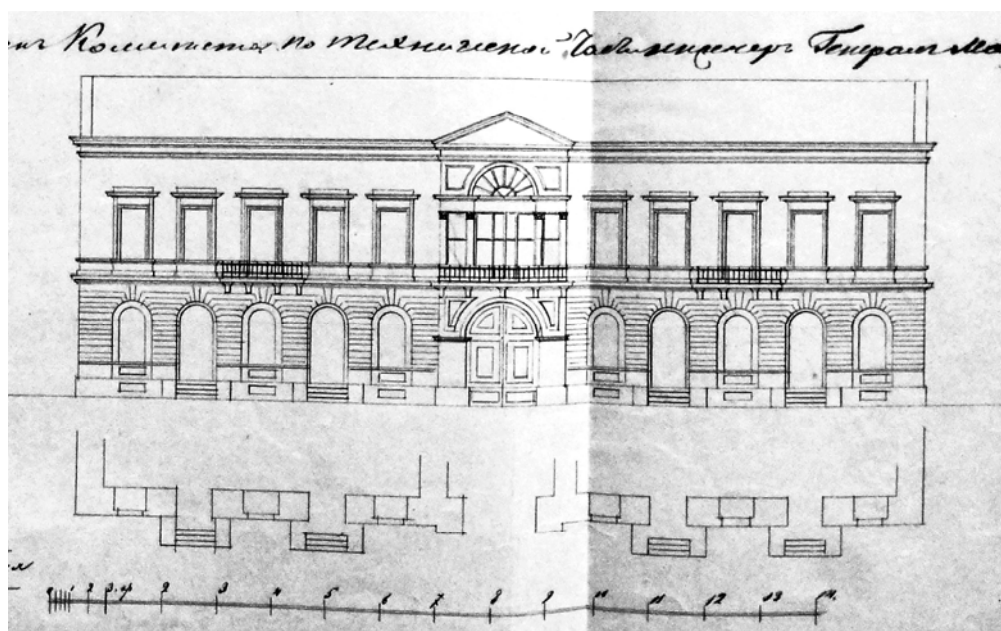
40-летняя, вплоть до революции, фиксация в справочниках информации о здании как о бывшем управлении государственными имуществами завуалировала важный период истории здания. Оно действительно являлось недвижимостью Министерства государственных имуществ, но до 1877 г. его занимало другое учреждение. Дом приобретался в казну непосредственно для создания в нём Попечительного комитета об иностранных поселенцах Южного края России, который с 1837 г. подчинялся этому министерству.

14 декабря 1848 г. «жена капитана 2-го ранга Валентина Швенднер* продала Министерству государственных имуществ Попечительному комитету об иностранных поселенцах Южного края России собственный свой двор и строения»**. В их числе значились: «плановый вновь отстроенный в черте каменный двухэтажный дом, отдельный двухэтажный

каменный флигель, систерна, галерея в земле под каменным сводом». Кроме этого, на участке оставались заготовленные строительные материалы и «до ста чугунных квадратных в один аршин плит» [6, л. 2–2 об.]. Все это было приобретено в казну за 20 тыс. руб. серебром, часть денег выручили от продажи бывшего конторского дома.

Ил. 1. Здание на Пушкинской улице в Одессе. 2014

Ил. 2. Проектный чертеж магазина В. Швенднер. Архитектор Ф. Моранди, 1847 г.

* Валентина Францевна Швенднер (? – 1884), жена Александра Игнатьевича Швенднера (? – 1859), в последствии контр-адмирала; мать Александра Швенднера (1848–1912), одесского архитектора и инженера, городского общественного деятеля.

** Так значится в документе.

По какой причине владелица избавилась от своей собственности, неизвестно. Наличие на фасаде административного здания балконов, не свойственных казенным заведениям, свидетельствует о том, что изначально дом задумывался как частная постройка.

Строительство здания началось после августа 1847 г. и продолжалось в течение 1848 г. на участке, приобретенном В. Швенднер в мае 1847 г. Четырехугольное, замкнутое по периметру строение с внутренним двором располагалось в квартале № 38, выходя главным фасадом на Итальянскую улицу (ныне – Пушкинская). Сооружался дом изначально как магазин со службами во дворе по проекту одесского архитектора Ф. Моранди. Во всяком случае, именно он выполнил чертеж фасада (ил. 2). Ему же надлежало контролировать строительство в соответствии с проектом, который был утвержден Одесским строительным комитетом в августе 1847 г. [13, л. 2, 3].

Из документов Попечительного комитета видно, что в 1849 г. ему были выделены деньги на строительство. На приобретенном участке требовались дополнительные работы для нужд нового владельца. Окончательная отделка строений была осуществлена по предписанию правительства за счет государственных средств [6, л. 2 об.], а перестройка

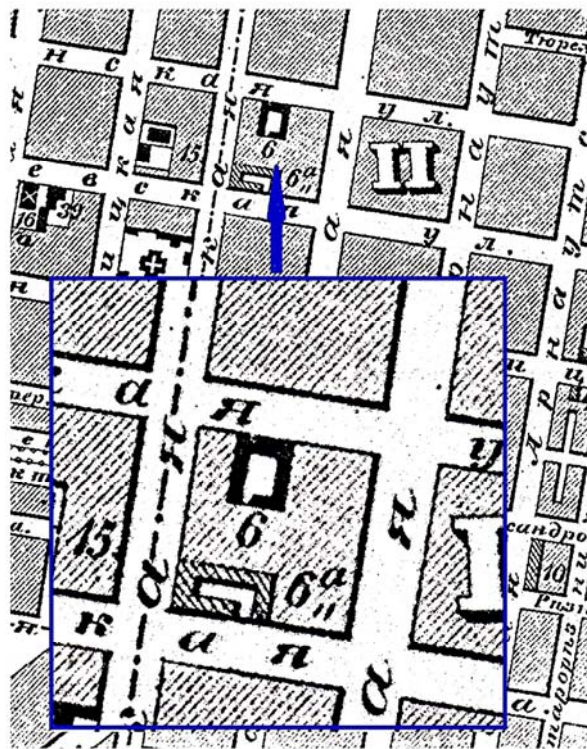
и исправления в доме фиксируются еще и в 1855 г. [11].

В конце 1849 г. Попечительный комитет обратился в редакцию газеты «Одесский вестник» с просьбой поместить объявление о сдаче в аренду или продаже дома, который он занимал, в связи с перемещением канцелярии в новое здание [9, л. 1–4]. Именно с этого времени комитет и обосновался на новом месте.

Здание на Итальянской улице хорошо видно на плане Одессы 1867 г. (ил. 3). В путеводителе по городу 1875 г. на Итальянской улице, в квартале XXXVIII, дом № 48 значился как место расположения «Попечительного комитета колонистов Южной России». На плане 1894 г. в том же квартале XXXVIII указывается на здание «государственных имуществ» [2, с. 154].

Часть строений, принадлежавших комитету, была жилой. По всей вероятности, они предназначались для проживания чиновников. Никаких современных тому времени описаний внешнего вида дома или его интерьера пока обнаружить не удалось. В марте 1871 г. здание пострадало во время еврейского погрома [12, л. 1–2].

В 1871 г. управление колониями юга России было реформировано. Поселения перешли в ведение губернских и местных учрежде-

6. Попечит. комит. о колонист.

Ил. 3. Фрагмент плана 1867 г.

ний по крестьянским делам. Необходимость в Попечительном комитете отпала, он подлежал упразднению, но продолжал работать еще до 1877 г., поскольку занимался преобразованием общественного управления в бывших колониях и завершал ведение текущих дел. К тому же в его ведении пока оставались 39 еврейских колоний, находившиеся в Херсонской и Екатеринославской губерниях, преобразование управления которыми произошло гораздо позже. В 1877 г. эти поселения перешли в ведение Херсонско-Бессарабского губернского управления государственными имуществами [14, с. 482], которое как преемник заняло дом ликвидированного комитета. В справочниках конца XIX в. это учреждение фигурирует то под № 46, то под № 48 по улице Пушкинской (его управляющими были И. Тихеев (1877–1883) и С. Сомов (1883–?)).

В 1894 г. Министерство государственных имуществ было преобразовано в Министерство земледелия и государственных имуществ. Участок и строения оставались за ним, а управление продолжало свою деятельность. В начале XX в. профильное министерство реформировали в Главное управление землеустройства и земледелия. Его губернское подразделение в Одессе (Управление земледелия и государственных имуществ) находилось по адресу Пушкинская, 44 [3, стб. 342; 16, с. 271].

В бытность Попечительного комитета в этих стенах председательствовали: барон Федор фон Розен (1848–1854), барон Павел Местмахер (1854–1856), Владимир Иславин (1856–1858), Александр Гамм (1858–1866), Федор фон Лизандер (1866–1867), Владимир фон Эттингер (1867–1877). Помимо прочих чиновников, в штат входили архитектор, землемер, лекари, ветеринары, перевод-

чики, архивариус. Данное учреждение неоднократно посещали официальные лица.

Более 15 лет Попечительный комитет издавал газету «Собеседник для немецких поселенцев Южной России» („Unterhaltungsblatt für deutsche Ansiedler im südlichen Rußland“). Издание было ориентировано на потребности колонистов в информации о рациональном ведении сельского хозяйства и сыграло значительную роль в распространении среди них специальных знаний.

На протяжении всего периода существования в южном регионе колониального ведомства (с 1800 г.) в результате обширной переписки и делопроизводства его структур, перемещения в Одессу документов упраздненных контор опекунства формировался архив Попечительного комитета. Так, в течение 1868 г. его текущее делопроизводство насчитывало 14 486 входящих и 16 253 исходящих документа [4, л. 3 об., 27]. Надо полагать, что архив размещался в просторном полуподвальном помещении здания, которое в документах упомянуто как «галерея в земле под каменным сводом». Здесь также размещалась и библиотека.

Для комитета в 1854 г. его председатель – барон Местмахер – предписал разыскать в колониях портрет первого попечителя колонистов – Самуила Контениуса [10, л. 1]. Это изображение ныне хранится в Одесском историко-краеведческом музее. Возможно, в этом здании были собраны портреты и других его руководителей, как это было принято.

Трудно переоценить значение этого учреждения, хотя и не все проистекало в этих стенах безукоризненно. Деятельность Попечительного комитета прочно вписана в историю важного для Российской империи региона, а его здание в Одессе является одним из объектов исторического наследия.

Библиографические ссылки

1. Адрес-календарь: Общая роспись начальствующим и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи на 1888 г. – Ч. 2: Власти и места управлений губернского, областного, окружного, городского, уездного и ведомства их. СПб., 1888.
2. Айсфельд О. Забытый памятник истории: здание Попечительного комитета об иностранных поселенцах Южного края России в Одессе // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – Од., 2017. – Вип. 15. – С. 152–155.
3. Вся Одесса: Адресная и справочная книга г. Одессы на 1910 г. / изд. и ред. Л. А. Лисянского. – Од., 1910.
4. Государственный архив Одесской области (ГАОО). Ф. 1. – Оп. 83 (1869 г.). – Д. 178.
5. ГАОО. Ф. 1. – Оп. 85 (1871 г.). – Д. 56.
6. ГАОО. Ф. 1. – Оп. 147 (1872 г.). – Д. 137.
7. ГАОО. Ф. 1. – Оп. 191 (1834 г.). – Д. 13.
8. ГАОО. Ф. 6. – Оп. 1. – Д. 3394.
9. ГАОО. Ф. 6. – Оп. 2. – Д. 12116.
10. ГАОО. Ф. 6. – Оп. 3. – Д. 16525.
11. ГАОО. Ф. 6. – Оп. 4. – Д. 17060.
12. ГАОО. Ф. 6. – Оп. 4. – Д. 23629.
13. ГАОО. Ф. 59. – Оп. 2. – Д. 1063.
14. Еврейские земледельческие колонии // Энциклопедический словарь / под ред. К. К. Арсеньева и Ф. Ф. Петрушевского. – Т. 11а: Евреиновы-Жилон. – СПб., 1891. – 958 с.
15. О управлении духовных дел христиан протестантского исповедания // Свод законов Российской империи. – СПб., 1857. – Т. 11. – Ч. 1. – 264 с.
16. Правительственные, сословные и общественные учреждения Херсонской губернии // Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 год. – Херсон, 1914.
17. Пилявский В. А. Здания, сооружения, памятники Одессы и их зодчие. Справочник / Валентин Александрович Пилявский. – Од.: Optimum, 2010. – 276 с.

18. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. – Т. XXII. – Отделение 1. – СПб., 1848. – 668 с.

19. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. – Т. XXII. – Отделение 2. – СПб., 1848. – 284 с.

20. Российский государственный исторический архив (РГИА). Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 964.

21. РГИА. Ф. 383. – Оп. 29. – Д. 965.

22. Список недвижимых имуществ города Одессы по улицам, кварталам и номерам в черте бывшей Старопортофранковской улицы. – Од.: «Славянская» типография Н. Хрисогелос, 1899. – 68 с.

23. Устав о колониях иностранцев в империи // Свод законов Российской империи. – СПб., 1857. – Т. 12. – Ч. 2.

References

1. Adres-kalendar': Obshchaya rospis' nachal'stvuyushchikh i prochikh dolzhnostnykh lits po vsem upravleniyam v Rossiyskoy imperii na 1888 g (1888). [Address-calendar: General list of commanding and other officials in all departments in the Russian Empire for 1888]. vol. 2, St. Petersburg. (in Russian).

2. Aysfeld O. (2017) Zabytyy pamyatnik istorii zdanie popechitel'nogo komiteta ob inostrannykh poselencakh yuzhnogo kraia rossii v odesse [Forgotten monument of history: the building of the Board of Trustees of foreign settlers of the southern region of Russia in Odessa]. *Odessa Museum of History and Landmarks Museum*. no. 15, pp. 152–155.

3. Vsyia odessa adresnaya i spravoch'naya kniga g. Odessy na 1910 g. [All Odessa: Address and reference book of Odessa in 1910]. (in Russian).

4. State Archive of the Odessa region (GAOR), f. 1, inventory 83 (1869), file 178.

5. GAOR, f. 1, inventory 85 (1871), file 56.

6. GAOR, f. 1, inventory 147 (1872), file 137.

7. GAOR, f. 1, inventory 191 (1834), file 13.

8. GAOR, f. 6, inventory 1, file 3394.

9. GAOR, f. 6, inventory 2, file 12116.

10. GAOR, f. 6, inventory 3, file 16525.

11. GAOR, f. 6, inventory 4, file 17060.

12. GAOR, f. 6, inventory 4, file 23629.

13. GAOR, f. 59, inventory 2, file 1063.

14. Evreyskie zemledelcheskie kolonii (1891) [Jewish agricultural colonies]. *Encyclopedic Dictionary*, vol. 11, (in Russian).

15. O upravlenii dukhovnykh del khristian protstantskogo ispovedaniya (1857) [On the management of

the spiritual affairs of Christians of the Protestant confession]. *Code of Laws of the Russian Empire*, vol. 11, (in Russian).

16. Pravitel'stvennyye, soslovnyye i obshchestvennyye uchrezhdeniya Khersonskoy gubernii (1914) [Government, estates and public institutions of the Kherson province]. *The memorial book of the Kherson province in 1914*. (in Russian).

17. Pilyavskiy V. A. (2010) Zdaniya, sooruzheniya, pamyatniki Odessy i ikh zodchiye [Buildings, structures, monuments of Odessa and their architects]. *Odessa: Optimum*. (in Russian).

18. Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (1848) [The complete collection of laws of the Russian Empire]. vol. 22, p. 1, (in Russian).

19. Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (1848) [The complete collection of laws of the Russian Empire]. vol. 22, p. 2, (in Russian).

20. Russian State Historical Archive (RGHA), f. 383, inventory 29, file 964.

21. RGHA, f. 383, inventory 29, file 965.

22. Spisok nedvizhimykh imushchestv goroda Odessy po ulitsam, kvartalam i numeram v cherte byvshey Staroportofrankovskoy ulitsy (1899) [The list of real estate of Odessa by streets, neighborhoods and numerals within the former Staroportofrankovskaya street]. *Odessa: Slavic printing house N. Chrysogelos*. (in Russian).

23. Ustav o koloniyakh inostrantsev v imperii (1857) [Charter of the colonies of foreigners in the empire] *Svod zakonov Rossiyskoy imperii* [Code of Laws of the Russian Empire]. vol. 12, p. 2, (in Russian).

Надійшла до редколегії 15.07.2018

УДК 94:323.15](47+57)-054.57»18»
DOI 10.15421/311802

Н. В. Венгер
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

К ПРОБЛЕМЕ О ПРЕДЫСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ НЕМЕЦКОГО ВОПРОСА В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ: ЭМОЦИОНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КОЛОНИЗАЦИОННОЙ СИТУАЦИИ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX СТ.

Венгер Н. В. До проблеми про історичні передумови виникнення «німецького питання» в Російській імперії: емоціологічний аналіз колонізаційної ситуації першої половини XIX ст.

Здійснено емоціологічний аналіз колонізаційної ситуації першої половини XIX ст., простежено умови формування етнічних автостереотипів між представниками слов'янських та німецькомовних етнічних груп. Аргументовано, що автостереотипи довгий час зберігали нейтральний характер, проте стали засадами ресентименту в умовах розвитку «німецького питання». У подальшому ресентимент був психологічним мотиватором агресивної поведінки народних мас російського суспільства в міжетнічних конфліктах.

Ключові слова: колонізація, «німецьке питання» в Російській імперії, ресентимент, емоційне співтовариство.

Венгер Н. В. К проблеме о предпосылках возникновения «немецкого вопроса» в Российской империи: эмоционалогический анализ колонизационной ситуации первой половины XIX ст.

Представлен эмоционалогический анализ колонизационной ситуации первой половины XIX ст., прослеживаются условия формирования этнических автостереотипов между представителями славянских и немецкоязычных этнических групп. Показано, что автостереотипы долгое время сохраняли нейтральный характер, однако в процессе формирования идеологии «немецкого вопроса» они явились основой ресентимента. В дальнейшем ресентимент выступил как психологический мотиватор группового агрессивного поведения низов российского общества в межэтнических конфликтах.

Ключевые слова: колонизация, «немецкий вопрос» в Российской империи, ресентимент, эмоциональное сообщество.

Venger N. V. Zur Frage der Vorgeschichte der Entstehung der „deutschen Frage“ im Russischen Reich: die emotionologische Analyse der Kolonisierungssituation in der ersten Hälfte des XIX. Jh.

Die Autorin hat die emotionologische Analyse der Kolonisationssituation in der ersten Hälfte des XIX. Jh. vorgestellt, verfolgt die Bedingungen der Formierung der ethnischen Autostereotype zwischen den Vertretern der slawischen und deutschsprachigen ethnischen Gruppen. Es wurde gezeigt, dass die Autostereotype sehr lange Zeit den neutralen Charakter bewahrt haben, aber im Prozess der Formierung der Ideologie der „deutschen Frage“ sind sie die Grundlage des Ressentiments geworden. Im Weiteren trat das Ressentiment als psychologischer Motivator des aggressiven Gruppenbenehmens der unteren Schichten der russischen Gesellschaft in zwischenethnischen Konflikten auf.

Schlüsselwörter: die Kolonisation, emotionale Gruppen, zwischenethnische Beziehungen, das Ressentiment, die „deutsche Frage“.

Venger N. V. To the problem of the «German question» in the Russian Empire prehistory: an emotional analysis of the colonization situation of the first half of the XIXth century.

The author presents an emotional analysis of the colonization situation of the first half of the XIXth century and shows the connection between interethnic contacts of the colonization period with the development of so-called “German question” in the Russian Empire. Special attention is paid to the processes of interaction between Slavic (the Ukrainian, Russian) and German-speaking (the Mennonites, the colonist) coloniza-

tion groups. Under conditions of colonization, inter-ethnic autostereotypes were formed. These ideas about the “others” were kept and saved in the field of collective unconscious and social memory, but under conditions of a conformist (strictly regulated) society, the autostereotypes were neutral and did not show aggression. . The mobilization of the Russian nation was carried out according to the antagonistic scenario, which caused the formation of the “German question” as one of the theoretical nationalist concepts in the Empire. The ideologists of nationalism used autostereotypes to form anti-German sentiments. The resentment of masses was formed on the basis of negative experience of contacts. The resentment is a sense of hostility, when the logic recedes, and the chaos of emotions prevails. It was used by supporters of nationalism to rally society around the titular ethnic group, to form emotional communities and to solve problems of eliminating competition with the most stable and successful ethnic groups, including Russian Germans. In the subsequent period, resentment was a psychological motivator of the lower classes group aggressive behavior in the inter-ethnic conflicts.

Keywords: colonization, the “German question” in the Russian Empire, resentment, emotional community.

Актуальность темы. После 1848 г. в Российской империи сформировался «немецкий вопрос» – многофакторное и комплексное явление общественной жизни, один из националистических концептов, нашедших своё выражение в практической политике. Как общественный феномен, немецкий вопрос следует рассматривать в контексте длительных социально-политических изменений и комплексной этнонациональной ситуации, сложившейся в России в обозначенный период, а относительная успешность его продвижения от десятилетия к десятилетию второй половины XIX ст. была обеспечена не только объективными эмпирическими предпосылками, но и субъективной составляющей – человеческим фактором, «эмоциональной энергией» части российского общества, посредством которой реальные обстоятельства развития империи приходили в движение, находили своё событийное воплощение. Хотя теоретические основы «немецкого вопроса» были впервые последовательно изложены в публикации Ю. Ф. Самарина [10; 41], предпосылки его проявления на низовом/бытовом уровне формировались намного ранее. Для Юга Российской империи (современной территории Украины) их появление следует связывать с колонизацией – государственной программой конца XVIII – начала XIX ст., в результате которой сложился особенный этносоциальный микс, в условиях которого были ситуативно созданы условия для непосредственных контактных отношений переселенцев из социальных низов Российской империи – крестьян (преимущественно государственных, великороссов), бывших казаков (малороссов – коренных жителей территории, именовавшейся ранее Землями Вольностей Запорожских) – с представителями других этнических групп. Субъектами колонизации являлись люди, в личностях которых объединено материальное и духовное, физическое и психическое. Культурное пространство колонизации определялось мно-

жеством идентификационных процессов (локализацией, аккультурацией, этнической самоидентификацией, межкультурными коммуникациями, заимствованием и взаимовлиянием), которые сопровождались определённым эмоциональным фоном и закономерно привели к закреплению этнических автостереотипов. Задача данной публикации состоит в том, чтобы рассмотреть колонизацию как этап взаимодействия менталитетов, когда через призму эмоций и настроений, которые явились непосредственным результатом опыта прямых, не прямых и дистанционных контактов между колонистами/меннонитами, малороссами и великороссами формировалось представление отдельных этнических групп друг о друге. Возникшие на раннем этапе межэтнического взаимодействия противоречия и взаимные претензии по мере развития российского националистического проекта воплощались в реальное явление – «немецкий вопрос», который ангажировал всё большее число прямых адептов и сочувствующих (участников «эмоциональной группы – сообщества»), сторонников активных действий для «разрешения» данной не столько межэтнической, сколько социальной проблемы. Каким образом и из кого формировалось данное эмоциональное сообщество? Каковы истоки восприимчивости антинемецких лозунгов социумом? Данные вопросы всё ещё требуют ответа исследователей.

Задача выяснения эмоционального наполнения колонизации, хотя и является необходимой, остаётся непростой для разрешения. Социальная психология и особенно историческая эмоциология [11; 24] все ещё являются малопризнанными областями и методиками исторических исследований в среде постсоветских исследователей. Их редкое и случайное использование – скорее результат экспериментов отдельных авторов (который, кстати, каждый раз сталкивается с непреодолимым скепсисом со стороны оппозиционной

части противников данной методики), попытка выразить ими своё восприятие и понимание интерпретируемого материала. До настоящего времени инструментарий такого исследования остаётся малоразработанным. Под сомнение ставится вопрос о праве автора-историка использовать психологические понятия и терминологию для исторического анализа, применительно к текстам прошлых эпох (тексты мы понимаем в том широком семиотическом смысле, который применяли к данному термину К. Леви-Стросс и Ю. М. Лотман) [25; 26]. Мы попытаемся оценить «эмоциональную составляющую» колониальной ситуации, используя известные нам факты из области истории колонизации для понимания того, что лежит в их основе — человеческой природы, которая, собственно, и определяет ту или иную стратегию поведения индивида, совершение поступков. Заглядывая вперёд, обозначим, что ключевым рабочим понятием нашего исследования является феномен ресентимента. Появлением данного термина мы обязаны Ф. Ницше, а его дальнейшее описание было выполнено в работах М. Шеллера [31; 48].

Колонизация и этническая самоидентификация. Для нас аксиоматическим является утверждение о том, что этничность, национальность и национализм включают в себя эмоциональную составляющую, то есть эмоционально предопределены и эмоционально выражены. Если мы признаём наличие у отдельных этнических групп национального характера (нетождественность терминов «этничность» — «национальность» в данном определении закрепились в науке), наполненного определённым набором личностных качеств людей, окрашенного их темпераментом, мы не будем отрицать и присутствия эмоций, которые возникают при столкновении разных типов характеров — контактах представителей различных этнических групп. Гордость, достоинство, обида, страх, унижение, превосходство и, в результате, антипатия (непонимание/отторжение), либо же эмпатия (признание/принятие) являются важнейшими элементами межэтнического сравнения. Таким образом, наблюдаемый нами событийный ряд колонизации, поведенческие проявления представителей отдельных колониальных потоков по отношению друг к другу являются лишь вершиной айсберга — следствием более глубоких факторов, а именно эмоционального императива участников этих событий.

Интуитивно осознавая неизбежность появления проблем межэтнической коммуникации, которые должны были возникнуть в результа-

те полиэтнического заселения новых земель, князь Григорий Потемкин в «Греческом проекте» прописал право этнических групп селиться отдельно, поясняя это очевидной для него рациональностью [15, с. 154, 180]. В планах князя нашёл выражение важнейший принцип переселенческой политики, провозглашённый впервые в Манифестах 1762, 1763 гг. — создание для иноземцев комфортных условий при минимальном соприкосновении народов с разной культурной и религиозной традицией. Наряду с предотвращением контактов данный принцип заселения должен был минимизировать конфликты между отдельными диаспорами, которые вели, несмотря на схожесть хозяйственных занятий, связанных с аграрным сектором, различный образ жизни, говорили на своих языках и придерживались собственных религиозных традиций. Таким образом, власти изначально создавали условия для сохранения ментальных границ между представителями диаспор, что отвечало естественному стремлению колониальных групп снизить для себя угрозу ассимиляции. В данной этнической конфигурации у отдельных колониальных групп автоматически активизировалась одна из основных ценностных доминант — установка на изоляцию. Для сохранения идентичности разделение на «своих» и «чужих» было принципиальным условием [45] — колонисты прибыли на новые земли не для того, чтобы бесследно раствориться в новом этно-социальном конструкте. Так планировалось изначально. Однако, как показывают современные исследования, очень скоро данные границы стали утрачивать свою плотность [28]. Прежде всего это случилось в результате появления хозяйственных, а в дальнейшем административных потребностей как самих иноземцев, так и колонистского управления.

В ходе масштабной переселенческой программы с 1782 по 1858 гг. на территорию современной юго-восточной Украины переместилось большое количество славян (преимущественно крестьян из российских (Смоленской, Орловской, Курской, Воронежской), украинских (Слободской Украины) и белорусских регионов), немецких колонистов и представителей других этносов (болгар, греков, гагаузов, ногайцев, швабов и других) [9]. Благодаря этому, уже в конце 1850-х гг. сформировался определённый устойчивый этнический состав населения, в котором украинцы (малороссы) составляли 148 326 чел., русские — 18 759, евреи — 25 537, немцы — около 20 004 чел. Количество представителей других национальностей составляло 13 508 чел. [19].

Объясняя организационные и административные сложности управления столь пёстро заселенными территориями, герцог Арман Эммануэль де Ришелье писал Александру I: «Никогда, Ваше Величество, ни в какой другой части света не сосуществовали нации, так отличающиеся по образу жизни, языкам, традициям и одежде, проживая при этом на очень ограниченной территории...» [20]. Поскольку основные идеологемы будущего «немецкого вопроса» будут основаны именно на противопоставлении «славянства» и «германизма» (между которыми публицистами и политиками националистического толка будут найдены «непримиримые противоречия»), для нашего анализа наиболее существенным является опыт взаимодействия двух ментально противоположных друг другу групп населения – славянской (малороссов и великороссов) и немецкоязычных поселенцев (колонистов/меннонитов).

Для того, чтобы понять, сколь глубоки были противоречия между ними, а также существовали ли они вообще, обратимся к анализу ментальных характеристик (набору некоторых архетипичных константных качеств, культурных особенностей, которые проявляют себя автоматически в социальных событиях) представителей трёх важных для нас этнических групп. Примем во внимание, что национальная психология каждой этнической группы формировалась под воздействием географических, историко-политических, общественно-экономических условий существования этнической группы. Как уже было упомянуто, малороссы составляли большую часть славянского населения трёх губерний. Поскольку в начале колонизации, когда ещё была свежа память и «травма» о Запорожской вольнице и Сечи, разница между прибывшими сюда великороссами (русскими) и проживавшими здесь малороссами (украинцами, казаками) была достаточно показательна. Несмотря на близость двух славянских языков, колонисты четко идентифицировали своих контактеров и видели различие между ними. Особенности поведения малороссов были связаны с исторической памятью о казацких вольностях, привилегиях казачества, их полувоенном образе жизни и невозможности полного сохранения старого уклада в новых условиях. Характеристики казачества, датируемые второй половиной XVIII ст., были представлены как русскоязычными и украиноязычными авторами, так и иностранцами [47, с. 73–121]. Воспользуемся записками Г. Готлиба (1729–1802) – немецкого путешественника, профессора минералогии, родившегося

в Померании и умершего в Санкт-Петербурге, который составил вполне позитивную характеристику коренного населения территорий [13]. По наблюдениям исследователя, казаки и малороссы отличались крепким здоровьем, лёгким характером, взрывным темпераментом, непредсказуемостью поведения, чувством собственного достоинства («При всем таковом открытом и весёлом нраве малороссияны весьма хранительны; при наружной простоте насмешливы, горделивы, при всей терпеливости обид и угнетений, когда бывают принуждены испытать, то не уважают самой величайшей для себя опасности») и религиозностью («верны Богу...»). Вместе с тем, отмечал автор, «эти мужественные люди храбры, тверды, но склонны к праздной, беспечной и недействительной жизни». Они талантливы и обладают хорошими познавательными способностями («понятливы и склонны к обучению языкам и наукам») [13, с. 345]. Готлиб также вспоминал о коллективизме и умении малороссов самоорганизовываться. Они придерживаются традиций проведения общих собраний, на которых казаки часто отступали от процедуры, мирного обсуждения проблем и вели себя непредсказуемо: «... Их собрания редко проходили без ссор и драк, ибо всегда бывали недовольные, коим то то, то другое не нравилось, или же поднимали ропот, что присланное от Императорского Величества жалование не все раздавалось... и сие происходило со столь великим криком и угрозами, что начальники не смели ни слова против того сказать» [13, с. 364]. Как особое сословие, чья история была наполнена событиями военной истории, казаки признавали право сильного («Право сильнейшего было у них правом неоспоримым»), были терпеливы к испытаниям, порой жестоки (автор упоминает о наказаниях), часто воинственны («курень выступал против другого»), несдержанны в употреблении алкогольных напитков («пьянство в Сечи не было пороком. Шинкари и лавочники – наибогатейшие на Сечи») [13, с. 372]. Создавая в целом весьма позитивный и наполненный симпатией образ малороссов, Готлиб, как последовательный сторонник российской монархии и поклонник Екатерины II, оправдывал политику разрушения Сечи, поясняя её тем, что «по необузданной их (казаков) жизни и по отдалению их нельзя было отнюдь содержать в повиновении» [13, с. 372].

О том, что встречались среди бывших казаков и абсолютно мирные хозяева, вспоминал бывший запорожец, житель Екатеринославской губернии Корж: «Из женатых и сидящих в зимовниках мало было преступников...» [23,

с. 17]. Как писал несколько позднее (1827 г.) М. Максимович, «особенность малороссиян – скоропостижное соединение двух первоначальных образов жизни – некогда наезднической, буйной, беззаботной, с ленивым однообразием и скудостью жизни пастушеской и оседлостью земледельческой» [27]. Подтверждая данные наблюдения, А. Н. Костомаров в работе «Об историческом значении русской народной поэзии» (1843) заметил: «Главные типы народной общественной жизни малороссов есть: казак и поселянин... Малороссы окончили своё воинственное призвание, настали времена другие. Народ, долгое время искавший свободу, нашёл её – надобно ж ему пользоваться своим приобретением: сабля заменилась косою, пушка – плугом» [22, с. 139–140].

Поразительно, что характеристики казачества, представленные современными авторами, и, что особенно важно, украинскими, сходны с более ранними оценками, включая и замечания немецкого географа. В проблемном исследовании П. Саса упоминается, что национальный характер казачества, их ценностные категории сформировались в XVI–XVII вв., то есть за столетие до начала колонизации и утверждения на данных землях имперских традиций [42]. Автор упоминает о существовании у казачества некоторого «неписанного кодекса чести», который включал в себя такие важнейшие характеристики и понятия как гордость, свободу, самоуважение, «доброе имя», слава, отвага, самопожертвование. Важным в системе ценностей казачества было понятие запорожского товарищества, групповой патриотизм. У казачества существовало такое понятие, как «казацкий хлеб», которое обозначало способы добывания казаками средств для существования. Такая деятельность была почетной и имела далеко не мирный характер, а часто была связана с использованием оружия и предоставляла допуск на насилие. Следует принять во внимание, что после разрушения Сечи, в условиях утраты социального и личностного суверенитета, разрыва с традициями «казацкого хлеба» идентичность казачества должна была переживать кризис. Они потеряли самоощущение свободного и независимого сословия, на землях которого в 1783 г. было установлено крепостное право. Данные цивилизационные изменения приводили к болезненной трансформации идентичности и проявились во взаимоотношениях казаков и немецкоязычных переселенцев.

На землях казацких слобод были заложены колонии Бабурка (в память о казаке Бабуре),

Средняя и Нижняя Хортица, Капустянка [32; 34]. О первых межэтнических контактах историкам Д. Яворницкому и Я. Новицкому поведали современники первых волн эмиграции, среди которых был Я. Гепнер. Он сообщал, что жизнь первых поселенцев была небезопасной, и колонии неоднократно становились жертвами набегов блуждающих банд и отдельных разбойников (бывших казаков, местных государственных и беглых крестьян) [49, с. 203–204]. В своих рассказах старожилы упоминали имена казаков Дворяненко, Бабур, Громухи – первых соседей, общение с которыми формировало у колонистов как позитивный, так и негативный опыт познания местного населения [там же]. Характер межэтнических контактов и их эмоциональная оценка определялись не только особенностями славянского менталитета, но также и тем, что запорожцы – бывшие казаки – были милитаристским сословием, которое ранее нередко сталкивалось с чужеземцами в военных кампаниях, а потому им не было свойственно почитание и преклонение перед иноземным, что в целом являлось качеством великороссов.

Старожилы упоминали имя некоего казака Дворяненко, который активно сотрудничал с немцами, однако первое знакомство с ним было ознаменовано неприятным происшествием. Тогда перед меннонитами предстал высокий сильный широкоплечий человек, в широких шароварах, на босу ногу, вооружённый ножом специфической формы. Весь вид прихожанина был воплощением стихии, с которой необходимо было сосуществовать. Первое знакомство было визуальным – вербальный контакт был исключен ввиду незнания языков. Утром опасения переселенцев подтвердились – обнаружилась пропажа лошади. Неподалёку был найден нож – улика, которая указала колонистам на похитителя. В дальнейшем новопоселенцам удалось наладить контакт с казаком, который сумел освоить немецкий в объёме, необходимом для общения. Как в дальнейшем выяснилось, Дворяненко имел пасеку и большое хозяйство, то есть в целом был небедным человеком [34, с. 162]. Когда же его однажды спросили, зачем ему понадобилась та злополучная лошадь, он, не задумываясь, ответил, что не может изменить свою натуру [49, с. 200].

Позитивный опыт первого общения связан с дружбой с казаком Бабурой – как говорят на Украине, крепким хозяином, владельцем большого дома, история взаимоотношений с которым изложена в книге Я. Новицкого «Народная память о Запорожье». Он имел большой фруктовый сад, и к нему жившие здесь

простые запорожцы-рыбаки относились с особым уважением. Когда на остров Хортицу прибыла первая партия меннонитов, Бабур сам проявил инициативу и посетил депутата Геппнера, а на следующий день прислал колонистам подарки – гусей, уток, кур для разведения [32, с. 369]. Самые добрые воспоминания также были связаны и с именем запорожца Громухи – зажиточного и хлебосольного гостеприимного соседа [49, с. 163].

Большая часть переселившегося на южные земли русскоязычного населения – великороссов была представлена государственными крестьянами. При этом следует учесть, что в конце XVIII ст. на территориях бывшего войска Запорожского (Екатеринославского, Херсонского, Новомосковского, Александровского, Ростовского и Павлоградского уездов) также активно осуществлялось частновладельческое переселение. (в 1776–1781 гг. было образовано 487 новых селений. Из них 409 частновладельческих и 78 государственных) [19, с. 258].

В русской ментальности и современники тех далёких времен, и близкие к нашей эпохе исследователи всегда видели сочетание множества противоречивых качеств. Современные историки замечали, что «пейзаж русской души отвечает пейзажу русской земли: безграничность, бесформенность, нацеленность на бесконечность, широта» [5, с. 67]. Вместе с тем русскому человеку были свойственны и лень, безответственность, непрактичность, беспечность; жестокость и симпатия, терпение и эпилептоидность, двойственность менталитета. Кстати, как свидетельствуют психологи, леньность может возникнуть в результате неудовлетворенности ситуацией, апатии, отсутствия цели, которые парализуют человеческую волю и лишают радости труда, который оказывается для данной социальной группы малопродуктивным [там же]. В характеристике русской натуры самими россиянами выделяются такие противоречивые качества, как сочетание гонора и раболепия, «терпимости и нетерпимости одновременно», «разобщенности и способности на единение только в трудную минуту» [43, с. 120]. Примем во внимание мнение современных нам психологов, которые сообщают, что и в текущих опросах русские все ещё отмечают именно немцев в качестве своей полной противоположности [там же].

Готлиб полагал, что большая часть россиян обладает характером «сангвинико-холерического или весело-гневливого свойства, или же наоборот с примесью более-менее меланхолического или задумчивого, но редко

флегматического или недеятельного, а ещё реже чистого задумчивого или мрачного». Великороссы решительны, отважны, предприимчивы. Готлиб упоминал, что россияне были «большею частию веселы, беспечны до ветренности, ... способны понимать скоро всё и делать; выдумщики к сокращению работы... В пристрастиях не умеренны, скоро теряют середину и впадают в крайности». Географ также утверждал, что великороссы недостаточно заботятся о своём будущем [13, с. 85] и любят праздники более, чем работу [13, с. 179].

Интересные наблюдения-характеристики российского крестьянина оставил в своих заметках и граф П. Киселёв. Заняв должность главы Министерства государственных имуществ, бывший военный, граф Киселёв провел ревизию состояния государственных крестьян. В своих заметках он оставил для будущих поколений исследователей замечательный анализ не только хозяйственного состояния данного сословия, но и обнаружил весьма понятную связь их образа жизни, ментальных характеристик (над которыми, как он полагал, следовало работать с целью «исправления») с результатами их деятельности [17, с. 19]. Следует предположить, что те же самые качества своих соседей могли подметить и колонисты. Киселев, например, писал о склонности крестьян к лени. Это качество он считал признаком безнравственности, однако граф обвинял в его наличии не столько самих крестьян, сколько «правила их существования», установленные самой российской жизнью: «Безнравственность установленных властей и самих крестьян достигла высшей степени и требует усиленных мер для искоренения злоупотреблений, которые расстроили государственный быт крестьян в самом основании, породили в них нерасположение к труду, и без того мало вознаграждаемому, и тем остановили, в некоторых случаях уничтожили надлежащее развитие государственного хозяйства» [17, с. 21]. Страшным повсеместным пороком крестьянства являлось пьянство: «Трудно вполне представить себе, до какой степени губительно действует пьянство на быт и нравственность нашего мужика... Если вы встречаете в казенной деревне разрушенные избы, бедность, народ худой, крестьянок, едва имеющих подобие женщин, детей несчастных, поля необработанные по неимению лошадей, то будьте уверены, что в самом селе есть кабаки... пьют говоря: ²Ведь надо же государю доход мерить...² Страсть к пьянству порождает у него (крестьянина) удивительную беспечность; однажды от него разорив-

шись, он уже не в силах сдержаться, не выносит удара, но придаётся страсти ещё более» [18, с. 309]. И далее: «Нет такой гадости, которую мужик не сделал бы под пьяную руку, и наш народ, вообще смиренный и покорный, в минуту пьяного буйства готов на всякие жестокости» [18, с. 311].

Он также утверждал, что некоторые крестьяне осознавали ненормальность своего положения и ждали изменений в своей жизни, но, опять же, оставались пассивны и желали получить благодеяния сверху, от властей и по милости монарха. Тот дух крепостного права, который являлся определённой аурой, социальным воздухом жизни государства, пронизывал снизу доверху все социальные страты традиционного общества, парализовывал крестьянство («дух крестьян вообще покорный; в особенности сим отличаются домоседы или исключительно занимающиеся хлебопашеством») [17, с. 21]. Государство и власть не верили в способность русского крестьянина совершать самостоятельные продуктивные действия: «Во всех своих сношениях с простым народом высший класс видел в нём не цель, а средство, и только одно средство – рабочую силу и ничего более. Все, что могло образовать его, развить в нём человечность, отстранялось сначала по невежеству, потом по системе, в основание которой полагали ту несправедливую и антисоциальную мысль, что дикарём управлять легче» [17, с. 306]. Перед колонистами же, которые, в определённом смысле, находились вне зоны социального комфорта, в постоянном поиске, в условиях вначале адаптации, а затем реализации государственных проектов, государство ставило множество задач, желая получить от них хозяйственный результат, продуктивность, экономическое воздаяние за вложенные в программу переселения деньги. Недавно опубликованные переписки С. Х. Контениуса, Й. Корниса наглядно демонстрируют, насколько власти были последовательны в своём «давлении» на переселенцев, стимулируя их к достижению новых результатов, ставя перед ними новые задания и принуждая к их решению [21; 51]. В некотором смысле именно благодаря данной политике, колонии были успешны. Отношение к «своим» крестьянам и подданным со стороны российских властей являлось своеобразной антитезой восприятия иноземцев.

Обращаясь в своих работах к описанию характеристики крепостных крестьян, П. Д. Киселев уделял большее внимание их моральному состоянию, при этом сравнивая их качества с государственными крестьянами.

Политик писал о полной обезличенности и обездоленности крепостных: «Если у государственных крестьян начинают просыпаться понятия о личности... то у помещичьих крестьян понятие о личности не существует. Совершенное отрицание личности выражается: в службе господину без всякого вознаграждения; в том же равнодушии, с которым они сносят нарушение самых священных прав человека – прав семейных... В этой философии заключается целая система понятий о крепостном состоянии» [13, с. 303–304]. Привыкнув к своему положению и осознавая безысходность, предзаданность своего образа жизни и её результатов, крестьяне терпеливо и покорно переносили все трудности своего положения: «Бедность большей части помещичьих крестьян, частые перевороты в их судьбах заставляя терпеливо вносить разного рода лишения, порождает в них важный порок – отсутствие стыда. Нередко крестьянин предпочитает подавание – честному труду. Если после голодного года наступает изобильный, то нищенство не заканчивается...» [18, с. 308].

Придавленный такой жизнью человек не может быть счастлив, он лишён чувства собственного достоинства: «Иностранцы укоряют наш народ в отсутствии чести. Сколько ни горек этот упрек, но он справедлив... Крестьянин, находящийся беспрестанно между принуждением, страхом и лишением, обыкновенно прибегает к хитрости и обману... он передает эту привычку своим детям» [18, с. 312].

Что же, по мнению Киселёва, могло способствовать духовному совершенствованию, моральной устойчивости и воспитанию достоинств преимущественно необразованного мужика? Такую функцию могла бы выполнять религия, однако упадок духовности был столь силен, а понимание «религиозных обрядов было столь чуждо его необразованному уму», что в крестьянине Киселёв видел лишь «только расположение к религиозности...» [18, с. 313]. Не получая ни должного воспитания, ни элементарного образования, крестьяне «неосознанно совершают крестное знамение», «знают две-три молитвы, и то уродуя их...». С именем Бога они готовы произносить самую бессовестную ложь, а «барщину в праздники крестьяне сносят без ропота» [там же]. При этом государственные крестьяне избегали работы в «святые» дни.

О падении нравов свидетельствует и тот факт, что крестьяне были способны поднять руку на своего помещика, вплоть до совершения смертного греха, о чем свидетельству-

ет один из примеров – убийство помещика Келлера в Саратовской губернии [там же]. Впрочем, во всех вышеназванных проявлениях ролевой модели крестьянства граф Д. Киселёв обвинял скорее не самого мужика, а обстоятельства его существования. Чиновник утверждал, что «крестьяне удерживаются в повиновении единственно страхом», и был убеждён, что «образование человека никак не совместимо с рабством» [18, с. 313, 323–324]. Киселёв также замечал, что положение крестьянства снижало темпы развития региона: «...Крепостное состояние, привязывая насильственно человека к земле, отстраняет развитие промыслов даже оброчными крестьянами» [18, с. 328].

Современники отмечали, что отношение к собственности и ответственность за неё у великороссов не достигло уровня зрелости. Как вспоминал С. Олексенко, в сознании крестьянства земля считалась ничьей или, по крайней мере, принадлежала царю – «помазаннику божьему» и никогда не принадлежала земледельцу [35, с. 75]. Не следует ли из этого, что то, что изначально никому не принадлежало, а затем было предоставлено в пользование, может с такой же лёгкостью быть отторгнуто у него? Не содержится ли в этом зерно того упрощенного и спокойного отношения к посягательству на собственность, которое стало одним из проявлений «немецкого вопроса»?

Исследования запорожского историка проф. А. Бойко показали, что ко времени заселения меннонитов и немцев на Юге фактически не существовало пустующих земель. Поскольку дворянство, получившее земли бывшего Дикого Поля, не выполняло обязательств освоения земель (заселения земель крестьянами и построения на них первых небольших промышленных заведений) [7, с. 21], колонисты получили право преимущественного выбора мест поселения. Колонии Хортица и Розенталь (1789 г.) были основаны на месте ранее существующей деревни, принадлежавшей князю Г. Потёмкину, чьи крестьяне были переселены на новые участки [33, с. 178]. «На балке Бабурке, близ впадения ея в Днепр, — пишет Я. Новицкий – была русская слобода, которая переведена в другое место после 1803 г., когда на той же балке, в одной версте от Днепра, основана была меннонитская колония Бурвальд (в народе Бабурка)» [49, с. 23]. Меннонитское с. Хортица было основано на казенных землях с. Григорьевки, которые вначале принадлежали князю. В 1789 г. Потёмкин передал Хортицу государственной казне, и здесь были поселены меннониты-пе-

реселенцы. «Раздача» земель и средств колонистам были продолжены в дальнейшем. Самый известный факт – Иоганн Корнис получил за образование образцовой фермы 500 дес. земли [12, с. 294]. Нам понятны причины передачи угодий. Власти желали предоставить землю тем, кто ею может эффективно распорядиться. Но едва ли данный фактор мог восприниматься с пониманием местным населением. Даже в условиях крепостного права, крепостного менталитета и ощущения безальтернативности судьбы, видимо, свойственных крестьянскому сознанию, не следует исключать появление эмоционального неприятия соседей, которое в последующем, закрепляясь исторически, приобретало форму архетипа и автостереотипа. По крайней мере, факт выселения «своих» ради «чужих» мог запомниться и в нейтральной эмоциональной валентности. Вместе с тем, в определённом смысле, колонисты также могли оцениваться местными крестьянами как «агенты царя», поэтому на фоне их «наивного монархизма» («царь-батюшка всегда прав», «если царь пожелал – значит, так тому и быть») в целом появление новых соседей было воспринято весьма нейтрально.

С таковыми объективными проявлениями крестьянского менталитета ситуативно сталкивались немецкие колонисты и меннониты, чей замкнутый мир, вопреки проекту Потёмкина, не был столь непроницаем. Как утверждают современные исследователи, немецкая ментальность строится на важном понятии – ответственности, и это выражается во всех сферах жизни – личной, хозяйственной, конгрегационной. Будучи последовательными в своих религиозных пристрастиях, строгих правилах религиозной нравственности (такими было большинство из них), получив право личной свободы, работая на себя и свою конгрегацию, которую, например, меннониты называли «общиной избранных», колонисты склонны были более тщательно относиться к труду, проявляли уважение к членам своего религиозного сообщества. Религия учила всех истинноверующих терпению, лояльности к власти. Если говорить о меннонитских колониях, то каждое поселение было своеобразным «книжным клубом» вокруг Библии, где люди учились морали каждый день. Знание Библии было обязательным. Все цитировали Библию, и любой глава общины начинал свою речь, фактически каждое письмо, каждое рутинное занятие цитатой из Библии, и ею же каждое свое дело заканчивал (доказательством этому может служить эпистолярное наследие И. Корниса).

Будучи постоянно задействованными в своих аграрных занятиях, колонисты избегали лишних разговоров и чрезмерной эмоциональности. Для немецкой ментальности в целом характерны рационализм и последовательность, умение подавлять эмоции. Они показали себя как тихие, скромные и нерасчетливые люди, деловые, рассудительные соседи [5, с. 68]. Немецкие семьи отличались особым религиозным климатом, взаимопониманием, скрупулезным подходом к воспитанию детей. Уважая семейные ценности и семейную корпоративность во всем, они ответственно подходили к воспитанию детей, приучая их к труду и знанию религии. Важно понимать, что немцы-лютеране и меннониты были носителями протестантской ментальности. А эта культура – диалогическая, что проявлялось не только в проведении религиозных собраний, но и в обыденной жизни, формировало в их общинах основы гражданственности и социальной ответственности. Вопрошая к Богу, ведя индивидуальный диалог с Творцом, они, тем не менее, в некоторые моменты отказывались вести диалог с другими, поскольку дистанцировались от всех, независимо от их этно-конфессиональных характеристик. Сохраняя религиозную замкнутость, они придерживались религиозной толерантности, проявляя уважение к религии в принципе, хотя каждый из них считал свою веру самой правильной и истинной. Для меннонитов их религиозная идентичность была более значима, чем индивидуальная. Вместе с тем правовые условия (частная собственность, социальное и имущественное расслоение) препятствовали утрате индивидуальности. Они не менее, чем другие крестьяне, боролись за выживание.

Трудились немцы рационально и продуктивно. Как отмечают современные исследователи, немцы и русские имеют полюсную характеристику труда: «Первые – педанты, индивидуалисты, экономай, доводят работу до конца и не ищут лёгких денег. Российское трудолюбие носит более импульсный «аккордный характер» – мобилизация всех сил для выполнения задания, а затем – понижение трудовой активности» [5, с. 66].

Сочетание элементов протестантских ценностей, которые были глубоко укоренены в мировоззрении и менталитете меннонитов и лютеран, с условиями общественного самоуправления на территории колоний сформировало особый тип личности, чье поведение и образ жизни носили общественно активный характер, что отличало их от ближайших соседей – православного крестьянства.

Российские и малороссийские крестьяне воспринимали окружающую природную и социальную среду как установленную данность, которую следует не изменять, а принимать. Многие столетия их предки привыкли подчиняться существующим обстоятельствам, учились адаптироваться к ним, рассматривая «сопротивление» традиции как бесполезное занятие. Меннониты, лютеране, носители элементов протестантской ментальности, проявляли способности не только приспособления к внешним социальным и экономическим условиям, но и преобразования внешних обстоятельств согласно своим потребностям. По легенде, один из посетителей колоний, который увидел удивительно высокий урожай, полученный меннонитами, ухоженные посёлки и красивые дома, спросил: «Эти меннониты молятся другому Богу?» [50, р. 34].

Колонизация и этностереотипы. Каковым было ментальное взаимодействие и взаимное восприятие представителей трёх этносов? Какие автостереотипы формировались в ходе данных процессов? Для ответа на эти вопросы опираемся на выводы психологов о том, что обыденное сознание оценивает обычаи, нравы и формы поведения «другого» только через оптику собственной этнической группы, а именно любой этнической группе свойственна этноцентрическая картина восприятия мира [5, с. 52].

Для анализа взаимных этнических стереотипов современные социологи используют метод так называемых свободных характеристик, в ходе проведения которого производится опрос контрольной группы в составе не менее ста человек с последующей процедурой контент-анализа [43, с. 116]. В результате такого исследования должен быть получен некоторый «модальный ассоциативный ряд качеств» – этнических автостереотипов. По понятным причинам, исследуя период колонизации, мы не имеем возможности прямого применения данного метода. Однако вполне применимы для нашего анализа являются следующие выводы современной этнопсихологии: 1) отсутствие прямых контактов с этнической группой не исключает присутствия этностереотипов и их истинность (ответы, полученные в ходе исследований от таких респондентов, признаются как вполне приемлемые); 2) существует также теоретическое положение о том, что идентификация строится на сравнении, и в этностереотипах опрашиваемые традиционно фиксируют именно те положения/качества, которые не являются модальными (характерными) для представителей собственной этно-национальной груп-

пы [там же]. Самоидентификация – это попытка осознать свое отличие от другого народа в орбите повседневной жизни. Именно таким путём – путём дифференциации формируется этническая память о «другом», и каждая из этнических групп в своих этностереотипах о представителях других этносов фиксирует черты, которые отличают её от другой. Исходя из данных суждений, мы считаем вполне корректной попытку воссоздания взаимных представлений россиян/малороссов и представителей немецкоязычных групп, основываясь на принципе «они – не мы». Это позволяет опереться на два виртуальных источника: возможный визуальный ряд (что могли представители различных этносов видеть друг у друга?), а также на характеристики-антиподы, то есть на качества, не присущие анализируемой группе. Используя данный метод, следует предположить, что колонисты/меннониты могли выделять в своих православных соседях следующие качества: общительность, улыбчивость, доброту и открытость, радушность, но при этом – отсутствие трудолюбия/леность/недостаток хозяйственных навыков (плохие хозяева, поскольку плохо одеты, их дома и селения не отличаются ухоженностью), малорелигиозны (работают в праздники), расточительны и склонны к чрезмерному употреблению спиртных напитков (деньги несут в кабаки), неорганизованы и плохо относятся к своим соплеменникам/семьям, проявляют мало активности в жизни своей общины. Они также не отличаются надёжностью, что, видимо, и явилось причиной того, что российская императрица вынуждена была приглашать на свои территории нас, иностранцев, предоставляя привилегии. Быт и менталитет местного населения в целом был мало понятен колонистам.

Малороссы и россияне могли воспринимать немцев как законопослушных подданных (подчиняются правилам), деловитых, домовитых (заботятся о своих семьях), трудолюбивых, экономных (лишний раз в кабаки не зайдут, на ярмарках изрядно торгуются), состоятельных и чистоплотных (дворы имеют ухоженный вид) хозяевах. Колонисты и меннониты жили своим особым миром, следовательно, для окружающих они – замкнуты («себе на уме» (уже хотя бы исходя из различия языков и религий), счастливчики (пришли на нашу землю и получили по какой-то причине лучшие права), которые сохраняют традиции и проявляют высокомерие по отношению к окружающим. Учтём, что в русской ментальности сочувствие к неблагополучному состоянию соседа проявляется охотнее,

чем радость за успешность последнего. Достижения соседа вызывают скорее зависть – чувство досады за себя как к находящемуся рядом индивиду. Вместе с тем наивный монархизм крестьян, их вера в царя, по велению которого немцы были водворены на данных землях, ограниченность их прав, нахождение вне общественной жизни России придавали этим характеристикам некую индифферентность – «не холопы это дело судить о мотивах поступков матушки-императрицы» (так, скорее всего, рассуждали или же воспринимали колонистов недавно пришедшие на данные земли великороссы). Все виртуально подмеченные качества (в том числе и негативные) воспринимались эмоционально нейтрально и не проявлялись в контексте отторжения, носили, как оценивают такое состояние психологи, конструирующий («мы – разные, но это нас не беспокоит, это – нормально»), а не оценочный («они – чужие и наши страдания, наша обездоленность связана с их появлением») характер. Уточним также, что традиционно в российском обществе отношение к иностранцу было не только толерантным, но и отличалось некоторым пиететом. Выделяя толерантность как важное свойство русской натуры, Готлиб писал: «При всей непоколебимой привязанности к своему исповеданию, российские владельцы и народ издревле терпели у себя иностранных и позволяли им свободно отправлять свои Благочестия» [13, с. 193]. В условиях переселения колонисты/меннониты воспринимались окружением (в данном случае речь идёт о низах общества) как «свои чужие», скорее индифферентно, чем с оттенком негативности. Большинство примеров взаимодействий показывают, что предубеждённость одного народа против другого фактически отсутствовала. Такая оптика во многом характерна для средневековых и в целом традиционных обществ. Как утверждал М. Шеллер, средневековый крестьянин периода домодерного общества не сравнивал себя со своим господином точно так же, как и ремесленник не сравнивал себя с рыцарем. Крестьянин равнялся, в лучшем случае, на более богатого или уважаемого крестьянина: сравнение происходило только внутри собственной сословной сферы. У каждого сословия был свой круг жизненных задач, связанный со спецификой его деятельности, и эта идея особой жизненной задачи, присущая группе как таковой, удерживала сравнивающее восприятие в рамках отдельных общностей. Другими словами, «если последние между собой и сравнивались, лишь как групповые единства» [48, с. 148]. Человек, живущий в рамках

традиционного, регламентированного ограничительными «условностями общества», в определённых рамках едва ли будет беспокоиться об изменении своего положения. Для него было характерно отсутствие «установки на улучшение мира» и выполнение собственного жизненного сценария за образцом того, как его совершали его родители. Таким образом, следует предположить, что на начальном этапе колонизации между представителями отдельных групп присутствовала так называемая коммуникативная толерантность [36, с. 80; 38]. Как показывают многочисленные исследования, конфликты и недопонимания между представителями отдельных этнических групп (а не группами в целом – «стенка на стенку») существовали, однако они не приобретали характер межгрупповых противоречий и не достигали уровня интолерантности. Этому способствовал определённый уровень социальной дистанции, который оставался весьма высоким, а также законы. Например, власти законодательно создавали препятствия для межконфессиональных браков. Проблема браков между колонистами и неколонистами поднималась уже в 1812 г. Государство опасалось таких союзов, поскольку не могло обязать неколониста выплачивать долг будущего супруга.

Социальная дистанция, инициированная самой этнической группой, является механизмом социально-психологической защиты, направленной на отдаление от «других» и сохранение собственной идентичности [38; 45]. Изначально сохранение дистанции было важным, прежде всего, для иноземцев, но по мере активизации культурных и экономических контактов она должна была неизбежно сокращаться. Похоже, что великороссы опасались данного «сближения» в меньшей степени. О снижении социальной дистанции, например, свидетельствует факт появления баптизма. Сложно восстановить логику суждений украинцев и русских, добровольно принявших баптизм, однако известно, что изначально вышедшие из православия посещали молитвенные собрания Братских меннонитов, копировали их богослужебные и бытовые традиции [6, с. 233]. По нашему мнению, одной из причин появления баптизма (наряду с множеством других) следует считать стремление отдельных крестьян получить поддержку от более стабильной и финансово независимой меннонитской общины. Успехи меннонитов рассматривались крестьянством как благодать со стороны Бога. Крестьяне хотели быть сопричастными к этому благополучному и более стабильному миру с его стро-

гой регламентацией, трудолюбием и правилами, которые соблюдались, конечно же, не всеми, но наибольшей частью жителей колоний. Похожее умозаключение относительно причин расколов среди крестьян находим и у П. Д. Киселёва, который пояснял: «Распространение расколов (в числе коих некоторые, по моему мнению, требуют особого наблюдения) происходит более от необходимости, так сказать, круговой защиты, ибо люди, присоединившиеся к расколу, обращаются в оный большею частью не по чувствам какого-либо убеждения в догматичных началах, которых они мало или вовсе не понимают, но единственно для приобретения покровительства в кругу общества, которое, чем более усиливается разврат и безначалие в общей массе православных, тем более старается сохранить строгую нравственность и связь, основанную на взаимных пособиях» [17, с. 21].

Представленные выше рассуждения позволяют сделать промежуточный вывод о том, что первый опыт взаимных контактов и визуальных образов способствовал бессознательному формированию межгрупповых автоматических этностереотипов, которые, по нашему убеждению, на начальном этапе колонизации обладали нейтральной валентностью, но при этом содержали в себе некоторые сюжеты и протонастроения как позитивного, так и негативного характеров: нулевая статичная фаза проблемы, баланс между позитивом и негативом. Автостереотипы могли быть использованы для формирования общественного мнения различной направленности в зависимости от желания и потребностей отдельных политиков и деятелей, заинтересованных в той или иной форме активизации немецкой проблемы, что и случилось в условиях развития «немецкого вопроса».

Различие в правовых условиях как фактор идеологической спекуляции и появления ресентимента. Различные правовые условия, в которых оказались колонизационные потоки, следует рассматривать как одну из ключевых причин ресентимента.

Для исследователей колонизации не является откровением тот факт, что обустройство эмигрантов и внутренних поселенцев осуществлялось на разных условиях. О непростом положении великороссийских крестьян писал, например, Э. Ришелье в своём письме Д. А. Гурьеву: «Имейте милосердие к нашим бедным переселенцам, не доводите их до совершенного разорения... Если иностранные переселенцы при переходах и при водворении только от казны вспомошествоясь, пользуются активной льготой, то по моему мнению,

весьма заслуживают облегчение внутренние наши переселенцы» [19, с. 192]. Характеризуя процессы заселения южных территорий российскими крестьянами и сравнивая их положение с иностранными переселенцами, советский исследователь В. М. Кабузан подчеркивал, что «о таких льготах отечественные переселенцы не могли и мечтать. Они не получали от казны никакого пособия и не пользовались никакими льготами. Многие из них переселялись в Новороссию самовольно, на свой страх и риск» [19, с. 167].

Несмотря на то, что ещё со времён Екатерины II были предприняты некоторые попытки эмансипации положения государственных крестьян*, все они долгое время оставались своеобразной «декларацией о намерениях». По многим причинам (учитывая и тот факт, что сами крестьяне ментально и психологически не были готовы к нововведениям) практическая реализация данных законов затягивалась, и государственные крестьяне, как показывают исследования отечественных и зарубежных историков, продолжали сохранять ряд признаков крепостного состояния, которые не были ликвидированы даже реформой П. Киселёва. Они были прикреплены к сельскому обществу, выполняли рекрутскую повинность, были связаны круговой порукой, выплачивали подушную подать [29, с. 392]. Всё это существенно сдерживало возможность появления фигуры «капиталистического» крестьянина-фермера. Анализ положения государственных крестьян, проведённый накануне принятия реформы П. Киселёва, показал крайне неблагоприятное состояние дел. Государственные крестьяне, которые находились в ведомстве Министерства финансов, существовали едва ли не безнадзорно. Министр финансов Егор Канкрин признавал, что он знает непозволительно мало о положении государственных крестьян, и последние брошены фактически на произвол судьбы. При этом что государственные крестьяне имели некоторые правовые преимущества по сравнению с крепостными, они не могли ими эффективно воспользоваться. Их земельные наделы были столь малы, что они едва ли могли обеспечить минимальный уровень жизни для себя и сво-

их семей. Хорошие урожаи были редкостью. Как замечает Б. Н. Миронов, ссылаясь на наблюдения В. О. Ключевского, «крепостное право» было не просто одним из институтов российского государства, но и средой, в которой происходила жизнь каждого члена общества. Оно способствовало формированию командной экономики, политического абсолютизма, авторитарных отношений в обществе. Создавало общественную психологию «всеобщего похолопления», то есть обуславливало сервильность как психологический стереотип [29, с. 413].

Посещая Таврическую губернию, Д. П. Киселёв с возмущением замечал, что много земель, «прежде принадлежащие ханам, а затем, по завоевании Крыма, перешедших в собственность казны, незаконным образом распродано чиновникам этой губернии другим алчным скупщикам этой земли, которые большею частию, по неимению способов, не могут ни заселять её, ни завести порядочное хозяйство» [16, с. 50]. При этом Киселёв выступал и против другой «крайности» – чрезмерных выплат и раздач земель колонистам. В частности он вел полемику с чиновником Министерства внутренних дел Корсаковым, который предлагал выдать дополнительные средства виртембергским переселенцам. Киселёв считал такую политику разорительной для государства; предлагал большее внимание уделять не льготам, а попечительству, хлопотал в том, что под надзор Управления государственными имуществами «кроме государственных крестьян, следует присоединить и все прочие сословия, водворенные на казённых землях (иностранцев поселенцев и кочующие народы)» [16, с. 53]. П. Д. Киселёв писал Э. Ришелье: «...Новое положение и общие правила мне кажутся необходимыми. Южная Россия не то, что была; ныне она заселилась русскими и может иметь уже одинаковое с Россией управление. Странно видеть, что в одном государстве, у одного народа на каждом шагу права и управление разные» [16, с. 28].

Слухи о готовящихся преобразованиях стали проникать и в колониистскую среду [17, с. 59]. На наш взгляд, именно данные наме-

* Так, например, в 1787 г. сельскому обществу было предоставлено право юридического лица («Учреждение сельского порядка в казённых селениях Екатеринославского наместничества»). С 1801 г. государственные крестьяне получили права на приобретение недвижимой собственности, а с 1805 г. в состав мирского схода входили только домохозяева. В 1811–1812 гг. сельское общество приобрело право судебной власти над своими же членами, а в 1812 г. был принят закон, определяющий порядок перемещения казенных крестьян и казаков в Новороссийский край, предоставлявший пятилетнюю льготу всем переселившимся после 1805 г. Кроме этого, права частной собственности стали распространяться на государственных крестьян с конца XVIII ст. Указы 1798, 1799, 1812 гг. предоставляли крестьянам право заниматься торговой деятельностью, а законы 1818, 1824 гг. – промыслами. С 1801 г. казённые крестьяне и вольноотпущенники получили право приобретения земель [17, с. 31–32].

рения стали причиной того, что меннониты пожелали подтверждения своих привилегий, что и привело ко всем известному «Делу Варкентина» [44]. Важно, что критика колонизационной программы звучала не в адрес самих колонистов, а, скорее, в адрес чиновников и политиков. И когда в июле 1841 г. граф Киселёв посетил меннонитов и духоборов в рамках инспекции сельского хозяйства, он остался весьма доволен хозяйственным состоянием поселенцев [17, с. 85]. Об изменении податных условий меннонитов власти задумались после экспедиции П. Кеппена в 1841 г., однако их земельная подать возросла лишь в 1862–1863 гг. [39, с. 133]. Таким образом, и за десятилетия до Самарина – первого идеолога немецкого вопроса – высказывались неодобрительные голоса о колонизации. Они, однако, ввиду определённых обстоятельств, не были столь логично изложены и не всегда были услышаны.

В процессе колонизации было достаточно примеров прямого пренебрежения благополучием своих крестьян (великороссов и малороссов) во имя обеспечения успешного проведения колонизационной программы и возможности отрапортовать вышестоящим органам. В качестве иллюстрации можно упомянуть прецедент о возникновении швабского поселения, отраженный в переписке (за 1828–1829 гг.) между министром внутренних дел Российской империи А. А. Закревским и графом М. С. Воронцовым. Последний выступал против требования властей поселить швабов на месте ранее существовавшего поселения (около 50 семей) близ Аккермана [37]. Воронцов пояснял: «Я люблю колонистов и всякое новое водворение в пустом сем крае, но имея миллион земли, никем не занятой, не могу понять возможность или пользу разорять деревню, за несколько лет выстроенную, и выгнать людей, заведших уже хозяйство, для вновь прибыть имеющих, и которым можно дать сколько угодно земли в тех окрестностях без обиды кому бы то ни было (!)...» [37, с. 53]. Воронцов бесконечное количество раз убеждал вышестоящих чиновников, что «выгонять целую деревню есть вещь и безрасудная, и, можно сказать, криминальная» [37, с. 55]. Он также сообщал центральному ведомству, что местных жителей подвергали насильственному перемещению. Люди противились переселению, однако их «...по шеям выгоняли», а исполнительные «чиновники не стыдились лгать для успеха в сем намерении» [37, с. 57]. Данный пример является ещё одним подтверждением того факта, что одной из главных причин возникшего во вре-

мя колонизации диспропорционального положения между этническими группами является не только колонизационная программа, но и способы её воплощения, которые не всегда были безупречными и во многом зависели от человеческого фактора, а в данном случае – от отношения ответственных за реализацию проекта людей на местах.

Состояние немецких колоний резко контрастировало с положением российских деревень. Описывая «Привилегии» меннонитов и требуя от них новых хозяйственных успехов, А. Фадеев в одном из писем Й. Корнису (от 13 июля 1831 г.) в который раз повторял: «...Государство даровало меннонитам привилегии, так как оно верило, что меннониты будут способны выполнить требования власти. Меннониты получили самое лучшее положение по сравнению со всеми русскими поселенцами и государственными крестьянами, особенно это касается системы обложения, права использовать прибыли от пивоварения на благо общины, большие наделы земли по сравнению с другими иноземными переселенцами, и наконец, освобождение от воинской повинности...» [51, р. 277]. Далее Фадеев признает, что «меннониты уже показали себя лучшими своими стараниями и успехами в области отдельных отраслей хозяйства... Их деревни хорошо устроены и поддерживаются местными жителями в полном порядке... Они ведут тихий и мирный образ жизни, и их поведение достойно уважения. О них с похвалой отзывается власть и те, кто посещал селения...» [там же]. В данном мотивационном послании очень кратко, но опять же представлен визуальный ряд того, что могли видеть в селениях (в том числе и в большинстве колонистских) их чиновники-надзиратели, путешественники или же случайные посетители – соседи. Для нас важно признать, что успехи колонистов власти напрямую связывали с привилегиями.

В данной публикации нет необходимости заново описывать права колонистов, показывать их преимущества в сравнении с фактически бесправным положением местного крестьянского населения, поскольку данный анализ был неоднократно проделан в работах современных авторов [8]. Однако, на наш взгляд, следует порассуждать о психологической природе обвинений, сформулированных против немцев вначале публицистами, а затем политиками середины XIX ст. Примем во внимание, что причерноморские немцы стали мишенью для критики и преследований после того, когда Ю. Ф. Самарин описал ситуацию в Остзейских губерниях [40]. Уже в

1840–1860-х гг. в работах российских публицистов были представлены следующие положения немецкой проблемы: 1) был поднят вопрос о привилегированном положении немцев и несовершенстве внутренней политики относительно колонизации и нетитульных этнических групп; 2) звучали призывы к реформированию и правовой унификации относительно условий развития немецкоязычного населения как важнейшей государственной задачи; 3) шла речь об опасности германизации. И. С. Аксаков именовал немцев «паразитами и чужаками», которые живут замкнуто, развивают племенной инородческий патриотизм и сепаратные настроения на окраинах [1, с. 63]. Были сформулированы тезисы о «внутренних врагах» и «верном оплоте», «государствах в государстве», безмерном расширении немецкого землевладения, преданности и лояльности; 4) М. Н. Катков предупреждал своих читателей о том, что немецкий этнос имеет высокий потенциал культурного влияния. Он упоминал евреев, которые в религиозной практике использовали немецкие тексты [30]; 4) были высказаны идеи о необходимости языковой реформы; 5) прозвучал призыв к консолидации подданных против внутреннего врага и так далее. Таким образом, «мобилизация» российской нации (известное выражение Б. Андерсена) происходила по антагонистическому сценарию «союза против».

При попытке соотнесения данных тезисов с реалиями колонизации становится абсолютно очевидным, что те обвинения, которые в дальнейшем были выдвинуты против колонистов (замкнутость и сохранение социальной/культурной дистанции, рост землевладения, религиозная и языковая замкнутость, низкая система налогообложения, надконкурентные условия), были невольны «спровоцированы» программой и методами самой колонизации, а следовательно, и властью. Никто не будет отрицать, что предоставляя льготы «тем, кому положено», кто ими мог конструктивно воспользоваться, власти добились успешных результатов экономической инкорпорации региона в состав Российской империи. Развивая новые земли, ведя торговлю и в южном, и в северном направлении, формируя отдельные виды промышленности и торгуя своими изделиями, колонисты объективно делали Юг всё более российским. Оказавшись в надконкурентных условиях (вовсе не по своей вине), колонисты и меннониты действовали исключительно в рамках созданного для них правового поля и согласно логике социально-экономического развития их колоний,

согласно правилам их отношения к событиям. Тем не менее, в ходе развития «немецкого вопроса» как националистического концепта ответственность за «ошибки» власти была перенесена на самих колонистов. Другими словами, просчеты колонизации были использованы для «пробуждения» ресентимента.

«Пробуждение» ресентимента. На наш взгляд, ресентимент является важным пояснением и психологическим обоснованием социального поведения тех субъектов «немецкого вопроса», которые в ходе его развития заняли враждебную по отношению к немцам позицию. Термин «ресентимент» обозначает психологический комплекс состояний бессилия, затаенной обиды, мстительности, трусости. Его смысл также кратко характеризует его название как «синдром ущербной агрессивности». Впервые в социально-психологическом контексте понятие было интерпретировано Ф. Ницше в работе «К генеалогии морали» [31]. В работе философа ресентимент представлен как мораль рабов, которая противостоит морали господ. Как заметила Н. Гундорова, ресентимент обладает значительным креативным потенциалом, «который служит способом и оружием самоутверждения слабого в отношениях с сильным» [14]. Люди, как писал Ницше, страдают больше не от природных катастроф, а от социальных неурядиц, в результате которых массы психологически испытывают ресентимент, то есть психическую депрессию, для которой характерны чувства униженности, собственной ущербности, затаенной обиды, подавляемой мстительности, парализующего волю бессилия. Не имея возможности, силы воли или других качеств для позитивного прорыва и переживая неудачи, субъект создает образ «врага», чтобы избавиться от чувства вины за собственные неудачи [4]. На наш взгляд, коллективный ресентимент, свойственный не отдельному индивидууму, а определённой социальной группе, возникает тогда, когда по разным причинам общество вдруг оказывается связанным общей эмоцией ненависти, комфортной для многих членов общества, вовлеченных в сферу глобальной «раздражающей» социум проблемы.

Анализ современных исследований относительно ресентимента, а также наши собственные наблюдения позволили сформулировать следующие обстоятельства появления ресентимента как проявления общественной/групповой психологии:

1) его нередко используют политики, когда хотят снять с себя ответственность за неудачи. Они навязывают обществу образ врага,

тем самым переводя внимание «недовольных» с себя на других, более благополучных членов социума, которые объявляются по определённым признакам виновными в бедах и несчастиях общества;

2) использование ресентимента приводит к временной консолидации отдельного социума, который видит общего врага и пытается совместными усилиями противостоять ему. Возникает объединяющая всех негативная групповая эмоция, которая, однако, является временным, отвлекающим фактором и не способствует поиску решения истинной проблемы социума. Проблема, таким образом, переносится «во вне», отторгается и не связывается с членами данного коллектива/социума/группы. Проблема не решается, и данное, страдающее ресентиментом общество неизбежно оказывается на пороге нового кризиса, при этом его консолидация оказывается непрочной. По выражению М. Шелера, «непродуктивность ресентимента состоит в том, что формируется негативная эмоция, обладающая непродуктивным качеством» [48];

3) ресентимент «награждает» своих носителей эффектом мнимого «морального воздаяния», который часто не указывает на истинного виновника, а «назначает» его, но при этом возвращает чувство самоуважения и собственного достоинства самому обществу, в нашем случае – низам (и не только), поскольку снимает с них ответственность, во-первых, за собственные поражения/неуспех, а во-вторых, за те бесчинства, которые в дальнейшем могут совершаться носителями ресентимента. Психоэмоциональным аффектом насилия сплочается сообщество, а для отдельного индивида насилие становится средством духовного освобождения от бремени чувства неполноценности;

4) в обществе, поражённом ресентиментом, формируется особая система отношений, которая отрицает право на существование в обществе той социальной группы, которая рассматривается (часто незаслуженно) в качестве врага. Проведя анализ взаимоотношения различных культур, Ю. М. Лотман высказал идею о том, что межкультурный диалог между различными по уровню развития культурами включает в себя три закономерных стадии. Первая из них характеризуется стремлением одной из культур освоить более богатое духовное наследие более сильного партнёра. На следующей стадии происходит «присвоение» заимствованных идей, их своеобразная «национализация», узаконивание: культура как бы пытается «убедить» себя в том, что заимствованные идеи и духовный опыт уже давно

существовали в ней самой и являются ее законной «собственностью». И наконец, третья стадия диалога сопровождается растущей неприязнью к той культуре, которая изначально была источником положительного культурного наследия [46]. Фактор отторжения более авторитетной культуры, таким образом, является предсказуемым явлением и также объясняется ресентиментом;

5) в результате ресентимента повышается градус агрессии в обществе, которое всё более теряет свойство сострадания к назначенным им врагам. Ницше пояснял это следующим образом: «Как много уважения к своим врагам несет в себе благородный человек! Представьте же теперь себе «врага», каким измышляет его человек ресентимента, и именно к этому сведется его деяние, его творчество: он измышляет «злого врага», злого как раз в качестве основного понятия, исходя из которого и как послеобраз и антипод которого он выдумывает, и «доброе» – самого себя!» [31, с. 427]. По Шелеру, ресентимент сложно искоренить. Он обладает свойством цикличности и все время возвращается, что вызывает состояние «послечувства», или «новоощущения». Такое состояние превращается в некую психологическую установку [14]. Ресентимент связан не только с местью, но и с фантазией: удерживание и повтор негативной эмоции погружает в некий иллюзорный и фантастический мир, из которого, по Шелеру, невозможно вырваться [48].

Ресентимент российского крестьянства как самой обездоленной части даже не общества, но населения государства, которое находилось вне системы гражданского общества, но прошло через сервильное прошлое, имел множественное приложение. Он мог быть направлен против любого собственника и, прежде всего, против дворянства. Однако одна из первых форм ресентимента низов российского общества возникла и в рамках антинемецкой риторики.

Ресентимент, как объяснительная эмоция в условиях развития немецкого вопроса, стал формироваться в середине XIX ст. Поскольку в подсознательном прошлом крестьянства и в этнических автостереотипах, как было сказано, преобладали нейтральные эмоции, для пробуждения ресентимента необходима была инициатива (вольная или невольная) / желание отдельных лиц, которые своей риторикой и убеждениями могли нарушить ранее установленное эмоциональное равновесие. Безусловно, в XIX ст. речь не шла о манипулировании, подобном современным политическим технологиям. В работах Ю. Ф. Самарина,

М. Н. Каткова, И. С. Аксакова поднимались вопросы социальной справедливости, правовой унификации, эффективности администрирования окраин. О колонистах много говорили и «на местах». Риторика антинемецкой и антиколониистской пропаганды слились в 1860–1870-е гг. – десятилетие реформ. При этом парадокс ситуации состоял в том, что, вовлекая российское крестьянство в рассуждения или (чаще) действия в духе национализма, образованное общество, наконец-то, делало его частью российского общественно-мнения, вовлекало его в социальные процессы.

Связывая коллективный ресентимент с историей развития «немецкого вопроса» и низового национализма, обратим внимание на факторы, которые обусловили данную связь. Наша задача состоит в том, чтобы ответить на вопрос, почему ресентимент относительно немецкого населения стал возможен и риторика о «внутренних врагах» сработала, то есть проявилась в дальнейшем в форме бытового/низового национализма. Причины этого, на наш взгляд, следует искать в следующих характеристиках крестьянства (малороссов и великороссов), а также частично всего российского общества:

1) в доверчивости и низкой образованности крестьянства, их доверительно-наивным отношением ко всему, что исходило «сверху» – от барина, чиновника, царя. Благодаря этим качествам, низы легко было убедить и переубедить, превратив своих «других» в чужих «других»;

2) в низкой информативности о жизни окружающего их населения и истинных проблемах «других». Жизнь немецкоязычных колоний была для многих окружающих идеальной и необъемной линейной картинкой: прибыли – получили привилегии – процветают. Проблемы, сложности, каждодневный труд колонистов были скрыты от большинства окружающих. Критика немецкого населения пришла в Причерноморские колонии благодаря Остзейскому вопросу. Как показывают современные исследования, во многих отношениях положение прибалтийских окраин, история жизни их немецкого населения в составе империи, их статус существенно отличались от подобных характеристик Причерноморских немцев [3]. Однако механизм убеждения заработал, и ему легко поверили. Едва ли кто-либо думал о соответствии обвинений и истины, в том числе и потому, что в социальной памяти был сохранен и некоторый негативный опыт контактов, который стал возводиться в абсолют;

3) следует обратить внимание и на социально-психологический климат эпохи – исторический момент возникновения и развития немецкого вопроса. В середине XIX ст. Российская империя находилась на пороге реформ – кардинальных изменений, когда различные социальные группы, переживающие кризис социальной идентичности (особую ситуацию сознания, когда большинство социальных категорий, с помощью которых человек определял своё место в обществе, утратили свои ценности), были вовлечены в процессы социального расслоения. Данные обстоятельства существенно контрастировали с условиями конформистского общества (о нём речь шла во второй части нашей публикации), когда человек находился в прямой зависимости от традиционных установок, ранее выработанных группой. Эпоха перемен середины XIX ст. принесла с собой хозяйственные трудности, политическую нестабильность, вызванные обстоятельствами Крымской войны и подготовкой земельной реформы. Такие трансформационные периоды характеризуются увеличением индивидуального и группового напряжения, агрессивностью, попыткой перенести ответственность на другого, упростить ситуацию путем формирования образа индивидуального и группового врага. В таких условиях с особой лёгкостью формируются эмоциональные группы;

4) в условиях переходного исторического периода общество лишается стабильности, веры в свою жизнестойкость, а следовательно, утрачивает толерантность. Заметим, что толерантность – это качество устойчивого и уверенного в себе социума, осознающего надёжность собственных позиций, а потому открыто признающего права других быть разными [36, с. 74]. Таким образом, ресентимент является закономерным проявлением неудовлетворённости социума, прежде всего, самим собой. Характерно, что в условиях ресентимента психологический опыт отдельных этнических групп меняет свою направленность, и восприятие действительности меняет свою валентность – с нейтральной (толерантной) на негативную, что влечет за собой изменение группового поведения. Для объяснения данного явления обратимся к исследованиям А. Тешфела. Его теория социальной идентичности основывается на следующих позициях: 1) индивид, считая себя членом определённой социальной группы, стремится оценить её позитивно по сравнению с другими релевантными группами; 2) для данного сравнения проводится сопоставление своей социальной группы и конкурентной группы, что имеет

эмоциональное сопровождение; 3) если такое сравнение происходит не в пользу собственной идентичности, происходит «переживание» отношения к своей группе через проявление различных чувств – от любви и гордости до ненависти, обиды [52, с. 72]. Добавим, что последнее также может привести не к осознанию необходимости самосовершенствования, а к ресентименту. В перспективе именно это приведёт к антинемецким погромам (на низовом уровне) и Ликвидационному законодательству (на государственном);

5) важным для пробуждения ресентимента был идеологический фактор. Именно появление немецкого вопроса как националистического концепта создало мнимую проблему реальной угрозы и вывело межэтническую ситуацию из равновесия. Главным путём активизации немецкой проблемы был путь «эмоционального заражения». Для убедительности из лабиринтов архетипической памяти извлекались факты опыта негативного взаимодействия. Идеологи национализма демонстрировали разность ментальных характеристик, но подавали их не нейтрально, а как проявление угрозы, мнимого германизма, который является источником бед Российского государства. Этнические особенности немецкого населения, их природа просто по факту их рождения и кровной принадлежности ставились в вину этнической группе. Более того, в негативных проявлениях «русскости» при описании положения крестьянства на Юге империи также обвиняли немцев, которые якобы своим присутствием способствовали закреплению данных качеств. Данное эмоциональное, а не рациональное воздействие эффективно сработало на почве восточнославянской ментальности. За десятилетия развития немецкой проблемы отдельные, неоднократно повторяемые позиции концепта приобретали эффект суггестивного внушения как воздействия, которое избегает рационального пояснения, сохраняется в архетипических структурах и приобретает форму априорного представления.

Выводы. Для Российской империи XIX ст. явилось периодом осознания необходимости, а затем мучительных попыток формирования национальной идеи. В ходе данного процесса российское общество не только дискутировало вопрос о составе нации, но и пристально оценивало возможных претендентов – многочисленное иноязычное население России, которое не принадлежало к титульной этнической группе, изучая его отдельные компоненты на предмет «полезности», толерантности и благонадёжности для

огромного государства. Следует признать, что сценарий становления российского национализма пошёл не по пути консолидации, а по пути группового противопоставления, поисков и выделения часто мнимых антагонизмов, которые признавались большинством идеологов как непреодолимые. И, хотя в теоретическом обосновании различных националистических концептов, включая и «немецкий вопрос», основная роль была отведена элите и образованной части общества, важная практическая функция в розыгрыше националистического сценария выполнялась низами российского социума. Массы/низы, которые долгое время находились за пределами общества и присущих ему правовых возможностей, участвовали в продвижении «немецкого вопроса» на уровне бытового национализма. Для активации антинемецких настроений были использованы автостереотипы – устойчивые представления, сформированные в ходе колонизации в результате близких и дистанционных контактов между отдельными этническими группами. Данные представления откладывались и сохранялись в области коллективного бессознательного и социальной памяти, но в условиях конформистского – строго регламентированного и домодерного переходного общества принимались отдельными субъектами скорее информационно-теоретически, как «данность о другом», имели нейтральный характер и были преимущественно лишены агрессивности. Лишь в ходе постепенной, но последовательной концептуализации и обоснования «немецкого вопроса», в условиях системного социального кризиса, который разразился в империи со второй трети XIX ст., упомянутые автостереотипы были «разбужены» и заново переосмыслены. Им были отведены инструментальные функции формирования ресентимента. Ресентимент как «дух мщенья» (чувство, сложный комплекс переживаний, в ходе проявления которого логика разума отступает, а хаос эмоций преобладает) был использован сторонниками национализма для сплочения общества вокруг титульной этнической группы, формирования эмоциональных сообществ и решения ими своих разноплановых задач (личных, экономических, политических) для устранения конкуренции со стороны наиболее стабильных и успешных этнических групп, включая немцев. В течение всего долгого периода развития немецкого вопроса ресентимент выступил как психологический мотиватор группового агрессивного поведения низов российского общества в межэтнических конфликтах.

Библиографические ссылки

1. Аксаков И. С. По поводу «Окраин» Ю. Ф. Самарина // *Аксаков И. С. Полн. собр. соч.* – М.: Типография М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 62–69.
2. Андреева Г. М., Богомолова Н. Н., Петровская Л. А. Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы: Учеб. пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 287 с.
3. Андреева Н. С. Прибалтийские немцы и российская правительственная политика в начале XX века. – СПб.: Изд. дом «Мир», 2008. – 312 с.
4. Апресян Р. Г. Ресентимент и историческая динамика морали // *Этическая мысль.* – М., 2001. – Вып. 2. – С. 27–40.
5. Афанасьєва Л. В., Денисов І. Г., Орлов А. В., Попенко Я. В. Проблема національної ідентичності та менталітету в етнонаціональному бутті // *Етнокультурний ландшафт Північного Приазов'я. Монографія / ред. Афанас'єв Л. В., Кривола М. В.* – Запоріжжя – Мелітополь: МДПУ, 2004. – 276 с.
6. Безносова О. Екатеринославская губерния: Terra incognita евангельского движения в Российской империи (середина XVIII в. – 1917 г.). – Stainhaden: Samen-korn, 2014. – 543 с.
7. Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII стол. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1997. – 204 с.
8. Брандес Д. Причерноморские немцы // *Немцы России: Энциклопедия: в 4 т.* – М.: ЭРН, 2006. – Т. 3. – С. 153–165.
9. Брук С. И. Кабузан В. М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – нач. XX в. // *Советская этнография.* – 1981. – № 5. – С. 23–24.
10. Венгер Н. В. «Німецьке питання» в оцінці І. С. Аксакова та Ю. Ф. Самарина: діалог з російським суспільством у десятиліття Великих реформ (1860–1870) // *Вопросы германской истории.* – Д.: Вид-во ДНУ, 2011. – С. 30–52.
11. Винницький І. Заговор чувств или русская история на «эмоциональном повороте» // *Новое литературное обозрение.* – 2012. – № 5. – С. 441–460.
12. Гавел «Корнис И. И.: биографии сельских хозяев» // *Журнал министерства государственных имуществ.* – 1848. – Ч. 29. – № 10–11. – С. 294.
13. Готлиб Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов, их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповедания и других достопамятностей: в 4 ч. – СПб.: Изд-во Ивана Глазунова, Академии наук 1799. – 446 с.
14. Гундорова Т. Транзитная культура и постколониальный ресентимент // *НЛО* – 2017. – № 2. Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2017/2/tranzitnaya-kultura-i-postkolonialnyj-resentiment.html> (дата:звернення 30.04.18)
15. Елисеева О. И. Геополитические проекты Г. А. Потёмкина. – М.: Институт Российской истории РАН, 2000. – 342 с.
16. Заблоцкий-Десятовский А. П. Граф Д. П. Киселёв и его время: в 4 т. – СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича, 1882. – Т. 1. – 448 с.
17. Заблоцкий-Десятовский А. П. Граф Д. П. Киселёв и его время: в 4 т. – СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича, 1882. – Т. 2. – 355 с.
18. Заблоцкий-Десятовский А. П. О крепостном состоянии в России // *Граф П. Д. Киселёв и его время.* – СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича, 1882. – Т. 4. – 309 с.
19. Кабузан В. М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX в. – М.: Наука, 1876. – 307 с.
20. Карагодин А. И. История Запорожского края (1770–1919). – Запорожье: ЗГУ, 1998. – 285 с.
21. Контеніус С. Х. про іноземну колонізацію Південної Росії: Збірка документів. 1801–1829 рр. / укл. ред. О. В. Айсфельд. – Одеса: Астропринт, 2003. – 76 с.
22. Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии // *Костомаров М. И. Слов'янська міфологія.* – К., 1994. – 382 с.
23. Корж. От Сечи Запорожской: Устное повествование бывшего запорожца, бывшего жителя Екатеринославской губернии и уезда. – Днепропетровск: Собр., 1991. – 63 с.
24. Кутковая Е. С. Дискурс-анализ эмоций и теория позиционирования в исследовании социального события // *Психологические исследования.* – 2014. – № 7. URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2014v7n34/958-kutkovaya34.html> (дата звернення: 30.04.18).
25. Леви-Стросс К. Структурная антропология. – М., 1985. – 556 с.
26. Лотман Ю. М. Лекции по структуральной поэтике // Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа / сост. А. Д. Кошелев. М.: Гнозис, 1994. – С. 17–263.
27. Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. – Москва: Тип. Августа Семена при Мед.-хирург. акад., 1827. – 234 с.
28. Мешков Д. Життєвий світ причерноморських німців (1781–1871). – Київ: ТОВ «Видавництво Кліо», 2017. – С. 246–325.
29. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2 т. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – 548 с.
30. Московские ведомости. – 1866. – № 53. – С. 154.
31. Ницше Ф. К генеалогии морали // *Ницше Ф. Соч.: в 2 т.* – Т. 2. – М.: Мысль, 1990. – С. 407–534.
32. Новицкий Я. Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности // *Новицкий Я. Твори в 5-ти т.* – Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2007. – Т. 1. – С. 350–410.
33. Новицкий Я. С берегов Днепра: Путевые заметки и исследования // *Новицкий Я. Твори в 5-ти т.* – Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2007. – Т. 1. – 508 с.
34. Новицкий Я. Урочища, балки, річки, скелі, острови, міста і містечка Запорізького краю // *Новицкий Я. Твори в 5-ти т.* – Запоріжжя: ПП «АА Тандем», 2007. – Т. 2. – С. 160–242.
35. Олексєнко С. Бердянський уезд в сільськогосподарстві в відношенні // *Известия Петровской земледельческой и лесной академии.* – М., 1889.
36. Орбан-Лембрик Л. Толерантність як основа адекватних взаємин у полікультурному світі // *Соціальна психологія.* – 2008. – № 4. – С. 73–93.
37. Переписка министра внутренних дел Российской Империи А. А. Закревского с графом Воронцовым М. С. (1828–1829) // *Река времён: в 2 кн.* – М.: Эллис Лак, 1995. – Кн. 1. – С. 49–69.
38. Почебут Л. Г. Социальная психология толпы. – СПб., 2004. – 231 с.

39. Российский государственный исторический архив (Россия, г. Санкт-Петербург) (далее РГИА). Ф. 1181. Оп. 18. Д. 71, 1861.
40. Самарин Ю. Ф. Окраины России. Вып. 1 // Самарин Ю. Ф. Сочинения: в 8 т. – СПб: Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 1980. – Т. 8. – С. 1–177.
41. Самарин Ю. Ф. Сочинения : в 12 т. – М.: Д. Самарин, 1877–1911. – Т. 7 (1889). – 659 с.
42. Сас П. М. Запорозьких козаків система цінностей // Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3. – 672 с.
43. Синкевич З. В. Социология и психология национальных отношений: учебное пособие. – СПб.: Издательство Михайлова В. А. – 203 с.
44. Стэйплз Дж. Религия, политика и меннонитская Жалованная грамота в начале XIX в. в России: Пересмотр дела Варкентина // Вопросы германской истории. – Днепропетровск : РВВ ДНУ, 2003. – С. 4–22.
45. Татаренко Д. Етнічні кордони та міжетнічна толерантність // Політичний менеджмент. – К., 2004. – № 5. – С. 31–29.
46. Чернышова А. В. Понятие культуры в структурно-семиотической концепции Ю. М. Лотмана // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2011. – № 5: в IV ч. – Ч. III. – С. 184–187.
47. Шаталов Д. Уявлення про козацтво. Українське козацтво у суспільній думці другої половини XVIII – першої половини XIX ст. – Дніпро: Домінанта Прінт, 2016. – 256 с.
48. Шелер М. Ресентимент в структуре моралей / пер. с нем. А. Н. Малинкина. – СПб.: Наука; Университетская книга, 1999. Режим доступа: www.max-scheler.spb.ru/content/view/86/37 (дата обращения: 17.02.2017).
49. Яворницький Д. Запорожжє в остатках старини и преданиях народа: в 2 ч. – К.: Веселка, 1995. – Ч. 1. – 447 с.
50. Epp D. Johan Cornies. – Winnipeg, Manitoba, 1995. – 137 p.
51. Transformation on the Southern Ukrainean Steppe: Letters and papers of Johann Cornies / trans. Ingrid Epp, ed. H.L. Dyck, I. Epp, J.R. Staples. – Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2015. – 576 p.
52. Turner J., Giles H. The experimental social psychology of intergroup behavior // Intergroup Behavior. – Oxford, 1981. – P. 66–101.

References

1. Aksakov I.S. (1887) Po povodu «Okrain» YU.F.Samarina [Regarding the «Outskirts» by Yu.]. vol. 6, pp. 62–69.
2. Andreyeva G. M., Bogomolova N. N., Petrovskaya L. A. (2002) *Zarubezhnaya sotsial'naya psikhologiya XX stoletiya: Teoreticheskiye podkhody* [Foreign social psychology of the XX century: Theoretical approaches: manual for Universities]. Moscow: The Aspect of Press. (in Russian).
3. Andreyeva N.S. (2008) *Pribaltiyskiye nemtsy i rossiyskaya pravitel'stvennaya politika v nachale XX veka* [Baltic Germans and Russian government policies in the early twentieth century]. St. Petersburg: the World. (in Russian).
4. Apresyan R. G. (2001) Resentiment i istoricheskaya dinamika morali [The resentment and the historical dynamics of morality]. *Ethical Thought*, p. 2, pp. 27–40.
5. Afanas'yeva L. V., Denysov I. H., Orlov A. V., Popenko YA. V. (2004) Problema natsional'noyi identychnosti ta mentalitetu v etnonatsional'nomu butti [The problem of national identity and mentality in ethnic-national everyday life]. Zaporozhye – Melitopol. (in Ukrainian).
6. Beznosova O. (2014) *Yekaterinoslavskaya guberniya: Terra incognita yevangel'skogo dvizheniya v Rossiyskoy imperii (XVIII v. – 1917 g.)* [Ekaterinoslav Province: Terra incognita of the evangelical movement in the Russian Empire (18th century – 1917). Stainhaden: Samenkorn. (in Russian).
7. Boyko A. (1997) *Pivdenna Ukrayina ostann'oyi chverti 18 stol.* [Southern Ukraine at the last quarter of XVIII-th century]. Zaporozhye. (in Ukrainian).
8. Brandes D. (2006) Prichernomorskiye nemtsy [Black Sea Germans] *Nemtsy Rossii: Entsiklopediya* [Germans of Russia: Encyclopedia]. vol. 3, pp. 153–165.
9. Bruk S. I. Kabuzan V. M. (1981) Chislennost' i rasseleniye ukrainskogo etnosa v 18 – nach. XX v. [The number and resettlement of the Ukrainians in XVIII-th – at the beginning of XX-th century]. *Soviet ethnography*, no. 5, 23–24.
10. Venher N. V. (2011) «Nimets'ke pytannya» v otsintsi I. S. Aksakova ta YU. F. Samarina: dialoh z rosiys'kym suspil'stvom u desyatylyttya Velykykh reform (1860–1870) [The “German Question”’s enterpretation by I.S. Aksakov and Yu.F. Samarin: A Dialogue with Russian Society in the Decade of Great Reforms (1860 – 1870)]. *Questions of German History*, pp. 30–52.
11. Vinnitskiy I. (2012) Zagovor chuvstv ili russkaya istoriya na «emotsional'nom povorote» [Conspiracy of feelings or Russian history at the “emotional turn”]. *New Literary Review*, no. 5, pp. 441–460.
12. Gavel, (1848) «Kornis I. I.: biografii sel'skikh khozyayev» [Cornies J.: Biographies of the farmers]. *Journal of the Ministry of State Domains*. p. 29, no. 10–11, pp. 294.
13. Gotlib G. (1799) *Opisaniye vseh obitayushchikh v Rossiyskom gosudarstve narodov, ikh zhiteyskikh obryadov, obyknoveniy, odezhd, zhilishch', uprazhneniy, zabav, veroispovedaniya i drugikh dostopamyatnostey* [Inventory of all the peoples living in the Russian state, their everyday rituals, customs, clothing, housing, exercises, funs, religion and other traits]. St. Petersburg. (in Russian).
14. Gundorova T. (2017) Tranzitnaya kul'tura i postkolonial'nyy resentment [Transit Culture and Postcolonial Resentiment]. *New Literary Review*, no. 2, Available at: <http://magazines.russ.ru/nlo/2017/2/tranzitnaya-kultura-i-postkolonialnyj-resentiment.html> (accessed 30.04.18).
15. Yeliseyeva O. I. (2000) *Geopoliticheskiye proyekty G. A. Potomkina* [Geopolitical projects of G. A. Potemkin]. Moscow. (in Russian).
16. Zablotskiy-Desyatovskiy A. P. (1882) *Graf D. P. Kiselov i yego vremya* [Count D.P. Kiselyov and his time]. vol. 1, St. Petersburg. (in Russian).
17. Zablotskiy-Desyatovskiy A. P. (1882) *Graf D. P. Kiselov i yego vremya* [Count D.P. Kiselyov and his time]. vol. 2, St. Petersburg. (in Russian).
18. Zablotskiy-Desyatovskiy A. P. (1882) *Graf D. P. Kiselov i yego vremya* [Count D.P. Kiselyov and his time]. vol. 4, St. Petersburg. (in Russian).
19. Kabuzan V. M. (1976) Zaseleniye Novorossii v XVIII – pervoy polovine XIX v. [Settlement of the New

- Russia in the XVIII – first half XIX-th century]. Moscow. (in Russian).
20. Karagodin A. I. (1998) *Istoriya Zaporozhskogo kraia (1770–1919)* [History of Zaporozhye Region (1770–1919)]. Zaporozhye. (in Russian).
 21. Kontenius S.Kh. pro inozemnu kolonizatsiyu Pivdennoyi Rosiyi: Zbirka dokumentiv. 1801–1829 rr. (2003) [Kontenius S.Kh. about foreign colonization of the Southern Russia: collection of documents. 1801–1829]. Odessa: Astroprint. (in Ukrainian).
 22. Kostomarov N. (1994) Ob istoricheskom znachenii russkoy narodnoy poezii [On the historical significance of the Russian folk poetry]. *Slavic mythology*. Kiev. (in Russian).
 23. Korzh. (1991) *Ot Sechi Zaporozhskoy: Ustnoye povestvovaniye byvshego zaporozhtsa, byvshego zhitelya Yekaterinoslavskoy gubernii i uyezda* [From Sich Zaporozhskaya: Oral narration of a former Zaporozhets, a former resident of Yekaterinoslav province and uyezd]. Dnepropetrovsk: Cathedral. (in Russian).
 24. Kutkovaya Ye. S. Diskurs-analiz emotsiy i teoriya pozitsionirovaniya v issledovanii sotsial'nogo sobytiya [Discourse analysis of emotions and the theory of positioning in the study of a social event]. Available at: <http://psystudy.ru/index.php/num/2014v7n34/958-kutkovaya34.html> (accessed 30.04.18).
 25. Levi-Stross K. (1985) *Strukturnaya antropologiya* [Structural Anthropology]. Moscow. (in Russian).
 26. Lotman YU. M. (1994) *Lektsii po struktural'noy poetike* [Lectures on structural poetics]. *Yu.M. Lotman and Tartu-Moscow semiotic school*, pp. 17–263.
 27. Malorossiyskiye pesni, izdannyye M. Maksimovichem (1928) [Malo-Russian songs, published by M. Maksimovich]. Moscow. (in Russian).
 28. Myeshkov D. Zhyttyevyy svit prychnomomors'kykh nimtsiv (1781–1871) [The Life World of the Black Sea Germans (1781–1871)]. Kiev. (in Ukrainian).
 29. Mironov B. N. (1999) *Sotsial'naya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.)* [The social history of Russia in the period of the Empire (XVIII – beginning of the XX-th century)]. vol. 1, St. Petersburg. (in Russian).
 30. Moskovskiy vedomosti (1866) [Journal «Moscow Vedomosti»]. no. 53, pp. 154.
 31. Nitsshe F. (1990) *K genealogii morali* [To the genealogy of morality]. vol. 2, pp. 407–534.
 32. Novitskiy YA. (2007) *Ostrov Khortitsa na Dnepre, yego priroda, istoriya, drevnosti* [Island Khortitsya on the Dnieper, its nature, history, antiquity]. *Novitsky J. Studies: in 5 vol*, vol. 1, pp. 350–410.
 33. Novitskiy YA. (2007) *S beregov Dnepra: Putevyye zametki i issledovaniya* [From the banks of the Dnieper River: Travel notes and studies]. *Novitsky J. Studies: in 5 vol*, pp. 178.
 34. Novytskyy YA. (2007) *Urochyscha, balky, richky, skeli, ostrovy, mista i mistechka Zaporiz'koho krayu* [Drains, beams, rivers, rocks, islands, cities and towns of Zaporozhye region]. *Novitsky J. Studies: in 5 vol.*, vol. 2, pp. 160–242.
 35. Oleksienko S. (1889) *Berdyanskiy uyezd v sel'skokhozyaystvennom otnoshenii* [Berdyansk district in agricultural terms]. *News of the Petrovsky Agricultural and Forestry Academy*, pp. 75.
 36. Orban-Lembryk L. (2008) *Tolerantnist' yak osnova adekvatnykh vzayemyn u polikul'turnomu sviti* [Tolerance as the basis of adequate relationships in the multicultural world]. *Social psychology*, no. 4, pp. 73–93.
 37. *Perepiska ministra vnutrennikh del Ros. Imperii A. A. Zakrevskogo s grafom Vorontsovyim M. S. (1828 – 1829)* [Correspondence between the Minister of the Interior A.A. Zakrevsky and Count Vorontsov M.S. (1828–1829)]. *The River of Times: in 2 vol.*, vol. 1, pp. 49–69.
 38. Pochebut L. G. (2004) *Sotsial'naya psikhologiya tolpy* [Social psychology of the crowd]. St. Petersburg. (in Russian).
 39. Russian State Historical Archive (Russia, St. Petersburg) (as RGIA), f. 1181, inventory 18, file 71, 1861.
 40. Samarin YU. F. (1980) *Okraïn Rossii* [Outskirts of Russia]. *Samarin Yu.F. Researches: in 8 vol.*, vol. 8, pp. 1–177.
 41. Samarin YU. F. *Sochineniya : v 12 t.* (1889) [Samarin Yu.F. Researches: in 12 vol.]. vol. 7, Moscow. (in Russian).
 42. Sas P. M. (2003) *Zaporoz'kykh kozakiv systema tsinnostey* [Zaporozhian Cossacks' system of values]. *Encyclopedia of History of Ukraine: in 10 vols.*, vol. 3, Kiev. (in Ukrainian).
 43. Sinkevich Z. V. *Sotsiologiya i psikhologiya natsional'nykh otnosheniy: uchebnoye posobiye* [Sociology and psychology of national relations: textbook]. St. Petersburg. (in Russian).
 44. Steyplz Dzh. (2003) *Religiya, politika i mennonitskaya Zhalovannaya gramota v nachale KHIX v. v Rossii: Peresmotr dela Varkentina* [Religion, politics and Mennonite Privileges at the beginning of the XIX-th century in Russia: Revision of Varkentin's case]. *Questions of German history*, pp. 4–22.
 45. Tatarenko D. (2004) *Etnichni kordony ta mizhetnichna tolerantnist'* [Ethnic Borders and Interethnic Tolerance]. *Political Management*, no. 5, pp. 31–29.
 46. Chernyshova A. V. (2011) *Ponyatiye kul'tury v strukturn-semioticheskoy kontseptsii YU. M. Lotmana* [The notion of culture in the Y. M. Lotman's structural semiotic concept]. *Historical, philosophical, political and legal sciences, cultural studies and art studies. Problems of theory and practice*, no. 5, p. 3, pp. 184–187.
 47. Shatalov D. (2016) *Uyavleniya pro kozatstvo. Ukrayins'ke kozatstvo u suspil'niy dumtsi druhoi polovyny XVIII –pershoi polovyny XIX st.* [Opinion about the Cossacks. Ukrainian Cossacks in the public opinion of the second half of the XVIII – first half of the XIX-th century]. Dnipro: Dominant Print. (in Ukrainian).
 48. Sheler M. *Resentyment v strukture moraley* [The resentment in the structure of morality]. Available at: <http://www.max-scheler.spb.ru/content/view/86/37> (accessed 17.02.17).
 49. Yavornitskiy D. (1995) *Zaporozh'ye v ostatkakh stariny i predaniyakh naroda: v 2 ch.* [Zaporozhye in the remnants of antiquity and the traditions of the people: in 2 vol.]. vol. 1, Kiev. (in Ukrainian).
 50. Epp D. (1995) *Johan Cornies*. Winnipeg, Manitoba. (in English).
 51. *Transformation on the Southern Ukrainean Steppe: Letters and papers of Johann Cornies* (2015). Trans. Ingrid Epp, ed. H.L. Dyck, I. Epp, J.R. Staples. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press. (in English).
 52. Turner J., Giles H. (1981) *The experimental social psychology of intergroup behaviour*. *Intergroup Behaviour*, pp. 66–101.

УДК 634.1/8(09)
DOI 10.15421/311803

И. В. Черказянова
Санкт-Петербург, Россия

МОЛОЧАНСКИЙ ОТДЕЛ ИМПЕРАТОРСКОГО РОССИЙСКОГО ОБЩЕСТВА ПЛОДОВОДСТВА

Черказянова И. В. Молочанський відділ Імператорського Російського товариства плідівництва

У статті висвітлюється історія організації і перших років існування в менонітських колоніях Причорномор'я Молочанського відділу Російського товариства плідівництва, оцінюється його роль у розвитку промислового садівництва в південних колоніях на початку XX ст. Особлива увага приділяється особистості керівника відділу колоніста П. П. Вібе.

Ключові слова: Імператорське Російське товариство плідівництва (ІРОП), Молочанський відділ ІРОП, Петро Петрович Вібе, промислове плідівництво, російські німці, меноніти.

Черказянова И. В. Молочанский отдел Императорского Российского общества плодородства

В статье освещается история организации и первых лет существования в меннонитских колониях Причерноморья Молочанского отдела Российского общества плодородства, оценивается его роль в развитии промышленного садоводства в южных колониях в начале XX в. Особое внимание уделяется личности руководителя отдела колониста П. П. Виебе.

Ключевые слова: Императорское Российское общество плодородства (ИРОП), Молочанский отдел ИРОП, Петр Петрович Виебе, промышленное плодородство, российские немцы, меннониты.

Cherkazianova Irina. Molotschnaer Abteilung des Kaiserischen Obstbauvereins für Russland

Im Artikel wird die Geschichte der Entstehung und der Anfangszeit der Molotschnaer Abteilung des Kaiserlichen Obstbauvereins für Russland in den Mennonitenkolonien an der Schwarzmeerküste erörtert, und es wird über die Rolle der Abteilung für die Entwicklung des Handelsobstbaus in den Südkolonien am Anfang des 20. Jahrhunderts nachgedacht. Besondere Aufmerksamkeit wird der Persönlichkeit des Abteilungsleiters, des Kolonisten Peter Wiebe, zuteil.

Schlüsselwörter: Kaiserischer Obstbauverein für Russland, Molotschnaer Abteilung des Kaiserischen Obstbauvereins für Russland, Peter Wiebe, Handelsobstbau, Russlanddeutsche, Mennoniten.

Cherkazianova Irina. Molotchnaia Department of the Russian Emperor Society of Fruit Growing.

The article studies the history of the foundation and the first years of activity of the Molotchnaia Department (1904 – 1919) of the “Emperor Russian Society of Fruit Growing” (ERSFG). It was founded in the Mennonite colonies of the Black Sea region. The society extended its activity to Berdyansk and Melitopol districts of Tavri-da gubernia. The author pays special attention to P. P. Vibe's activity, who was the head of the Department.

Industrial gardening began its developing in Russia after the abolition of serfdom and it was one of the forms of the former landlord farms modernization. It required special knowledge, special organization of farmkeeping, maintenance of gardens and nurseries assortment. It was considered as a prospective branch of agriculture development.

Molotchnaia department was set up to develop and spread industrial fruit growing among the colonists. Despite the fruit growing had a long tradition in the southern colonies, it had been focused on personal needs of local farms before. The attempts to introduce some new forms of management can be considered as one of the ways to intensify agriculture and expand its structure. Gardening could also solve the problem of landlessness. Despite it required less land space than crops growing gardening was a reliable source of income.

The Molotchnaia Department became one of the most important subdivisions of ERSFG that took active part in the exhibition activities and held local exhibitions of fruit and trees for educational purposes. It offered study program for the population where the students could learn modern agrotechniques. They also published important informative articles in local newspapers. To develop its own gardens and nurseries the Department relied on the assistance of ERSFG and Zemstvos.

At the period of First World War the Molochnaia Department was actively involved into army and hospitals supplying. However, anty-German legislation prevented its activities. They had to close the nursery and give up educational programs. The Department stopped its activity during the Civil War.

Keywords: Emperor Russian Society of Fruit Growing (ERSFG), Molochnaia Department of the ERSFG, Peter Petrovich Vibe, industrial fruit growing, Russian Germans, Mennonites.

Развитие садоводства в промышленных масштабах, поставленного на научные основы, начинается в России с середины XIX в. Особенно активно процесс пошел после отмены крепостного права. Бывшие помещики, лишённые привычной рабочей силы, вынуждены были искать новое применение своим землям, переходить на рыночные отношения. Развитие садов, нацеленных на получение прибыли, стало одним из многообещающих направлений в развитии сельского хозяйства. Расширение железнодорожного сообщения в империи послужило мощным фактором для развития всех направлений экономики, включая плодоводство.

На правительственном уровне вопросы сельского хозяйства ведало Министерство государственных имуществ*. Одновременно с ним действовали научные и общественные объединения, которые ставили перед собой задачи усовершенствования сельского хозяйства и его отдельных отраслей (Вольное экономическое общество (1765), Общество сельского хозяйства Южной России (1828) и другие).

В 1858 г. возникло Российское общество садоводства (РОС), которое с 1869 г. именовалось Императорским Российским обществом садоводства (ИРОС). Первым покровителем его стал великий князь Николай Николаевич старший. Первым президентом общества садоводства был избран известный ученый Н. И. Железнов, вице-президентом – знаменитый помолог Э. Л. Регель. С первых лет существования общество проводило региональные выставки, а в 1869 г. в Петербурге прошла первая международная выставка, организованная ИРОС. Выставочная деятельность не только демонстрировала успехи отдельных хозяйств, но и способствовала обмену опытом. К 1908 г. в структуре ИРОС имелось уже 28 отделов, старейшими из которых являлись: Кронштадтский (открыт в 1876), Минский (1879), Николаевский (1881), Феодосийский (1882), Аккерманский (1883), Симферопольский (1883).

Общество садоводства стало колыбелью Российского общества плодоводства (РОП).

Оно выделилось из состава ИРОС в 1891 г. Новое общество концентрировалось в большей степени на решении практических вопросов развития отечественного плодоводства. Датой его основания считается 21 мая 1891 г. – день официального утверждения общества. 1892-й год стал практически первым годом полноценной работы общества.

Во главе РОП стоял почетный председатель великий князь Николай Михайлович, реальным руководителем был товарищ председателя князь А. Е. Гагарин, остававшийся на посту до самой смерти.

Гагарин Анатолий Евгеньевич (26.06.1844, Одесса – 14.01.1917, Одесса), один из организаторов общества плодоводства, гофмейстер двора великой княгини Екатерины Николаевны (1827–1894) и управляющий ее двором, с 1894 г. – гофмейстер высочайшего двора, попечитель Императорского Ботанического сада в Петербурге, владелец имения «Окна» в Подольской губернии и Чубаровка в Херсонской губернии. Князь входил в состав комитета по организации и проведению первого съезда плодоводов в 1894 г., на котором он возглавил секцию «Плодоводство». В имении Гагарина был разбит плодовый питомник, предлагавший посадочный материал всем желающим [11], где начинающие садоводы проходили частную практику.

Члены РОП делились на почетных, действительных, членов-сотрудников и членов-корреспондентов. К 1 января 1892 г. в состав общества входили 140 действительных членов и два члена-сотрудника. Популярность нового объединения росла стремительно, и уже к 1 января 1893 г. его численность выросла до 6 почетных и 275 действительных членов, 20 членов-сотрудников и 16 членов-корреспондентов [28, с. 125]. Со временем состав общества увеличился почти до 500 человек. В числе почетных членов РОП значились министр финансов С. Ю. Витте, директор помологического института в Гейсенгейме Рудольф Гёте, академик Ф. В. Овсянников. Среди учредителей и действительных членов РОП были известные ученые в области сельского хозяйства и садоводства (В. В. Пашке-

* Министерством государственных имуществ учреждено 26 декабря 1837; с 1894 – Министерство земледелия и государственных имуществ, с 1905 – Главное управление землеустройства и земледелия, с 1915 до 25 октября 1917 – Министерство земледелия.

вич, Р. И. Шредер), государственные деятели (кн. П. А. Васильчиков, граф И. И. Воронцов-Дашков, кн. А. Е. Гагарин, А. Н. Куломзин, барон М. А. Таубе), предприниматели (директор Кренгольмской мануфактуры Ю. А. Андре; владелец пивоваренного завода «Новая Бавария» И. А. Дурдин; выходец из Новосаратовской немецкой колонии, владелец Александр-Невской мануфактуры К. Я. Паль), врачи и аптекари, садовники (придворные садовники К. И. Гауглер из Петергофа, А. А. Грамберг из Стрельны), владельцы садовых заведений (А. Э. Регель, Я. К. Кессельринг, Г. Ф. Эйлерс) [42, с. 19–46]. Всех их объединяла страсть к разведению садов, выведению новых плодовых сортов, интерес к продукции плодового хозяйства. Многие участники совмещали членство в обоих обществах – садоводства и плодового хозяйства.

Общество плодового хозяйства имело собственное помещение в Петербурге (Чернышев переулок, 16), где находилась канцелярия правления, редакция ежемесячного журнала «Плодоводство», книжный склад и библиотека. Здесь же проходили общие собрания РОП.

При обществе были учреждены несколько комиссий. Помологическая комиссия (председатель князь А. Е. Гагарин) ведала вопросами сортоведения, помологическим определением сортов, решала вопросы экспертизы представляемых экспонатов. Бюро для найма садовников и огородников служило посредником между хозяевами, нуждающимися в специалистах для своих хозяйств, и специалистами, ищущими место работы. Объявления печатались на страницах журнала «Плодоводство». Кроме того, действовали две постоянные комиссии: по устройству выставок-ярмарок (с 1901) и по виноградарству и виноделию (с 1902).

Знаковым событием стала организация общества в 1894 г. первой Международной выставки плодового хозяйства, огородничества и виноделия и проведение в рамках выставки первого съезда пловодов. В работе приняли участия экспоненты и специалисты-ученые из Франции, Австро-Венгрии, Бельгии, Германии и других стран. Съезд и выставка дали мощный импульс развитию этой отрасли в стране. После успешного проведения выставки общество было удостоено титула «Императорское». 7 декабря 1896 г. министр земледелия и государственных имуществ утвердил обновленную редакцию устава, которая закрепила новое название – Императорское Российское общество плодового хозяйства (ИРОП).

С 1903 г. ИРОП стал регулярно проводить выставки-ярмарки в Петербурге в Михайлов-

ском манеже. Первая открылась 30 сентября 1903 г. [33, с. 1], следующая состоялась в 1905 г.

Первым отделом нового общества стал Московский, открывший занятия 6 декабря 1895 г., однако в дальнейшем отдел не упоминается в документах общества, поэтому старейшим считался Карасубазарский. В 1904 г. действовали отделы: Карасубазарский (1897), Виленский (1898), Киевский (1898), Хотинский (1899), Судакский (1900), Черноморский (1901), Донской (1902), Алуштинский (1903), Шавельский (1903), Сызранский (1904), Сочинский (1904). По действующим правилам, заявление о желании открыть отделение подавалось в правление ИРОП, решение утверждал министр земледелия. Осенью 1904 г. список пополнился еще одним отделом – Молочанским, организованным меннонитами Таврической губернии.

Состояние садоводства в южных колониях к началу XX в. Появление отдела ИРОП именно в южных меннонитских колониях было закономерным явлением. Успехи немецких колонистов и особенно меннонитов в развитии сельского хозяйства уже с первых лет их переселения в Россию были широко известны.

«Приохочивание» новороссийских колонистов к садоводству было одной из мер правительства, способствовавших развитию крестьянских садов. Один из пунктов Инструкции Конторе опекунов новороссийских иностранных поселенцев, утвержденной Павлом I в 1800 г., говорилось: «Контора должна стараться приохочивать иностранных поселенцев к разведению искусственных лугов, к насаждению тутовых деревьев, виноградных лоз, кунжутного семени и других полезных растений» [35, № 19 492, § 8]. В инструкции, данной поволжским колонистам 17 сентября 1800 г., прямо говорится о необходимости разводить в огородах и садах «разными надобными фруктами и растениями» [35, № 19 592, § 57].

При Александре I проводились специальные меры поощрения к развитию сельского хозяйства путем бесплатной раздачи казенных земель для разведения «полезных растений» (1803), под «овчарные заводы» (1804), для разведения в южных губерниях рогатого скота и лошадей улучшенных пород (1806). Указом от 16 мая 1826 г. были дарованы льготы иностранным овчарам и пастухам при переселении в Россию [24, с. XL, XLV].

С появлением в 1838 г. Министерства государственных имуществ (МГИ) развитие сельского хозяйства стало одним из приоритетных направлений в его деятельности. В 1843 г.

было организовано первое казенное степное лесничество – Велико-Анадольское в Мариупольском уезде, ставшее образцом для всех последующих учреждений по разведению лесов. В этом и других лесничествах после введения всеобщей воинской повинности меннониты проходили альтернативную службу.

МГИ в качестве поощрения активных хозяев направляло их на выставки, способствовало развитию питомников, издавало специальную литературу, открывало училища садоводства. Так, например, экспонаты колонистов фигурировали уже на Всемирной выставке в Лондоне (1851). Отбор участников вели две комиссии: в Петербурге (главная комиссия) и Одессе (состояла в основном из членов Общества сельского хозяйства Южной России). Было отправлено 240 образцов сельского и лесного хозяйства. Российским экспонатам были присуждены 17 медалей второго разряда, одна из них досталась меннонитам [24, с. 47–48].

Известна активная деятельность колонистов во главе с Иоганном Корнисом (1789–1848), а позже его зятем Филиппом Филипповичем Вибе (1816–1870) по развитию сельского хозяйства, в частности, степного лесонасаждения и разведения шелковичных деревьев. Окрестности реки Молочной отличались совершенным отсутствием лесов, но именно сюда в начале XIX в. направлялись основные потоки иностранных переселенцев, и именно в Молочанском меннонитском округе сформировался центр передовой хозяйственной деятельности колонистов.

Традиционно на каждом участке меннонитов до полудесятины отводилось под посадки деревьев, а поскольку дворы примыкали друг к другу, то посадки производили впечатление искусственно посаженного леса. На это обращали внимание многие путешественники и чиновники. Заслуги меннонитов Таврической губернии в развитии степного лесонасаждения неоднократно отмечались в различных официальных изданиях. В 1849 г. о лесоводстве колонистов говорилось следующее: «Колонисты же первые ввели в крае в большом виде живые изгороди для защиты насаждений от скота» [4, с. 162–163].

К числу заслуг И. Корниса относится создание Старобердянского лесничества. По поручению министра государственных имуществ графа П.Д. Киселева, ревизовавшего летом – осенью 1841 г. южные губернии, Корнис определил место для организации образцовой лесной дачи. В 1845 г. он обозначил границу участка будущего лесничества в 108 десятин на левом берегу реки Молочной, по

дороге из колонии Орлово в Мелитополь, а 4 апреля 1846 г. здесь было посажено первое дерево [16, с. 12]. Одной из важнейших функций лесничества было снабжение населения посадочным материалом.

И. И. Корнис (с 1838) и Ф. Ф. Вибе были членами-корреспондентами Ученого комитета МГИ. Корреспонденты министерства избирались из числа лиц, известных своими познаниями, опытом в административной и хозяйственной деятельности или своими сочинениями по этой части. Их утверждал лично министр. У таких советников не было особых обязанностей, но к ним могли обратиться с вопросами. За вклад в развитие хозяйства колонистов Корнис был награжден большой золотой медалью Ученого комитета МГИ.

Сам факт избрания колонистов в члены-корреспонденты МГИ уникален. В 1859 г. всего было 112 членов-корреспондентов из России и 19 из зарубежья. Среди них был единственный колонист – Ф. Ф. Вибе. Имя Филиппа Вибе соседствовало с именами российских академиков: Ф. Ф. Брандта, К. М. Бэра, А. Я. Купфера, директора Ботанического сада Э. Л. Регеля, профессора математики П. Л. Чебышева и многих других известных деятелей [41].

К 1851 г., по сведениям А. А. Скальковского, у немецких и болгарских колонистов Херсонской губернии насчитывалось 2868 садов с 253 тыс. деревьев. При многих из них были разбиты питомники. В Таврической губернии имелось 1536 плодовых садов и 2457 виноградников, кроме того, отдельно в немецких и болгарских колониях возделывались 8539 плодовых садов и 452 виноградника [15, с. 91]. В Мелитопольском уезде плодоводство было развито практически повсеместно. В меннонитских колониях имелось 250 садов и более 600 огородов, посажено свыше 3000 деревьев. В немецких колониях Новомосковского, Екатеринославского и Александровского уездов были учтены 2081 плодовой сад и один виноградник и 309 309 плодовых деревьев [15, с. 93, 94].

Об успехах в развитии плодоводства в Мариупольском уезде писал в 1893 г. журнал «Плодоводство». Сравнение немецких колонистов с их соседями говорило не в пользу последних. Греческое село напоминало автору «кладбище» с чахлыми акациями, в то время как колонии немцев описываются яркими эпитетами: «Это оазисы, раскиданные по степям; дома тонут в зелени разнообразных деревьев, например, в колонии Бергталь (меннонитское село – *И. Ч.*) – грушами; при каждой колонии есть саженный лес» [21, с. 250]. Посе-

ления азовских казаков, бывших запорожских казаков, сохранивших память о вишневых садах Украины, были чем-то средним между этими двумя крайностями. Успехи отдельных групп населения уезда в развитии плодородства становятся тем более очевидными, если учесть недостаток воды и проблемы водоснабжения уезда. Наибольшее число садов уезда приходилось на немецкие волости: Романовскую и Александроневскую. Однако из 13 442 пудов всяких фруктов, собранных в садах Мариупольского уезда в 1898 г., в продажу поступила лишь незначительная часть [27, с. 14]. Несмотря на общие успехи, плодородство в южном крае развивалось в основном для личных нужд. В Александровском уезде в 1899 г. сады занимали лишь 2130 дес. (0,2% общей площади) [22, с. 218].

Хозяйство немцев и меннонитов традиционно было ориентировано на земледелие, в структуре сельского хозяйства лидировало производство зерна. «Мельничный бум», который отмечался в меннонитских поселениях в последней трети XIX в., лишний раз свидетельствует о предпочтениях населения. По сравнению с выращиванием зерна производство плодовой продукции требовало больших денежных и физических затрат, в большей степени зависело от погодных явлений, требовало рынка сбыта, поэтому было менее рентабельным занятием, вследствие чего садоводство носило вспомогательный характер.

Тем не менее, к концу XIX в. эта отрасль сельского хозяйства стала меняться к лучшему, возникали сады промышленного типа, нацеленные на производство фруктов с целью их сбыта и получения прибыли. По итогам обследования 1893–1894 гг., в Екатеринославской губернии насчитывалось 27 промышленных садов, в Таврической губернии – 32, в Херсонской – 7 садов [25, с. 26, 98, 112]. К передовым садоводствам относились частные питомники И. М. Бергера близ Орехова и известного садовода М. П. Фризена в Алтыноу, чей питомник был одним из старейших учреждений подобного плана в Мелитопольском уезде [43, с. 96–97].

П. П. Вибе – организатор и председатель Молочанского отдела ИРОП. Организация Молочанского отдела в 1904 г. была важным событием с точки зрения процесса перехода колонистов к развитию промышленного садоводства. Инициатива открытия отдела принадлежала П. П. Вибе.

О деятельности Петра Петровича Вибе собрано немало данных, однако, к сожалению, личных сведений нам недостает. Возможно, он происходил из семьи одного из старших братьев Филиппа Вибе – Петра (1811 г. р.). Вся семья Филиппа Петровича Вибе прибыла из Западной Пруссии в 1828 г. в Тигервейде. Из 15 детей в России родился лишь последний Корнелиус, а из всех детей в живых осталось лишь семеро: Иоганн (1807), Петр (1811), Филипп (1816), Пауль (1817), Яков (1824), Дитрих (1827) и Корнелиус (1830). Самым известным стал Филипп, он был зятем И. Корнуса. Брат Филиппа – Яков возглавлял меннонитскую общину в Крыму. Некто Петр Вибе из Тигервейде, возможно, другой брат Филиппа, в 1834 г. срочно получал заграничный паспорт для поездки в Мариенбург, а в 1839–1840 гг. был бейзицером в Тигервейде.

Предположительно, Петр Петрович Вибе (род. 8 мая 1879) из Тиге, ученик начальной школы в Орлово (Херсонской губ.) и главное действующее лицо в нашей статье – один и тот же человек. О П. П. Вибе точно известно, что в 1899-м и 1900 г. он проживал в Тиге Гальбштадтской волости Бердянского уезда. В документах 1908 г. говорится об имении П. П. Вибе в Курушане (хутор Гальбштадтской волости с 11 дворами). Ему же принадлежали кирпичный и черепичный заводы в Курушане (по данным на 1914 г.). Можно предположить, что Дитрих Петрович Вибе из Гальбштадта, учитель, работавший некоторое время в Омске, – его брат. Имена Петра и Дитриха Петровичей Вибе упоминаются в «Выписи из актов книги Больше-Токмакского нотариуса Михеенко для актов на недвижимые имущества, за 1913 год» в числе «посторонних» владельцев общественного надела селения Ней-Гальбштадт. Согласно документу, П. П. Вибе принадлежало 476 кв. саженей, Д. П. Вибе – 252 кв. сажени*.

Женой П. П. Вибе была Екатерина Петровна, урожденная Банман (ок. 1870 – 9.12.1919, Гальбштадт)**, внучка Якова Вильгельмовича Мартенса. Екатерине и ее старшей сестре Марии Петровне (в замуж. Федерату, 1867–1946) в наследство досталась часть имения в местности Чистополь (Рейнфельд, Марьяновка) Веселовской волости Мелитопольского уезда, расположенного при вершине рек Большой и Малый Утлюк. В 1908 г., после смерти отца, каждая из сестер получила свою половину, по 938 дес. [47, р. 165]. Кроме того,

* Копию документа любезно предоставил И. И. Вильмсен (Германия).

** Родители Екатерины Петр Петрович Банман (1839, Бердянск – 12.1907, Розенгоф) и Мария Яковлевна Мартенс (1844–1889).

им перешла и часть земли от их деда Мартенса. В 1915 г. Екатерина была владелицей надела в 1284,4 дес. земли с экономией в Веселовской волости при с. Демьяновка, ее сестра Мария – 1278 дес. с экономией [40, стб. 16]. По состоянию на 1915 г., в хозяйстве Екатерины Петровны числилось: 60 рабочих лошадей, 98 волов, 9 коров, 31 теленок и жеребенок, 37 овец и свиней [44, с. 28–29].

Среди почтовых адресов Петра Петровича, которые он сообщал в своих публикациях, фигурирует с. Марьяновка Мелитопольского уезда (1903), имение Зеленое (почтовое отделение с. Веселое) Мелитопольского уезда (1905), что указывает на расположение имения его супруги. Вероятно, свадьба молодоженов состоялась в 1898 – 1900 гг. В семье было три дочери: Екатерина (29.04.1901), Елена и Фрида*.

В 1899 г. П. П. Вибе учился в Высшем училище плодоводства, виноградарства и виноделия в Гейзенгейме (Königliche Lehranstalt für Obst-, Wein- und Gartenbau zu Geisenheim am Rhein) [36].

Гейзенгеймское училище было открыто в 1872 г. на правом берегу Рейна, вскоре оно приобрело авторитет лучшего учебного заведения Германии подобного профиля. В 1879–1903 гг. директором училища был известный садовод-помолог Рудольф Гёте (1843–1911). При нем училище достигло наивысшего расцвета. Программа обучения предлагала теоретические и практические занятия, рассчитанные на курсы различной протяженности – от недельных до двухгодичных. Для учащихся и курсантов имелся интернат, а в главном учебном здании, кроме аудиторий, находился музей плодоводства. Садовое учреждение располагало садом, питомником, оранжереями и теплицами, огородами, плодохранилищем [12].

Практика посылки молодых людей за границу для усовершенствования знаний и приобретения опыта в области сельского хозяйства стала активно развиваться в России со второй половины XIX в. На средства МГИ только в 1862–1872 гг. были отправлены за границу 38 чел. [29, с. 115]. Значительная часть отечественных специалистов в области плодоводства получили в свое время дополнительное образование в Гейзенгейме. Так, в 1883–1884 гг., почти два года там учился Василий Васильевич Пашкевич (1856–1939), крупнейший специалист-плодовод царской и советской России.

Когда и как решался вопрос о направлении Вибе за границу, неизвестно, можно лишь

констатировать сам факт его учебы в Гейзенгейме. Из архивных документов видно, что молодой человек пользовался высоким покровительством князя Гагарина, руководителя РОП. В 1899 г. Вибе стал членом-корреспондентом общества. Несомненно, события взаимосвязаны: учеба Вибе либо предшествовала вступлению в РОП, либо состоялась после вступления в общество. Вероятно, командировку в Германию Вибе получил при посредничестве Гагарина.

В феврале 1899 г. Гагарин обратился в Министерство земледелия и государственных имуществ с просьбой выделить средства (200 руб.) на продолжение учебы Вибе в Германии. Судя по запрашиваемой сумме, предполагалось, по меньшей мере, что стипендиат еще полгода проведет за границей. Курс марки в тот период составлял 42 коп., а годичное пребывание в интернате в Гейзенгейме стоило 350 марок, отдельно плата за учебу в течение полугодия составляла 30 марок. Как писал князь Гагарин директору Департамента земледелия 25 сентября 1899 г., собственные средства Вибе позволяют ему выехать без посторонней помощи за границу, но он не сможет всю зиму прожить без дополнительной поддержки [36, л. 6].

Когда вопрос был положительно решен, директор Гейзенгеймского училища Р. Гёте, который поддерживал дружеские отношения с А. Е. Гагариным и состоял с ним в личной переписке, сообщил, что Вибе уже выехал на родину. Письмо было получено в России 6 марта, в нем Гёте давал превосходную характеристику своему ученику. Его восхищало усердие и прилежание, с какими Вибе приобретал новые знания. На будущее Гёте хотел бы видеть у себя именно таких учеников, как этот. Вибе мог бы с пользой послужить своему отечеству, если его определить на соответствующее место („richtige Stelle“). Наиболее подходящим, по мнению автора письма, было бы предложить Вибе стать странствующим учителем садоводства [36, л. 3–3об.].

По возвращении домой Вибе все лето провел в практических занятиях, в т. ч. занимался в саду князя Гагарина. Как уже отмечалось, в гагаринском имении «Окна» регулярно принимались практиканты для обучения основам практического садоводства [45, с. 153]. Поздней осенью того же года Вибе снова выехал на учебу, но уже в Южный Тироль, сначала в знаменитое садовое заведение в Сан-Михеле, затем в Боцен и Меран.

* Сведения о детях П. П. Вибе любезно сообщил Сергей Тиссен.

Тиролю как один из центров плодоводства был хорошо известен в России. Во время Первой международной выставки плодоводства (1894) тироляские экспонаты привлекли всеобщее внимание. После такого успеха в Петербурге преподаватель сельскохозяйственной школы и опытной станции в Сан-Михеле Карл Мадер, по просьбе редакции журнала «Плодоводство», прислал подробную статью о плодоводстве и плодоторговле в Южном Тироле [20]. Автор отмечал, что самый высокий процент экспорта составляли яблоки, часть их попадала и в Россию.

Своей целью Вибе поставил изучение практики виноделия, сбора, нормировки и упаковки плодов, использования продуктов плодоводства и вообще опыта плодоторговли. Заграничный паспорт, выписанный 6 октября 1899 г., был выслан Департаментом земледелия в Гальбштадт, а оттуда в Сан-Михеле, куда Вибе уже выехал. Документ он получил 20 декабря 1899 г. Деньги, выделенные департаментом весной, были теперь высланы ему через князя Гагарина.

2 ноября 1899 г. Вибе поступил госпитантом в Институт плодоводства и виноделия в Сан-Михеле (Landeslehranstalt für Obst und Weinbau, **San-Michele**), изучал виноградарство, виноделие, плодоводство и помологию. До обеда шли лекции, а после обеда он вместе с учениками практиковался в саду. С 8 января 1900 г. Вибе начал слушать восьминедельный курс лекций по сыроварению. С особым интересом Вибе изучал опыт торговли плодами садоводства.

О последующих шагах начинающего садовода можно судить по отдельным фактам, извлеченным из его же публикаций на страницах журнала «Плодоводство» [3, 1].

Сообщая о саде крестьянина Г. Красникова, «65-летнего старика», который проживал в селе Матвеевка Михайловской волости, Вибе упоминает, что он познакомился с ним в 1899 г., во время первого проезда через село. С тех пор он навещает его три-четыре раза в год, консультирует по вопросу выбора сортов деревьев, по уходу за садом. Как член-корреспондент ИРОП Вибе подал заявление в Мелитопольскую уездную земскую управу о выдаче ежегодной субсидии Красникову в размере 15 руб. Поддержка домовитого, трезвого хозяина способствовала, по мнению Вибе, распространению среди крестьян полезного опыта разведения плодовых садов. Регулярные визиты в сад Красникова, видимо, совмещались с поездками из имения Зеленое, в Гальбштадт или Тиге, а путь пролегал через Матвеевку, стоящую у дороги. Об этом

опыте Вибе сделал доклад «О плодовом саде крестьянина Красникова в Мелитопольском уезде» 24 апреля 1903 г. на общем собрании ИРОП в Петербурге.

По возвращении из Тироля Вибе начал на практике применять полученные знания в области виноделия, в частности, делал попытки изготовить вишневое вино. В 1901 г. он выслал партию своего вина в правление ИРОП, оно было продегустировано членами Общего собрания общества плодоводства 21 декабря 1901 г. и признано приемлемым по вкусу и цвету [3, с. 107].

Важнейшим событием в биографии Вибе как организатора садоводческого дела стало открытие Молочанского отдела ИРОП.

Открытие Молочанского отдела ИРОП и первые шаги в развитии общественного сада. К сожалению, нам не удалось выяснить, как долго велась подготовительная работа по созданию самостоятельного отдела плодоводства. В период подготовки к открытию важно было не только выявить наиболее успешные садоводства, которые могли послужить примером для других, но и убедить хозяев в пользе нового направления деятельности. С самого начала дело было широко разрекламировано, а само событие было приурочено к 100-летию основания меннонитских колоний на Молочной. В начале 1904 г. П. П. Вибе представил в ИРОП заявление группы поселенцев Гальбштадской и Гнаденфельдской волостей Бердянского уезда с просьбой об открытии отдела общества в Гальбштадте. Прошение меннонитов поддержал князь А. Е. Гагарин. Новое учреждение предлагалось назвать Молочанский отдел ИРОП [37]. Свое согласие с названием отдела Министерство внутренних дел дало еще 1 июня 1904 г., но бюрократические проволочки затянулись, и лишь 30 декабря министр земледелия утвердил это решение [37, л. 10]. Молочанский отдел стал 13-м в структуре общества плодоводства.

Официальное открытие отдела состоялось 20 сентября 1904 г. в имении, принадлежавшем Гальбштадтскому волостному обществу (в «бывшем рассаднике овцеводства»). В этот день от князя Гагарина была получена приветственная телеграмма: «Рад приветствовать открытие отдела Молочанского; с Божьей помощью уверен в успехе; учредителям честь и слава и многие лета» [9, с. 180]. В ответ колонисты предложили князю стать почетным членом их отдела, на что последовало его согласие.

На собрании учредителей были избраны должностные лица отдела и установлены

членские взносы: для действительных членов – 3 руб. в год, для членов-корреспондентов, в число которых принимали в основном учителей, – 1 руб. [9, с. 180]. Председателем правления отдела был избран Петр Петрович Вибе, товарищем председателя – Гергард Гергардович Нейфельд, членами правления стали Иоганн Абрамович Вибе (казначей), Яков Николаевич Дик (секретарь), Петр Бернгардович Матис и Мартин Петрович Фризен [18, с. 27]. На общем собрании ИРОП 16 декабря 1904 г. было доложено об утверждении Вибе председателем Молочанского отдела [24, с. 161–162]. По представлению Правления ИРОП почетный председатель общества великий князь Николай Михайлович утвердил Вибе в должности.

До конца 1904 г. прошли два важных заседания отдела (6 ноября и 18 декабря), на которых была намечена общая стратегия деятельности. На обоих собраниях выступил Вибе. Его выступления касались следующих вопросов: 1) о некоторых факторах, могущих служить руководством при установлении порайонного сортимента; 2) о развитии сада с опытной станцией плодоводства и об устройстве порайонного питомника.

Появление общества должно было способствовать поднятию местного плодоводства, в первую очередь, сделать плодоводство доходным подспорьем сельского хозяйства, особенно мелкого. В сферу деятельности отдела на первых порах включались поселения северо-восточной части Бердянского уезда. В этом районе плодоводство хотя и развивалось, но носило «неопределенный» характер. Больших промышленных садов было мало, в основном это были домашние сады в усадьбах, в которых разводили все виды плодов. Среди первых шагов отдела было изучение местных сортов и восстановление их утерянных помологических названий, работа велась при содействии Помологической комиссии ИРОП. Важнейшей задачей было формирование сортимента для северо-западной части Бердянского уезда и прилегающего к нему Мелитопольского уезда.

Главной задачей на 1905 г. было устройство сада, а затем и опытной станции степного плодоводства. Планировалось часть доходов от сада направлять на проведение различных опытов. Однородность плодов будущего сада создавала предпосылки для установления отношений с рынком, что, в конечном итоге, должно было способствовать развитию местного плодоводства. Другим фактором развития плодоводства была переработка брака, т. е. негодных к продаже плодов. Таких

фруктов, а также летних и малоценных сортов в районе деятельности отдела было достаточно. Одновременно с садом необходимо было заложить питомник с сортиментом, органически связанным с садом и наиболее подходящим к местному климату и почве.

Декабрьское 1904 г. собрание отдела постановило обратиться в Гальбштадтское волостное правление с просьбой о выделении 20 десятин в общественное имение для разведения сада. Отдел должен был разработать план промышленного плодового сада, а также выбрать тип насаждений и сортимент для сада, устраиваемого при приюте для стариков и убогих. Были запланированы небольшие экскурсии по окрестным садам.

С некоторыми организационными трудностями пришлось столкнуться уже в самом начале. Члены правления проживали в различных поселениях в радиусе от 6 до 50 верст от Гальбштадта, что уже создавало неудобство в работе. На первых порах у правления не было своего помещения. Но это не мешало им с энтузиазмом смотреть в будущее. Об интересе к работе отдела свидетельствует увеличение числа его членов. На заседании 6 ноября присутствовало 23 хозяина, а в декабре их насчитывалось уже 27. На 1 января 1905 г. в составе отдела, кроме членов правления, значились 5 почетных членов, 52 действительных и 3 члена-корреспондента [9, с. 181].

Вопрос об устройстве сада, поставленный на общем собрании 18 декабря, был рассмотрен Гальбштадтским волостным сходом 1 марта 1905 г. На нем присутствовали представители отдела плодоводства П. П. Вибе и П. М. Сивицкий. Сход согласился выделить участок 15 десятин на интересующем обществе месте, с правом увеличения площади сада, если это окажется необходимым. Земля выделялась на правах аренды на 25 лет по средней арендной плате. 19 мая состоялось чрезвычайное собрание отдела, на котором и было оглашено положительное решение вопроса об организации сада. Собравшиеся постановили приступить к неотложным полевым работам, после заседания все присутствующие отправились осматривать участок.

Общее заседание членов отдела 10 июня поручило проведение работ двум комиссиям: по разведению защитных насаждений (председатель П. М. Сивицкий) и разбивке сада (Г. Г. Нейфельд). 21 июля на заседании комиссии, проходившем под руководством Нейфельда, было решено выделить под питомник три десятины, а остальную площадь использовать под маточный сад.

Выбор кандидатуры Сивицкого для решения практических вопросов по организации сада был закономерным. Павел Михайлович Сивицкий (1852–1921), выпускник Петровской сельскохозяйственной и лесной академии, начиная с 1879 г. 40 лет работал лесником в Старобердянском лесничестве. Под его руководством оно превратилось в один из крупнейших в России центров степного лесоводства. Как уже отмечалось, своим основанием лесничество обязано Иоганну Корнису, здесь меннониты проходили альтернативную службу. На средства Сивицкого в 1906 г. в лесничестве был создан музей. Лесовод был большим поборником и степного садоводства. 15 августа он представил проект устройства защитной полосы в четыре сажени. Для посадок были предложены лох, гледичия, шелковица, расположенные в определенном порядке.

Участие Г. Г. Нейфельда тоже было закономерным. Недалеко от сада Молочанского отдела находился его собственный сад, заложенный в 1900 г., который изобилует богатым разнообразием плодовых сортов. Это было одно из замечательных, выделяющихся из общего ряда садовое хозяйство в Таврической губернии.

Весной 1905 г. на двух десятинах был заложен сад Молочанского отдела и на одной десятине питомник. В 1909 г. сад увеличился на 4,5 десятины, в питомнике имелось 4279 саженцев. Осенью 1909 г. в саду были построены домик для сторожа, хозяйственные помещения для содержания коровы и лошадей. В феврале 1911 г. площадь под садом составляла 9 дес., планировалось весной занять еще три десятины.

В 1907 г. отдел подготовил для населения список лучших сортов плодовых деревьев. Для жителей колоний в январе и сентябре того же года проводились показательные занятия по обрезке деревьев, в 1908 г. в с. Риккенау при содействии губернской земской управы проводились курсы борьбы с вредителями и болезнями. В том же году в Риккенау демонстрировался сушильный аппарат, приобретенный отделом в 1907 г. При содействии почетного члена отдела Рудольфа Гёте был куплен аппарат для анализа качества вина по системе проф. Кулиша.

С первых шагов отдел налаживал контакты с агрономической службой губернии, с уездным земством, в частности, просил прислать бесплатно удобрения для проведения испытаний. Для устройства защитной полосы вокруг сада необходим был посадочный материал, который планировалось выращивать в

Бердянском лесничестве. Поэтому было решено ходатайствовать перед Лесным департаментом МЗиГИ о снабжении лесничества необходимым количеством семян дуба, гледичии, липы. В ответ на прошение Департамент поручил Таврическо-Екатеринославскому управлению государственных имуществ обеспечить семенами лесничество по мере возможности. На первом годичном собрании Молочанского отдела был поднят вопрос о транспортировке плодов курьерскими поездами. Было возбуждено ходатайство перед Министерством путей сообщения о разрешении отправлять плоды со станций Курско-Харьково-Севастопольской железной дороги (Мелитополь, Федоровка и других).

В 1907 г. Молочанский отдел выступил с инициативой о проведении железной дороги от порта Скадовска до Цареконстантиновки через Рейхенфельд, то есть предложил построить ветку в северном направлении. Данная железнодорожная линия могла бы соединить главный район плодоводства Бердянского и Мелитопольского уездов. Телеграмма была направлена правлению ИРОП с просьбой ходатайствовать перед Вторым Департаментом Государственного Совета о разрешении вопроса. Инициатива молчанских меннонитов обсуждалась на заседании Общего собрания общества 20 декабря 1907 г., собрание просило князя Гагарина лично переговорить в соответствующих инстанциях о поддержке интересов местного плодоводства.

Организация библиотеки отдела также показала, что у членов правления довольно широкий круг друзей и коллег, готовых их поддержать. Основу библиотеки составили книги, присланные князем Гагариным. Подарок сделало правление ИРОП («Атлас плодов»). Почетный член Молочанского отдела директор Штирийского училища плодоводства и виноделия прислал отчет училища за 1904 г., другой почетный член Р. Гёте подарил свою книгу «Obsbau». От Карасубазарского отдела ИРОП поступил отчет о работе в 1904 г., Филлоксерный комитет передал 14 своих изданий, А. К. Маньковский пожертвовал 25 руб. [8, с. 393].

Для развития сада отдел активно использовал возможности получения субсидий в земстве или в ИРОП. Так, в январе 1910 г. собрание Таврического губернского земства выдало молчанским садоводам помощь в размере 500 руб. [7, с. 37–38]. Земские средства выделялись лишь тем сельскохозяйственным обществам, которые достаточно развились и приобрели губернский масштаб. К таким обществам в то время можно было отнести лишь

Симферопольский отдел ИРОС. Что касается Молочанского отдела, то во внимание была принята энергичная деятельность отдела и наличие у него питомников, которые «настолько обширные, что материалом из них могут воспользоваться степные уезды Бердянского и Днепровского уездов» [7, с. 808]. Поэтому собрание выделило помощь для укрепления отдела и развития его питомников. В 1912 г. правление Молочанского отдела подало ходатайство в ИРОП о выделении ему 1000 руб. для расширения сада и питомника [13, с. 92], кроме того, 800 руб. отдел получил от губернского земства.

Промышленный сад отдела к 1912 г. был окончательно обнесен защитной живой изгородью. Неблагоприятные погодные условия зимы 1909/10 года заставили внести изменения в сортимент сада: вместо замерзших черешен и абрикосов посадили яблони. Самой доходной частью сада были яблоки, которые в 1912 г. продавали по цене от 2 руб. 50 коп. (третий сорт) до 3 руб. 50 коп. (первый сорт) за пуд. Менее доходной была слива, которую продавали по 70 коп. за пуд. Хуже ожидаемого росли груши. Кроме фруктовых деревьев в саду выращивали крыжовник, смородину, малину. Из декоративных растений преобладали розы. К 1912 г. в питомнике было высажено 2600 шт. яблонь, 2000 шт. груш, 1000 шт. айвы, 2000 шт. абрикосов, 1500 шт. вишен и других культур. К продаже было готово 8000 саженцев. Членам общества саженцы продавались по 15 коп., посторонним покупателям на пять копеек дороже. В саду работали садовник, его помощники и два вольных работника, готовившихся к поступлению в специальные учебные заведения. 20 ноября 1912 г. на должность садовника был приглашен Берген, до этого несколько лет заведовавший Владимирским питомником [14].

Отдел активно заявлял о себе в различных инстанциях, говоря современным языком, занимался саморекламой, продвижением своей продукции с использованием связей с высокопоставленными деятелями. 31 января 1913 г. на общем собрании ИРОП председатель князь Гагарин предложил вниманию членов высококачественные яблоки из сада Молочанского отдела, которые выслал в Петербург П. П. Вибе. Были представлены сорта: Ренет Симиренко, Розмарин белый, Призовое Вегнера, Бельфлер, Зимний золотой пармен. Все плоды были представлены «в крупных великолепных экземплярах, свидетельствующих об образцовом ведении культуры в указанном саде» [5, с. 183]. В 1908 г. член отдела Л. О. Стамболи из Мелитополя поднес импе-

ратору черешню из своего сада от имени Молочанского отдела.

Как уже отмечалось, статьи П. П. Вибе появлялись на страницах журнала «Плодоводство», органа ИРОП. Руководитель отдела использовал возможность заявить о работе отдела на заседаниях общего собрания ИРОП, либо высылая продукцию для ознакомления с ней членов собрания, или же выступая с докладами. Вибе выступал со страниц газет колонистов для разъяснения деятельности отдела и для постановки новых задач не только в развитии плодоводства, но и всего сельского хозяйства меннонитов. Так, в феврале 1911 г. он ратовал за организацию общества по выращиванию племенного скота, объяснял необходимость обучения юношей агрономии и открытия сельскохозяйственного училища для колонистов [49, 50].

Участие колонистов во всероссийских и международных выставках садоводства и плодоводства. Как уже отмечалось, эпизодическое участие российских немцев в выставках садоводства и плодоводства имело давнюю традицию. Это были и колонисты, и немцы-владельцы больших имений. Среди награжденных участников Всероссийской промышленной и художественной выставки, проходившей в 1896 г. в Нижнем Новгороде, были пловоды из числа российских немцев. По IV отделу (плодовые растения, питомники и сами плоды) наградами были отмечены Карл Яковлевич Паль (мыза Наволок Лужского уезда Петербургской губернии) и Франц Францевич Шрайнер (имение Кояш в Булганакской долине Симферопольского уезда). Оба экспонента получили серебряные медали за коллекцию свежих яблок [39, с. 54, 55].

С 1903 г. ИРОП стал регулярно проводить выставки различного уровня, а после открытия Молочанского отдела колонисты из южных уездов принимали в них все более активное участие.

Молочанский отдел не смог участвовать во второй выставке ИРОП в 1905 г., поскольку его сад был высажен незадолго до этого, а в районе деятельности отдела произрастали в основном летние сорта яблок. Но чтобы привлечь к себе внимание, правление отдела организовало местную выставку без присуждения наград. Она прошла в колонии Риккенау с 15 по 17 сентября 1905 г. Выставка насчитывала 24 участника. Особенно отличались коллекции из садов М. П. Фризена (представил 34 сорта яблок, 23 – груш, 6 – слив, а также сушеные черешню и орехи), Я. П. Фризена (31 сорт яблок и 17 – груш), Б. Б. Фризена (25 сортов яблок, 15 – груш и один сорт пер-

сиков). Из сада И. Дика экспонировались груши, доходившие весом до двух фунтов [8, с. 393]. Деньги, полученные от входной платы (49 руб.), были одним из первых поступлений в кассу отдела.

Известно, что местные выставки отдел проводил в 1906, 14–16 августа 1909 (Гальбштадт), 8–14 сентября 1911 (Гальбштадт) годах.

Очередная выставка проходила с 3 по 5 октября 1912 г. в Ней-Гальбштадте, в общественном помещении (Vereinshaus). В оргкомитет вошли П. Лепп, Иоганн Винс, Яков Фризен и Д. Изаак. Для награждения были приготовлены медали и дипломы. Все участники (25 экспонентов) выставляли свои плоды бесплатно. Молочанский отдел представил коллекцию спелых яблок и груш, 9 бутылок сока из черной и красной смородины, несколько банок со стерилизованными фруктами, несколько банок овощных консервов, коллекцию моделей фруктов и искусственных удобрений, стерилизационный аппарат системы REX, коллекцию вредителей и несколько фотографий сада. Среди индивидуальных экспонентов, представивших коллекции плодов, были Петр Петрович Вибе, Арон Вибе, Генрих Гинтер (Орлов), Иоганн Гиберт (Ладекоп), И. Вольгемут (Терпение), Петр А. Винс (Ладекоп), П. Леткеманн (Екатеринославец), Никифор Д. Твердохлебов, Ф. Киян, Абрам Абрамович Реймер (Юшанлы), К. К. Эннс (Альтонау). Консервированные фрукты демонстрировали Яков Яковлевич Федерату (Ней-Гальбштадт), Яков Николаевич Дик, Е. Браун и А. Шредер. Яков Яковлевич Браун (Гальбштадт, ул. Садовая, 15) и Г. Дик показали разного рода принадлежности пчеловодства. Издательство «Радуга» выставило литературу по садоводству и огородничеству.

Экспертная комиссия, в состав которой вошли П. М. Сивицкий, правительственные инструктора Л. Д. Маркович и В. М. Чебаненко, а также Я. П. Фризен и М. М. Винс, оценивала не только качество экспонатов, но уровень ведения хозяйства экспонентом. Среди награжденных были и меннониты, и их соседи (Д. Твердохлебов, Ф. Киян, Карян). Выставку посетили 818 гостей с платными билетами. Члены общества и эксперты пользовались бесплатным проходом [14, с. 7].

В работе IV очередной выставки садоводства, плодоводства, огородничества и виноделия, организованной ИРОП и проходившей с 26 августа по 9 сентября 1907 г. в Москве, Молочанский отдел, вероятно, не участвовал, так как в списках участников из числа колонистов были указаны лишь владельцы част-

ного садового заведения Унру и Мангардт (Великокняжеское, Кубанская обл.), демонстрировавшие плодовые деревья разных пород [10, с. 6].

Молочанский отдел участвовал и в губернских выставках. Его экспонаты получили большую золотую медаль в Екатеринославе в 1910 г. Активное участие отдел продемонстрировал на VIII очередной выставке-ярмарке плодоводства и огородничества, устроенной ИРОП в Петербурге с 29 сентября по 14 октября 1912 г. Молочанский отдел получил большую серебряную медаль по разделу «Свежие плоды». На выставке экспонировались сорта: Золотой ренет Вейднера (весом до 220 г), Зимний золотой пармен (до 222 г), Ренет фон Цуккальмалю (до 225 г), Розмарин белый (до 140 г), Ренет Симиренко (до 25 г), Желтый Бельфлер (до 350 г) [32, с. 247–248]. Индивидуальное участие П. П. Вибе было отмечено дважды. Он был награжден средней серебряной медалью по отделу «Свежие плоды» (за сорта Ренет Симиренко, Розмарин белый, Ренет Шампанский, Ренет Баумана, Призовое Вагнера, Зимний золотой пармен, Тироолька) и малой серебряной медалью по отделу «Техническая переработка плодов и овощей» [34, с. 1062–1064].

Молочанские меннониты участвовали в IV международной выставке по садоводству, посвященной 300-летию Дома Романовых, которая проходила 13 мая – 3 июня 1914 г. в Таврическом саду. Их продукция была представлена в отделах «Плодоводство» (лично П. П. Вибе и Молочанский отдел) и «Пчеловодство и шелководство» (Яков Яковлевич Браун, Гальбштадт). Вибе представил продукцию своего сада в нескольких секциях. Это были привитые плодовые деревья, свежие плоды и ягоды грунтовой культуры, а также плоды зимнего хранения и ранней выгонки, различные переработанные продукты (сухофрукты, желе, мармелады, овощные и плодовые консервы). Браун привез в Петербург натуральный мед со своей пасеки. Молочанский отдел в целом демонстрировал привитые деревья в разных сортах, плодовые деревья в низкоштабной и кустовой формах, различные дикие родичи плодовых деревьев и кустарники в естественных формах [46, с. 33–34, 37, 45, 49].

Летняя выставка 1914 г. была последней, в которой участвовал Молочанский отдел. За все время выставочной деятельности ИРОП меннониты сумели проявить себя лишь в последние годы своего существования. К этому времени история отдела насчитывала всего лишь десять лет, столько же лет было и общественному саду отдела. За этот

период была проведена большая организационная работа по устройству промышленного сада и питомника, велась активная выставочная деятельность на региональном и всероссийском уровнях. Отдел зарекомендовал себя как энергичный участник развития плодводства в стране. Экономическая выгода от сада ещё была неопределенной, но гораздо важнее было влияние на общее отношение колонистов к садоводству и выращиванию плодов. Промышленное садоводство стало активно внедряться в хозяйственную систему колоний. Однако разразившаяся война помешала дальнейшему развитию этого направления экономики немецких поселений.

Годы Первой мировой войны и революции. Война и принятие в 1915 г. «ликвидационных законов», направленных против немецкого землевладения, стали серьезным испытанием для всех колонистов. Именно внешние обстоятельства приостановили деятельность Молочанского отдела. В памятных книжках по Таврической губернии за 1916–1917 гг. по-прежнему продолжали печатать сведения о составе Молочанского отдела [31, с. 99], но в официальных изданиях не обнаружено свидетельств о его деятельности.

Осенью 1914 г. Молочанский отдел включился в сбор пожертвований продуктами плодводства и огородничества, преимущественно в сушеном виде, для больных и раненых воинов. В имении самого Вибе в Курушане был устроен сушильный пункт. Партия приготовленных продуктов была отправлена в Петроград, остальная часть предназначалась для трех лазаретов в районе деятельности Молочанского отдела, а также для лазарета Таврического губернского земства.

Вступление в силу «ликвидационных законов» напрямую затронуло семью Петра Вибе. Его жена Екатерина Петровна как хозяйка большого имения была внесена в списки владельцев немецких имуществ, подлежащих ликвидации. В этой ситуации общественные интересы отошли на задний план, а на первое место встала задача решения собственных проблем, так как принудительная продажа имений лишала немцев средств к существованию. 13 августа 1915 г. была составлена оценочная опись имения Екатерины Вибе, принадлежавшего ей живого и мертвого инвентаря. Имение было продано Таврическому отделению Крестьянского поземельного банка, а все имущество было передано в распоряжение банка.

В 1916 г. большая группа меннонитов Бердянского уезда подала прошения о выводе их имен из списка владений, подлежащих дей-

ствию «ликвидационных законов». Среди них был и Вибе. Всем заявителям было отказано, однако Вибе предпринял еще одну попытку и подал повторное прошение. Заявитель привел новые аргументы, которые, как ему казалось, давали больше шансов на положительное решение Особого Комитета по борьбе с немецким засильем. Петр Петрович указал, что он является председателем Молочанского отдела ИРОП, в его хозяйстве имеется конный завод и питомник племенного молочного скота. У Вибе имелось свидетельство Главного управления Государственного коннозаводства в том, что он числился коннозаводчиком Таврической губернии. Это освобождало его от обязательной поставки в войска жеребцов и кобыл-производителей. Но все эти «заслуги» были оставлены чиновниками без внимания [38, л. 359, 361].

После передачи земель в банк состоятельные колонисты могли взять в аренду часть собственных земель, но те, кто владел землей на общинных участках, такого себе позволить не могли. Этой возможностью воспользовался П. П. Вибе. Он обратился в правление банка с просьбой о разрешении ему взять в аренду бывшее имение его жены в связи с тем, что на этих землях он проводит опыты по выращиванию плодов, и в имении устроен племенной питомник для разведения рогатого скота и конный завод. Банк сдал Вибе в аренду имение его супруги.

Дальнейшая судьба руководителя Молочанского отдела прослеживается фрагментарно. С осени 1917 г. на Украине стали формироваться различные банды, которые грабили и убивали зажиточных поселян. На страницах газеты «Friedensstimme», вновь выходившей в Гальбштадте с мая 1917 г., печатались материалы об убийствах, ограблениях, поджогах в имениях меннонитов Таврической и Екатеринославской губерний. В октябре 1917 г. имение супруги П. П. Вибе в Веселовской волости подверглось ограблению: были украдены 1600 руб., золотые часы, одежда и другие ценные вещи, четыре лошади и две повозки.

В течение 1918–1919 гг. имена П. П. Вибе и его супруги иногда появлялись на страницах «Friedensstimme» (в то время газета выходила под разными названиями, в т. ч. «Volksfreund») в списках пожертвований на различные нужды меннонитов. Весной 1918 г. Вибе опубликовал статью о собственном многолетнем опыте по выращиванию кормовых трав [51]. В октябре 1918 г. владелец продавал молодняк породистого скота на хуторе Курушан, семья проживала в Гальбштадте (Екатеринославская ул., 25). Последние известные нам факты

о Вибе относятся к 1919 г.: в течение 1918–1919 года он жертвовал овощи в пользу школы глухонемых в Тиге [47, с. 236; 48, с. 2].

Сведения о составе Молочанского отдела в годы войны продолжали публиковать на страницах «Памятной книжки Таврической губернии». Вероятно, это был лишь формальный показатель его деятельности. В отчетах Бердянской земской управы уже за 1914 г. упоминание об отделе отсутствует. По итогам 1917 г. управа отмечает лишь отдельных колонистов, имеющих питомники – П. Г. Регер (Альтонау), Д. И. Классен (хутор Фельзенталь)*, И. М. Бергер (г. Орехов), а также хозяев, ведущих наблюдение за сортами плодовых деревьев – И. Я. Дик и А. К. Лиснер (Аккерман), Я. П. Фризен (Тигервейде) [26, с. 19–20].

10 сентября 1918 г. в газете «Friedensstimme» появилось объявление о распродаже двух- и трехлетних саженцев сортовых деревьев из сада Молочанского отдела плодоводства** близ Курушана в связи с тем, что в октябре место должно было быть освобождено. Эта краткая информация позволяет сделать вывод о том, что, несмотря на сложности периода, работа в саду не останавливалась, продолжал действовать питомник, а саженцы, о которых говорится в объявлении, были посажены в 1914–1916 гг. Осенью 1918 г. питомник, судя по всему, был ликвидирован, т. к. когда-то сад и питомник были заложены на арендованной у общины земле, но сам сад так быстро ликвидировать было невозможно. Поэтому историю сада, уже отдельно от истории Молочанского отдела, можно попытаться проследить по документам советского периода.

Опыт Молочанского отдела в очередной раз показал умение меннонитов приспосабливаться к новым требованиям времени, их способность к мобилизации ресурсов для выполнения поставленных задач. История нового хозяйственного объединения демонстрирует прагматичный подход меннонитов к выбору деловых партнеров, умение использовать все выгоды экономических и общественных связей для решения конкретных задач. Промышленное садоводство стало одним из новых направлений капиталистического развития общества, и меннониты умело вошли в новые отношения. Для общей

реконструкции событий немаловажную роль играет воссоздание биографий наиболее активных деятелей, среди которых особое место занимает личность председателя отдела П. П. Вибе. Без понимания личных интересов не всегда удастся осмыслить вклад личности в тот или иной процесс. На примере судьбы руководителя отдела хорошо прослеживается общая судьба инициативных деятелей из меннонитской среды, которые могли оценить роль образования, усваивали новые практики, использовали интеллектуальный потенциал российской элиты. Первая мировая война и последовавшие революция и гражданская война имели сокрушительные последствия для развития всей страны, мира меннонитов тоже не смогли выстоять в этих испытаниях.

Приложение

Состав Молочанского отдела ИРОП (1904–1917)

1904 г.

Председатель Петр Петрович Вибе.

Товарищ председателя Гергард Гергардович Нейфельд.

Секретарь Яков Николаевич Дик.

Казначей Иоганн Абрамович Вибе.

Члены правления: Петр Бернгардович Матис, Мартин Петрович Фризен.

1905 г. 1 января

Почетный председатель кн. Анатолий Евгеньевич Гагарин.

Председатель Петр Петрович Вибе.

Товарищ председателя Гергард Гергардович Нейфельд.

Секретарь Яков Николаевич Дик.

Казначей Иоганн Абрамович Вибе.

Члены правления: Петр Бернгардович Матис, Мартин Петрович Фризен.

Всего 60 членов, в т. ч. 5 почетных, 52 действительных, 3 члена-корреспондента.

1906 г. 1 января

Почетный председатель кн. Анатолий Евгеньевич Гагарин.

Председатель Петр Петрович Вибе.

Товарищ председателя Гергард Гергардович Нейфельд.

Члены правления: Яков Николаевич Дик (секретарь), Иоганн Абрамович Вибе (казначей), Петр Бернгардович Матис, Мартин Петрович Фризен.

* Классен Давид Иоганнович (1852–1925), владелец хутора Фельзенталь, основанный Давидом Петровичем Реймером (1790–1840). В 1908 г. активно взялся за старый питомник. Сотрудничал с журналом «Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России».

** Бывший отдел назван Молочанским союзом плодоводов (Molotschnaer Obstbauverein).

Всего 93 члена, в т. ч. 7 почетных, 81 действительных, 5 членов-корреспондентов.

1908 г.

Почетный председатель кн. Анатолий Евгеньевич Гагарин.

Председатель Петр Петрович Вибе.

Товарищ председателя Давид Иоганнович Классен.

Члены правления: Г. Г. Шредер (казначей), Б. А. Нейфельд (секретарь), П. А. Эдигер, П. П. Плетт, А. А. Изаак, П. П. Эннс, Иоганн Филиппович Изаак Петр Бернгардович Матис

Всего 166 членов, в т. ч. 8 почетных, 153 действительных, 5 членов-корреспондентов.

1909 г.

Почетный председатель кн. Анатолий Евгеньевич Гагарин.

Председатель Петр Петрович Вибе.

Товарищ председателя Давид Иоганнович Классен.

Члены правления: П. А. Эдигер, П. П. Плетт, А. А. Изаак, П. П. Эннс, Б. А. Нейфельд, Ф. Ф. Валл, Иоганн Филиппович Изаак, Петр Бернгардович Матис,

Всего 176 членов, в т. ч. 8 почетных, 164 действительных, 5 членов-корреспондентов.

1912 г.

Почетный председатель кн. Анатолий Евгеньевич Гагарин.

Председатель Петр Петрович Вибе.

Товарищ председателя Иван Иванович Винс.

Члены правления: Гергард Гергардович Нейфельд, Иоганн Вибе, Иоганн Филиппович Изаак, Яков Петрович Фризен.

Среди почетных членов: лесовод Павел Михайлович Сивицкий, энтомолог, профессор Сигизмунд Александрович Мокржецкий, специалист в области виноградарства Фр. Цвейфлер, председатель Мелитопольской селхозкомиссии Антон Казимирович Маньковский, инспектор сельского хозяйства Таврической губернии Константин Владимирович Даль, председатель Бердянской селхозкомиссии Иван Филиппович Вибе.

1914 г., март

Председатель Петр Петрович Вибе.

Товарищ председателя Иван Иванович Винс. Казначей Иван Иванович Винс.

Члены правления: Гергард Гергардович Нейфельд, Франц М. Вильмс, Петр Абрамович Винс.

1916 г.

Председатель Петр Петрович Вибе.

Члены правления: Иван Иванович Винс, Гергард Гергардович Нейфельд, Петр Абрамович Винс, Яков Иоганнович Дик, Иван Филиппович Изаак, Яков Петрович Фризен.

1917 г.

Председатель Петр Петрович Вибе.

Члены правления: Гергард Гергардович Нейфельд, Петр Абрамович Винс, Яков Иоганнович Дик, Иван Филиппович Изаак, Яков Петрович Фризен.

Библиографические ссылки

1. Вибе П. П. Краткое сообщение о плодоводстве крестьянина Красникова // Плодоводство. – 1903. – № 5. – С. 425–426.

2. Вибе П. П. Несколько руководящих факторов при выборе плодовых деревьев для степной полосы Крыма // Плодоводство. – 1908. – № 11, ноябрь. – С. 931–938.

3. Вибе П. П. Приготовление вишневого вина // Плодоводство. – 1903. – № 2. – С. 107–111.

4. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XI, ч. 2: Таврическая губерния. – СПб.: Тип. Департамента Ген. штаба, 1849. – [4], 226, 50 с.

5. Годичное общее собрание Императорского Российского общества плодоводства 31 января 1913 года // Плодоводство. – 1913. – № 3. – С. 181–183.

6. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь на 1901 г. – Екатеринослав, 1900. – [Разд. паг.]

7. Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания 44-й очередной сессии с 8 по 16 января 1910 года. – Симферополь: Тип. Тавр. губ. зем., 1910. – [1], 226, 1288 с.

8. Извлечение из отчета Молочанского отдела // Плодоводство. – 1906. – № 5. – С. 393–394.

9. Извлечение из отчетов Карасубазарского, Судакского, Шавельского и Молочанского отделов общества // Плодоводство. – 1905. – № 3. – С. 176–181.

10. Каталог IV очередной выставки садоводства, плодоводства, огородничества и виноделия с 26 августа по 9 сентября, Москва, Зоологический сад, 1907 г. / Рос. об-во любителей садоводства. – М., 1907. – [1], 16, 7 с.

11. Каталог плодового питомника Окнинской экономии имения «Окна» Балтского уезда Подольской губернии и Ананьевского уезда Херсонской губернии князя Анатолия Евгеньевича Гагарина. Осень 1916 – весна 1917. – Одесса, 1916. – 56 с.

12. Кравченко П. Некоторые садовые училища Западной Европы // Плодоводство. – 1894. – № 12. – С. 79–87.

13. Краткий отчет о деятельности Императорского Российского общества плодоводства за 1912 год // Плодоводство. – 1913. – № 2. – С. 87–97.

14. Краткий отчет о деятельности Молочанского отдела Императорского Российского общества плодоводства за 1912 год // Плодоводство. – 1914. – № 1. – С. 2–10.

15. Краткий очерк развития плодоводства за Романовский период истории России / Имп. Рос. об-во плодоводства. – СПб.: Тип. С.Л. Кинда, 1913. – 138 с.

16. Крылов, Н. В. Об экспедиционных исследованиях расселения меннонитов в 2000–2006 гг. // Российские немцы: научно-информационный бюллетень. – 2007. – № 2 (50). – С. 9–13.

17. Личный состав Императорского Российского общества плодоводства к 1 января 1900 г. – СПб., 1900. – 24 с.
18. Личный состав Императорского Российского общества плодоводства к 1 февраля 1905 года. – СПб.: Тип. СПб. градоначальства, 1905. – 27 с.
19. Личный состав Императорского Российского общества плодоводства. Март 1914 г. – СПб., 1914. – 36 с.
20. Мадер К. Плодоводство и плодоторговля в Южном Тироле // Плодоводство. – 1896. – № 3. – С. 170–187.
21. Н. Ч.-в. Положение плодоводства в Мариупольском уезде // Плодоводство. – 1893. – № 4. – С. 249–251.
22. Носалевич М., Анирберг. Краткий очерк городского и земского хозяйства Екатеринославской губернии за 1899 год // Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь на 1901 г. – Екатеринослав, 1900. – С. 172–220.
23. Обзор действий Департамента сельского хозяйства и очерк состояния главных отраслей сельской промышленности в России в течение 10 лет, с 1844 по 1854 год. – СПб., 1855. – 697 с.
24. Общее собрание Императорского Российского общества плодоводства. 16 декабря 1904 г. // Плодоводство. – 1905. – № 3. – С. 161–162.
25. Опыт разработки материалов по описанию отечественного плодоводства / Сост. под ред. В. Н. Воейкова. – СПб., 1894. – [4], 118 с.
26. Отчет Бердянской уездной земской управы по сельскому хозяйству Бердянского уезда за 1917 год. – Бердянск: Тип. Ф. Шевченко и К°, 1917. – 38 с.
27. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1898 год очередной сессии земского собрания 1899 года. – Мариуполь: Тип.-лит. Д. И. Бабенко, 1899. – 506 с.
28. Отчет о деятельности Российского общества плодоводства в 1892 году // Плодоводство. – 1893. – № 2. – С. 125–129.
29. Очерк пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ. 1837–1887. – СПб., 1887. – [2], 271, IV с.
30. Памятная книжка Таврической губернии на 1914 г. – Симферополь, 1914. – [Разд. паг.]
31. Памятная книжка Таврической губернии на 1916 год. – Симферополь, 1916. – [Разд. паг.]
32. Пашкевич В. В. Свежие плоды на VIII очередной выставке-ярмарке плодоводства в Санкт-Петербурге // Плодоводство. – 1913. – № 4. – С. 245–255.
33. 1-я очередная выставка-ярмарка плодоводства и огородничества // Плодоводство. – 1903. – № 10. – С. 803–818.
34. Перечень наград, присужденных на 8-й очередной выставке-ярмарке плодоводства и огородничества, устроенной Императорским Российским обществом плодоводства в Санкт-Петербурге с 29 сентября по 14 октября 1912 года // Плодоводство. – 1912. – № 12. – С. 1062–1064.
35. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е. Т. 26. – [СПб.], 1830.
36. Российский государственный исторический архив (далее – РГИА) Ф. 398. Оп. 66 (2 разряд). Д. 286 «О выдаче ученику Гейзенгеймского училища плодоводства Петру Вибе пособия».
37. РГИА. Ф. 398. Оп. 69. Д. 23113 «Об учреждении в Гальштадте Молочанского отдела Императорского Российского общества плодоводства».
38. РГИА. Ф. 740. Оп. 16. Д. 601 «Журналы Особого Комитета по борьбе с немецким засильем».
39. Список наград по IV отделу Всероссийской промышленной и художественной выставки 1896 г. в Нижнем Новгороде // Плодоводство. – 1897. – № 1, январь. – С. 50–60.
40. Список немецких имуществ, подлежащих отчуждению на основании Высочайше утвержденного 2 февраля 1915 года Положения Совета министров [Бердянский и Мелитопольский уезды]. – Мелитополь, 1915. – 94 стб.
41. Список членов-корреспондентов Ученого комитета Министерства государственных имуществ в 1859 году. – [Без вых. дан.]. – 8 с.
42. Справочная книжка Международной выставки плодоводства и съезда пловодов в С.-Петербурге. 1894 г. / Рос. об-во плодоводства. – СПб., 1894. – 115 с.
43. Статистический справочник Таврической губернии. Ч. 1: Статистический очерк Таврической губернии / сост. Ф. Н. Андриевский. – Симферополь: Тип. Тавр. губ. земства, 1915. – [Разд. паг.]
44. Статистический справочник. Таврическая губерния. Ч. 2, выпуск третий. Мелитопольский уезд. Список населенных пунктов. – Симферополь: Тип. Тавр. губ. земства, 1915. – [Разд. паг.]
45. Условия поступления в различные казенные училища // Плодоводство. – 1904. – № 2. – С. 153
46. IV международная юбилейная выставка садоводства в память трехсотлетия царствования Дома Романовых в Санкт-Петербурге, в Таврическом саду 13/26 мая – 3/16 июня 1914 г.: Каталог выставки. – [СПб., 1914]. – 90 с.
47. Huebert H. T. Mennonite Estates in Imperial Russia. – Winnipeg, 2008. – 460 p.
48. Schröder, J. Jahresbericht der Marien-Taubstummenanstalt in Tiede für 1918–1919 // Friedensstimme. – 1919. – № 33. – S. 1–2.
49. Wiebe P. Ein Schritt vorwärts zur Hebung der Viehzucht // Friedensstimme. – 1911. – № 17. – S. 6.
50. Wiebe P. Einige Gedanken über eine landwirtschaftliche Versuchstation // Friedensstimme. – 1911. – № 12. – S. 5–7.
51. Wiebe P. Meine mehrjährige Erfahrungen über den Anbau der Futterwicke und des Mohar // Volksfreund. – 10. Jan. 1918. – S. 2.

References

1. Vibe P. P. (1903) Kratkoye soobshcheniye o plodovodstve krest'yanina Krasnikova [A brief message about the fruit-growing of the peasant Krasnikov]. *Fruit growing*, pp. 425–426.
2. Vibe P. P. (1908) Neskol'ko rukovodyashchikh faktorov pri vybere plodovykh derev'yev dlya stepnoy polosy Kryma [Several guiding factors in the selection of fruit trees for the steppe belt of the Crimea]. *Fruit growing*, no. 11, pp. 931–938.
3. Vibe P. P. Prigotovleniye vishnevogo vina [Preparation of cherry wine]. *Fruit growing*, no. 2, pp. 107–111.
4. *Voyenno-statisticheskoye obozreniye Rossiyskoy imperii* (1849) [Military statistical review of the Russian Empire]. vol. 11, p. 2, St. Petersburg. (in Russian).

5. Godichnoye obshcheye sobraniye Imperatorskogo Rossiyskogo obshchestva plodovodstva 31 yanvarya 1913 goda (1913) [Annual General Meeting of the Imperial Russian Fruit Society January 31, 1913] *Fruit growing*, no. 3, pp. 181–183.
6. Yekaterinoslavskaya guberniya. Pamyatnaya knizhka i adres-kalendar' na 1901 g. (1900) [Ekaterinoslav Province. Memorial book and calendar address for 1901]. Yekaterinoslav. (in Russian).
7. Zhurnaly zasedaniy Tavricheskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 44-y ocherednoy sessii s 8 po 16 yanvarya 1910 goda (1910) [Meeting logs of the Tavrichesky provincial assembly of the 44th regular session from January 8 to 16, 1910]. Simferopol. (in Russian).
8. Izvlecheniye iz otcheta Molochanskogo otdela (1906) [Extract from the report of the Molochansky department]. *Fruit growing*, no. 5, pp. 393–394.
9. Izvlecheniye iz otchetov Karasubazarskogo, Sudak-skogo, Shavel'skogo i Molochanskogo otdelov obshchestva (1905) [Extract from reports of Karasubazar, Sudak, Shavel and Molochansky departments of society] *Fruit growing*, no. 3, pp. 176–181.
10. Katalog IV ocherednoy vystavki sadovodstva, plodovodstva, ogorodnichestva i vinodeliya s 26 avgusta po 9 sentyabrya, Moskva, Zoologicheskiy sad, 1907 g. (1907) [Catalog of the IV regular exhibition of horticulture, fruit growing, gardening and winemaking from August 26 to September 9, Moscow, Zoological Garden, 1907] Russian Society of Gardeners. (in Russian).
11. Katalog plodovogo pitomnika Okninskoy ekonomii imeniya «Okna» Baltskogo uyezda Podol'skoy gubernii i Anan'yevskogo uyezda Khersonskoy gubernii knyazyza Anatoliya Yevgen'yevicha Gagarina. Osen' 1916 – vesna 1917. (1916) [Catalog of the fruit nursery of the Okna economy of the Okna estate in the Balta district of the Podolsk province and the Ananyevsky district of the Kherson province of Prince Anatoly Gagarin. Autumn 1916 – Spring 1917.]. Odessa. (in Russian).
12. Kravchenko P. Nekotoryye sadovyye uchilishcha Zapadnoy Yevropy (1894) [Some garden schools in Western Europe] *Fruit growing*. # 12 (in Russian).
13. Kratkiy otchet o deyatelnosti Imperatorskogo Rossiyskogo obshchestva plodovodstva za 1912 god (1913) [A brief report on the activities of the Imperial Russian Society of Horticulture for 1912]. *Fruit growing*, no. 2, pp. 87–97.
14. Kratkiy otchet o deyatelnosti Molochanskogo otdela Imperatorskogo Rossiyskogo obshchestva plodovodstva za 1912 god (1914) [Summary report on the activities of the Molochansky department of the Imperial Russian Society for Fruit Growing for 1912]. *Fruit growing*, no. 1, pp. 2–10.
15. Kratkiy ocherk razvitiya plodovodstva za Romanovskiy period istorii Rossii (1913) [A brief sketch of the development of fruit growing in the Romanovsk period of the history of Russia]. St. Petersburg. (in Russian).
16. Krylov, N. V. (2007) Ob ekspeditsionnykh issledovaniyakh rasseleniya mennonitov v 2000 – 2006 gg. [On Expeditionary Studies of the Settlement of Mennonites in 2000 – 2006] *Russian Germans: a scientific newsletter*, no. 2, pp. 9–13.
17. Lichnyy sostav Imperatorskogo Rossiyskogo obshchestva plodovodstva k 1 yanvarya 1900 g. (1900) [The staff of the Imperial Russian Society of Fruit Growing by January 1, 1900]. St. Petersburg. (in Russian).
18. Lichnyy sostav Imperatorskogo Rossiyskogo obshchestva plodovodstva k 1 fevralya 1905 goda (1905) [Personnel of the Imperial Russian Society of Fruit Growing by February 1, 1905]. St. Petersburg. (in Russian).
19. Lichnyy sostav Imperatorskogo Rossiyskogo obshchestva plodovodstva. Mart 1914 g. (1914) [The personnel of the Imperial Russian Fruit Society. March. March 1914]. St. Petersburg (in Russian).
20. Mader K. Plodovodstvo i plodotorgovlya v Yuzhnom Tirole (1896) [Fruit and Fruit Trade in South Tyrol]. *Fruit growing*, no. 3, pp. 170–187.
21. N. CH-v. Polozheniye plodovodstva v Mariupol'skom uyezde (1893) [N. H-in. The position of fruit growing in Mariupol district]. *Fruit growing*, no. 4, pp. 249–251.
22. Nosalevich M., Anirberg. (1901) Kratkiy ocherk gorodskogo i zemskogo khozyaystva Yekaterinoslavskoy gubernii za 1899 god [A brief sketch of the urban and territorial economy of the Ekaterinoslav Province for 1899] *Yekaterinoslavskaya guberniya. Memorial'naya kniga i kalendar' na 1901 god* [Ekaterinoslav Province. Memorial book and calendar address for 1901]. Ekaterinoslav. pp. 172–220.
23. Obzor deystviy Departamenta sel'skogo khozyaystva i ocherk sostoyaniya glavnykh otrasley sel'skoy promyshlennosti v Rossii v techeniye 10 let, s 1844 po 1854 god. (1855) [Overview of the actions of the Department of Agriculture and an essay on the state of the main branches of the rural industry in Russia for 10 years, from 1844 to 1854]. St. Petersburg. (in Russian).
24. Obshcheye sobraniye Imperatorskogo Rossiyskogo obshchestva plodovodstva. 16 dekabrya 1904 g. (1905) [General meeting of the Imperial Russian Fruit Society. December 16, 1904]. *Fruit growing*, no. 3, pp. 161–162.
25. Opyt razrabotki materialov po opisaniyu otechestvennogo plodovodstva (1894) [Experience in the development of materials for the inventory of domestic fruit growing]. St. Petersburg. (in Russian).
26. Otchet Berdyanskoy uyezdnoy zemskoy upravy po sel'skomu khozyaystvu Berdyanskogo uyezda za 1917 god (1917) [Report of the Berdyansk district zemstvo government on agriculture of the Berdyansk district for 1917]. Berdyansk. (in Russian).
27. Otchet Mariupol'skoy uyezdnoy zemskoy upravy za 1898 god ocherednoy sessii zemskogo sobraniya 1899 goda (1899) [Report of the Mariupol Uyezd Zemstvo Board for 1898 of the regular session of the Zemsky Assembly of 1899]. Mariupol. (in Russian).
28. Otchet o deyatelnosti Rossiyskogo obshchestva plodovodstva v 1892 godu (1893) [Report on the activities of the Russian Society of Horticulture in 1892] *Fruit growing*, no. 2, pp. 125–129.
29. Ocherk pyatidesyatiletney deyatelnosti Ministerstva gosudarstvennykh imushchestv. 1837–1887 (1887) [Essay on the fifty-year activity of the Ministry of State Property. 1837–1887]. St. Petersburg. (in Russian).
30. Pamyatnaya knizhka Tavricheskoy gubernii na 1914 g. (1914) [The memorial book of the Tauride province in 1914]. Simferopol. (in Russian).
31. Pamyatnaya knizhka Tavricheskoy gubernii na 1916 god. (1916) [The memorial book of the Tauride province in 1916.] Simferopol (in Russian).
32. Pashkevich V. V. Svezhiye plody na VIII ocherednoy vystavke-yarmarke plodovodstva v Sankt-Peterburge (1913) [Fresh fruits at the VIII regular exhibition-fair of fruit growing in St. Petersburg]. *Fruit growing*, no. 4, pp. 245–255.
33. 1-ya ocherednaya vystavka-yarmarka plodovodstva i ogorodnichestva (1903) [1st regular exhibition

of fruit growing and gardening]. *Fruit growing*, no. 10, pp. 803–818.

34. Perechen' nagrad, prisuzhdenykh na 8-y ocherednoy vystavke-yarmarke plodovodstva i ogorodnichestva, ustroyennoy Imperatorskim Rossiyskim obshchestvom plodovodstva v Sankt-Peterburge s 29 sentyabrya po 14 oktyabrya 1912 goda (1912) [The list of awards awarded at the 8th regular exhibition of fruit growing and gardening, organized by the Imperial Russian Society of Fruit Growing in St. Petersburg from September 29 to October 14, 1912]. *Fruit growing*, no. 10, pp. 1062–1064.

35. Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (1830) [The complete collection of laws of the Russian Empire] vol. 26, St. Petersburg. (in Russian).

36. Russian State Historical Archive (hereinafter – RSHA), f. 398, inventory 66, file 286. About issuing a manual to the student of the Heisenheim College of Horticulture, Peter Vibe.

37. RSHA, f. 398, inventory 69, file 23113. Establishment in Galbstadt of the Molochansky Department of the Imperial Russian Society of Horticulture.

38. RSHA, f. 740, inventory 16, file 601. Journals of the Special Committee against German domination.

39. Spisok nagrad po IV otdelu Vserossiyskoy promyshlennoy i khudozhestvennoy vystavki 1896 g. v Nizhnem Novgorode (1897) [List of awards in the IV department of the All-Russian industrial and art exhibition of 1896 in Nizhny Novgorod]. *Fruit growing*, no. 1, 50–60.

40. Spisok nemetskikh imushchestv, podlezhashchikh otchuzhdeniyu na osnovanii Vysochayshe utverzhdenno-go 2 fevralya 1915 goda Polozheniya Soveta ministrov (1915) [List of German properties subject to alienation on the basis of the Highest approved on February 2, 1915 Regulations of the Council of Ministers]. Melitopol. (in Russian).

41. Spisok chlenov-korrespondentov Uchenogo komiteta Ministerstva gosudarstvennykh imushchestv v 1859 godu (1859) [The list of corresponding members of

the Academic Committee of the Ministry of State Property in 1859.]. (in Russian).

42. Spravochnaya knizhka Mezhdunarodnoy vystavki plodovodstva i s'yezda plodovodov v S.-Peterburge. 1894 g. (1894) [Reference book of the International Exhibition of Fruit Growing and the Congress of Fruit Producers in St. Petersburg. 1894]. Russian Horticultural Society. (in Russian).

43. Statisticheskii spravochnik Tavricheskoy gubernii (1915) [Statistical handbook of Taurida province]. vol. 1, Simferopol. (in Russian).

44. Statisticheskii spravochnik. Tavricheskaya guberniya (1915) [Statistical reference. Tavria Province]. vol. 2, Simferopol. (in Russian).

45. Usloviya postupleniya v razlichnyye kazennyye uchilishcha (1904) [Conditions of admission to various public schools]. *Fruit growing*, vol. 2, pp. 153.

46. IV mezhdunarodnaya yubileynaya vystavka sadovodstva v pamyat' trekhstotletiya tsarstvovaniya Doma Romanovykh v Sankt-Peterburge, v Tavricheskom sadu 13/26 maya – 3/16 iyunya 1914 g.: Katalog vystavki (1914) [The IV International Jubilee Exhibition of Gardening in Memory of the Tercentenary of the Reign of the House of Romanov in St. Petersburg, in the Tauride Garden from May 13-26 to June 16, 1914: Exhibition Catalog] (in Russian).

47. Huebert H. T. (2008) *Mennonite Estates in Imperial Russia*. (in English).

48. Schröder, J. (1919) Jahresbericht der Marien-Taubstummenanstalt in Tiede für 1918–1919. *Friedensstimme*, no. 33, s. 1–2.

49. Wiebe P. (1911) Ein Schritt vorwärts zur Hebung der Viehzucht. *Friedensstimme*, no. 11, S. 6.

50. Wiebe P. (1911) Einige Gedanken über eine landwirtschaftliche. *Friedensstimme*, no. 12, S. 5–7.

51. Wiebe P. (1918) Meine mehrjährige Erfahrungen über den Anbau der Futterwicke und des Mohar. *Volksfreund*, no. 10, S. 2.

Надійшла до редколегії 15.06.2018

УДК 94(100)-054.65“1914/1918”
DOI 10.15421/311804

**В. С. Лавренко,
М. М. Ткаченко**
*Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара*

ОБРАЗИ «ВРОГА» ОЧИМА ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ЧАСІВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА СПОГАДАМИ Ю. І. КІРША ТА Е. Е. ДВІНГЕРА)

Лавренко В. С., Ткаченко М. М. Образи «ворога» очима військовополонених часів Першої світової війни (за спогадами Ю. І. Кірша та Е. Е. Двінгера).

У статті проаналізовано спогади Ю. І. Кірша, російського вояка, який потрапив у німецький полон, та Е. Е. Двінгера, німецького молодшого офіцера, який був узятий у полон росіянами. Проведено порівняльний аналіз бачення авторами «ворога» та механізмів конструювання його образів. Розглянуто трансформації у сприйнятті військового супротивника під час переживання досвіду полону, пошуки примирення та порозуміння з «ворогом».

Ключові слова: військовополонені, образи «ворога», примирення, росіяни, німці.

Лавренко В. С., Ткаченко М. Н. Образы «врага» глазами военнопленных времен Первой мировой войны (по воспоминаниям Ю. И. Кирша и Э. Э. Двингера).

В статье проанализированы воспоминания Ю. И. Кирша, русского военного, который попал в немецкий плен, и Э. Э. Двингера, немецкого младшего офицера, который был взят в плен русскими. Проведен сравнительный анализ видения авторами «врага» и механизмов конструирования его образов. Рассмотрены трансформации в восприятии военного соперника во время переживания опыта плена, поиски примирения и нахождения общего языка с «врагом».

Ключевые слова: военнопленные, образы «врага», примирение, русские, немцы.

Lawrenko V. S., Tkachenko M. N. Bilder des “Feindes” durch die Augen von Kriegsgefangenen während des Ersten Weltkrieges (nach den Erinnerungen von Yu. I. Kirsch und E. E. Dwinger).

Der Artikel analysiert die Memoiren von Yu. I. Kirsch, einem russischen Militär, der in Deutschland gefangen genommen wurde, und E. E. Dwinger, einem deutschen Unteroffizier, der von den Russen gefangen genommen wurde. Eine vergleichende Analyse der Vision der Autoren des “Feindes” und der Mechanismen zur Konstruktion seiner Bilder wird durchgeführt. Transformationen in der Wahrnehmung eines militärischen Rivalen während der Gefangenschaftserfahrung, die Suche nach Versöhnung und das Finden einer gemeinsamen Sprache mit dem “Feind” werden berücksichtigt.

Schlüsselwörter: Kriegsgefangene, Bilder von “Feind”, Versöhnung, Russen, Deutsche.

Lavrenko V. S., Tkachenko M. M. Images of the «enemy» by the eyes of prisoners of war from the time of the First World War (according to the memoirs of Yu. I. Kirsch and E. E. Dwinger).

The article analyzes the memories of Y. I. Kirsch, a Russian soldier who got into German captivity, and E. E. Dwinger, a German junior officer who was captured by Russians. The author raises the question of common and distinctive features in the images of the “enemy” created in the memoirs of these memoirists. Transformation in the perception of a military enemy in the experience of captivity is being considered. The issue of reconciliation and finding an understanding with the “enemy” was studied.

The author comes to the conclusion that at the time of capturing both Russian and German soldiers had extremely negative images of the “enemy”. These images were constructed by state propaganda, which dehumanized a military enemy. The prisoners of war expected extreme cruelties from the “enemy”, but these expectations were not approved.

Extreme experience of captivity focused on the negative aspects of life in Germany and the Russian Empire. This was reflected in the memoirs of Y. I. Kirch and E. E. Dwinger. But both memoirists noted that the “enemy”

in the crowd behaved ruthlessly, while on a personal level, he was often ready to help prisoners of war, to show mercy. Despite the negative attitude to the “enemy”, both in Russia and in Germany, there was a cohabitation of prisoners of war with local women. In Germany, ordinary Germans congratulated prisoners of war on its’ end. In Russia with the beginning of the revolution, German prisoners of war received an invitation to join the White Movement. These facts are manifestations of partial reconciliation of prisoners of war with the “enemy”.

With regard to the difference in the design of the enemy’s image, German memoirs show more cultural reflections on the national character and the mission of the Russians. Memoirs of the Russian on the contrary emphasize the way of life and order that prevailed in the camp for the prisoners of war.

The study of the experience of transforming the enemy’s image during the First World War is relevant in the context of a modern information confrontation, which inevitably complements military conflicts.

Keywords: prisoners of war, images of “enemy”, reconciliation, Russians, Germans.

Постановка проблеми: У сучасному світі інформаційне протистояння, або «війна в головах», є невід’ємною складовою будь-якого збройного конфлікту. Ефективність солдат на полі бою визначається їх впевненістю у своїй правоті, патріотичним піднесенням а також ставленням до військового супротивника.

Формування мотивації до участі у бойових діях завжди здійснюється через розуміння дихотомії «ми» – «вони». Де «ми» завжди наділені високими моральними якостями, вважають себе вправними вояками, що ведуть справедливу війну. А «вони» завжди є антиподами, прихильниками нечесних методів, тими, хто не відзначається військовою доблестю та благородними цілями. Принаймні, на формування таких образів себе та військового ворога спрямована пропаганда, яка широко представлена в будь-якому конфлікті. Та, окрім пропаганди, на сприйняття ворога впливає ще й безпосередній контакт з ним, що значною мірою коригує спрощені пропагандистські образи.

Тож доки у збройних конфліктах присутня інформаційна складова, доти й дослідження образів «ворога» буде зберігати свою актуальність.

Дослідження образів «ворога» очима військовополонених у роки Першої світової війни дає можливість, з одного боку, простежити крайнощі при штучному конструюванні бачення військового супротивника (що дійсно мало місце в дискурсі пропаганди цього періоду), а з іншого боку, дозволяє проаналізувати трансформацію цих однобоких візій під час тривалого досвіду взаємодії з протилежною воюючою стороною у полоні.

Аналіз наукових досліджень. Наша розвідка виконана у руслі історичної імагології. На пострадянському просторі справжнім проливом у цьому напрямі досліджень стала праця О. С. Сенявської «Супротивники Росії у війнах XX століття. Еволюція «образу ворога» у свідомості армії та суспільства» [12].

Окремий пункт у цій роботі було присвячено образу німців у Росії часів Першої світової війни [12, с. 62–72]. Та, зважаючи на оглядовий характер монографії (її хронологічні межі охоплюють ціле століття, та й ворогів Росія за цей час мала чимало як на Заході, так і на Сході), а також завдання, що стояли перед дослідницею, матеріал, присвячений образу німця в 1914–1918 рр., був виписаний дуже фрагментарно. Сама авторка, скоріше, окреслила вектори для подальших наукових студій, ніж готова була дати вичерпні відповіді на всі поставлені питання [11]. Тим не менше, безперечною заслугою О. С. Сенявської було окреслення кола потенційних джерел, можливих для залучення у дослідженнях, присвячених баченню «ворогів» у роки Першої світової війни.

Логічно, що при дослідженні сприйняття «іншого» у поле зору науковців найперше потрапили візуальні джерела, адже, вживаючи слово «образ», ми перш за все розуміємо образ візуальний. Варто відзначити дослідження, присвячені карикатурам часів Першої світової війни, зокрема статтю українського вченого Р. Р. Куцика «Карикатура як особливий механізм інформаційної пропаганди на території українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917» [6] та праці його російських колег П. В. Ульянова та Ю. Г. Чернишова «Росія в амбівалентному «образі ведмеда» (на прикладі європейських карикатур Першої світової війни)» [14] та Д. Є. Цикалова «Карикатура як пропагандистська зброя за часів Першої світової війни» [15]. У полі зору науковців опинилися також листівки з фронту [7; 8] та кінохроніки [1].

Не обділені увагою і періодичні видання того часу. Серед розвідок, які реконструюють етнічні образи, послуговуючись газетами та журналами, варто назвати статті О. Мосієнко [9], О. Петруніної [10], С. Стельмаха та С. Котової [13]. Деякі реконструкції сучасних авторів відзначаються великим рівнем

новаторства, залученням, наприклад, такого складного джерела інформації, як чутки [4].

На сьогодні ми можемо констатувати значний інтерес до відтворення образів «ворога» в роки Першої світової війни в істориків пострадянського простору, підігрітий, в тому числі, і відзначенням сторічного ювілею цієї епохальної події [2].

Однак до подібних реконструкцій недостатньо мірою залучаються джерела особового походження, зокрема спогади фронтовиків. При тому що саме ці джерела, на відміну від візуальних чи газетних публікацій, дають можливість проаналізувати, що саме з пропаганди було засвоєно «сірою окопною масою» з того що намагалися до неї донести. Подібна ситуація посилює актуальність цієї статті.

Мета дослідження. Полягає в аналізі трансформацій образу «ворога» в роки Першої світової війни в умовах екстремального досвіду полону. «Героями» нашого дослідження обрані російський рядовий у німецькому полоні та німецький молодший офіцер (який, однак, обрав можливість жити з друзями у солдатському бараці) у полоні росіян. Їх майже однаковий вік, низьке становище у армійській ієрархії, практично однакова тривалість перебування у полоні дають нам підстави для компаративістського аналізу. У межах цієї розвідки ми спробуємо порівняти ступінь впливу російської та німецької пропаганди на момент потрапляння військових у полон, визначити ключові фактори, які впливали на зміну уявлення про «ворога» під час перебування в полоні в Росії та Німеччині, зіставити спільне та відмінне у солдатських рефлексіях про чужину.

Виклад основного матеріалу. Юлій Іванович Кірш – учасник Першої світової війни з боку Російської імперії. Його було взято в полон під час Лодзької битви восени 1914 р. Він потрапив до німецького концентраційного табору в місті Гамельн, де провів три з половиною роки. Він відверто розповідає про важкі умови, в яких перебували російські військовополонені, про міжнаціональні відносини, революційну агітацію та про політику німецької табірної комендатури щодо ув'язнених під час жовтневих подій 1917 р.

Говорити про сприйняття німців російськими військовополоненими ми можемо після розповіді про події на фронті. Після потрапляння у полон спочатку німці не здавалися російському солдату настільки жорстокими, як про них говорили в Росії. Але чим далі полонені віддалялися від фронту, тим жорстокіше з ними поводитися. Дев'ять днів

полонені йшли пішки, їсти їм давали один раз вранці. Проте були й інші, більш лояльні німці. Наприклад, ті, хто дозволяв полоненим спати у хатах у напівзгорілих селах Польщі, їсти набагато частіше. Рухаючись до потягу, полонені їли в основному картоплю, яку їм давали поляки, які ще мешкали у селах. Але чим ближче вони підходили до кордону, тим жорстокіше з ними поводитися. Через міста і села їх гнали занадто швидко, їм вже не дозволяли зупинятися у селах та пекти собі картоплю, тому голод посилювався. Самі німці весь шлях твердили, що коли вони приїдуть до Німеччини, то там буде набагато краще [5].

Процес перевозу полонених до табору відбувався у жахливих умовах. Вагони, у яких їхали полонені, були призначені для тварин, а саме для коней. Тут є своя нотка іронії. Адже до них ставилися як до тварин, які повинні працювати «як коні» на шахтах, фабриках та інших підприємствах, проте годували їх «не як коней». Людей у вагонах було настільки багато, що вони не могли, навіть, спати. За весь цей час їм видали гарячу їжу тільки один раз. На цьому фоні багато військовополонених почало хворіти.

Нарешті вони приїхали. Вийшовши на вокзалі, військовополонені рухалися до табору пішки. Тут важливо відзначити реакцію населення на їхній приїзд: «Шли по улицам, которые были полны народу. Со всех сторон раздавались по нашему адресу ругательства и насмешки. Порою отношение толпы принимало угрожающий характер; бросали в нас камнями и чем-то в роде тухлых яиц. Если бы не стена часовых, нас, пожалуй, стали бы просто избивать». Як бачимо, ставлення населення до новоприбулих військовополонених було відверто негативним. Однак далі Ю. І. Кірш описує, що деякі німці співчували полоненим, навіть допомагали, якщо була така можливість. Приклад позитивного ставлення саме населення до полонених можна навести тільки під час їх перебування на примусових роботах. В одному випадку, у разі якщо полонений був залучений до сільськогосподарської роботи, з часом до нього ставилися вже як до члена родини, і нагляд з боку держави був мінімальний. В іншому, військовополонені сходилися із місцевими жінками, і залишалися жити у Німеччині й надалі. Хоча місцева влада й засуджувала такі зв'язки, проте таких випадків було доволі багато. Ще один яскравий приклад позитивного ставлення пов'язаний з подією, коли Ю. І. Кірш та два його товариші потратили на роботу до шахти. Там працівники-німці могли дати полоненим шматок ковбаси та хліба, адже годували

працівників погано. Також можна дійти висновку, що чим довше військовополонені перебували у Німеччині, тим краще до них ставилося місцеве населення. Наприклад, коли оголосили про мир та військовополонені вийшли на вулиці, то місцеве населення їх вітало, обнімало, цілувало та раділо за них, як за самих себе [5].

На цьому позитивна нотка перебування полонених у Німеччині закінчується. Звичайно, було більше негативного, вкрай ворожого та жорстокого ставлення до військовополонених.

Все почалося з моменту потрапляння у полон, погіршилося у момент перебування у таборі, а вже зовсім скрутне становище було під час перебування на примусових роботах.

У таборі умови для життя були жахливі, не зважаючи на приємне враження від наявності електрики. Один лише раз полонені наїлися вдосталь – у день прибуття до табору. Надалі їх годували дуже погано. За описом Ю. І. Кірша, полонені виглядали як «живі скелети». У супі з кожним днем все рідше можна було побачити крупу або картоплю. Дещо змінити ситуацію можна було за рахунок діяльності Червоного Хреста, проте не російського, а англійського, французького та бельгійського, які час від часу поставляли їжу. До речі, до росіян та сербів ставилися набагато гірше, ніж до англійців, французів та бельгійців, адже вони «європейці», а не «азіати» [5].

У таборі, начебто, офіційно не дозволялися тілесні покарання, але у дійсності практикувалися ще й як. Табірне керівництво, фельдфебелі та унтер-офіцери, весь час ходили з палицями і батогами в руках та власноруч «карали» полонених. Найбільш жорстоким покаранням вважалася прив'язування до стовпа.

Також Ю. І. Кірш розповідає і про фельдфебелів, які складали керівництво німецького табору. Він стверджує, що керівництво було представлене і людьми особами, і жорстокими «звірами». Як приклад, можна розглянути ставлення до батальйону Ю. І. Кірша та до батальйону №7, де фельдфебелем була людина-звір на ім'я Тімме. Ю. І. Кірш описує, як цей «справжній патріот Німеччини» знущався над військовополоненими. Ті знущання були настільки жорстокі, що багато людей просто не виживало. Він не тільки сам їх бив до ледве живого стану, а ще й напускав на полонених собак. Про все це знали і в місті. До Тімме спеціально приїжджали знайомі з міста та любувалися діями німецького патріота. Отже, ставлення керівництва до військовополонених, особливо до «азіатів», було надзвичайно жорстоким.

Про гігієнічні умови і розповідати не варто. Хоча слід звернути увагу на один епізод, який також відображає жорстоке ставлення Тімме та керівництва у цілому: «В январе 1915 года пленным делали противотифозные прививки. Собралось пять врачей; пленных выстроили в несколько рядов, и после прививки фельдфебель 7-го батальона Тимме начал бить по очереди всех палкой. Это происходило на глазах всех врачей, и такое действие (фельдфебеля) вызвало со стороны последних только хохот». Тобто, час від часу, а точніше вже у критичний момент, керівництво звертало увагу на стан полонених. Також, наприклад, коли вже кількість вошей була настільки великою, що полонені просто скидали одяг і ходили без нього, керівництво створило дезінфекційні камери [5].

Ще гіршою ситуація була, коли полонених відправляли працювати. Саме під час перебування на роботах вмирала найбільша кількість військовополонених. Керівники на роботах були набагато гірші за Тімме. Найскладніші умови були на таких роботах, як осушування боліт, та на шахтах. Тут до людей ставилися, як до худоби. Найбільш влучно охарактеризована ситуація у рядках, коли полонених ставили ще нижче за тварин. Мовляв, що якщо худоба помре, то нову в умовах війни знайти буде складно, а якщо помре полонений, то завтра вже пришлють нового. Лікарів там не було. Працювали по 12 годин, платили копійки, їсти давали дуже мало. Доречно буде навести приклад, як видавали їжу в їдальнях. Якщо це був військовополонений, то йому в суп не клали картоплю. Оскільки жінка на роздачі не знала, хто працівник, а хто полонений, то недалеко за столом сидів керівник і махав головою, коли потрібно сипати менше.

Найжахливішою була робота з осушування боліт. Хворих з неї рідко привозили в табір. Переважно всі вмирали. Хоча одного разу привезли декілька осіб. Спочатку з ними було важко розмовляти, бо вони були дійсно наче звірі. Вони їли все що можна і ні. Тільки з плином часу, якщо виживали, могли щось розповісти. Проте не кожен, бо умови були настільки жахливими, що вони навіть не могли про них і згадувати.

В умовах постійного недоїдання, витонченої системи покарань та виснажливих робіт дехто з полонених зважувався на втечу, яка давала більше шансів вижити. Втікали, головним чином, з робіт. Втекти з табору ніколи не вдавалося. Сама ж втеча вважалася, свого роду, героїчним вчинком. Адже, пробратися сотні верст без шматка хліба, в більшості випадків без компаса і, звісно, без карти, без

знання мови було не так легко, як це здається на перший погляд.

Чим ближче було до закінчення війни, тим кращими ставали умови в таборі. Зокрема у таборі з'явилися бібліотека, місце для театру та навіть, створили оркестр (хоча оркестр було створено тільки через те, що керівник табору любляв музику) [5].

Отже, на момент закінчення війни та початку репатріації переважна більшість військовополонених, виснажена важкою роботою та недостатнім харчуванням, перебувала у нестабільному психоемоційному стані.

Таким чином, рефлексії російського військовополоненого щодо Німеччини та німців здебільшого знайшли відображення у описі побутових моментів полону: транспортування, табірної життя, робіт на шахтах. Логічно, що полон – це не курорт, і тому негативні враження від цього етапу в житті домінували у мемуарах Ю. І. Кірша. Та досвід перебування в полоні все ж сприяв «олюдненню» німців в очах автора. Серед німців знаходились і шахтарі, готові поділитися їжею; фермери, які ставляться до робітників з числа полонених, як до членів родини; жінки, з якими російські вояки мали романтичні зв'язки. Німці як натовп – здебільшого агресивні у мемуарах Ю. І. Кірша, німці як особистості – здатні на співчуття. Німці, наділені владою, – люті деспоти; німці, які перебувають у близьких умовах існування з військовополоненими, ставляться до них з розумінням.

У подібній ситуації з Ю. І. Кіршем опинився Еріх Едвін Двінгер. Але, якщо перший являв нам приклад російського підданого (судячи з прізвища, з німецьким корінням), який опинився у полоні в Німеччині, то другий був німецьким військовополоненим у Росії (і знову ж таки, мати Е. Е. Двінгера була росіяною) [3].

Е. Е. Двінгер перебував у російському полоні з 1915 по 1918 рр., і його мемуари «Армія за колючим дротом. Щоденник німецького військовополоненого в Росії» містять чимало рефлексій щодо країни полону та її населення. Їх дослідження порівняно зі вивченням спогадів Ю. І. Кірша дає ключі не лише до розуміння різниці у баченні ворога російськими та німецькими військовополоненими, а й визначення впливу полону як такого на процес «примирення» з «ворогом» [3].

Е. Е. Двінгер за військовим званням був фенріхом (молодший офіцерський склад кайзерівської армії), він потрапив на фронт практично одразу зі школи, а тому варто зазна-

чити сильний вплив вчителів-пропагандистів на формування у нього образів Росії та росіян. Цей вплив був настільки потужним, що мемуарист розмірковував про свою матір російського походження таким чином: «Як доречно було з її боку, що вона померла до того, як розпочалася війна». Дійсно, смерть матері не ставила юнака перед тяжким моральним вибором – чи воювати з її співвітчизниками, і не чинила перешкод його військовій кар'єрі. Але на чаші терезів його цінностей життя матері важило менше, ніж можливість служити Німеччині. Вплив німецької пропаганди простежується і на більшості товаришів Е. Е. Двінгера. За його словами, військовополонені були впевнені, що «їх зітре на порох ця країна». Образ росіян як нелюдів на момент потрапляння в полон підкріплювався ще й тим фактом, що під час військових дій його підрозділ якось капітулював перед козаками. Серед німецьких військових був дуже поширеним міф про звірства козаків. Хоча варто наголосити на тому, що самі козаки не без ентузіазму підтримували цей міф своїми діями. Так, коли автор звернувся до командира козачого підрозділу з повідомленням, що при взятті в полон його пограбували, той йому відповів таке: «Чи не досить того, що ми вам зберегли життя? Ми, козаки, не завжди настільки милосердні» [3].

Ще одним стартовим образом Росії у військовополоненого, окрім її ворожості був образ країни, складної для пізнання та розуміння: «І навіть якщо я ще не знаю, що означає “Росія”, в ці перші спокійні години я відчуваю, що з моменту свого потрапляння у полон, я потрапив у новий, чужий та непізнаваний світ». Вочевидь, образ непізнаваності Росії був нав'язаний німецькому автору романтичною західноєвропейською літературою і аж ніяк не стосувався його персонального досвіду. Адже мати автора, як вже зазначалося, була росіяною. І хоча батько Е. Е. Двінгера, кадровий морський офіцер, забороняв спілкуватися вдома російською мовою, він часто бував у плаванні, і автор мемуарів чудово розумів навіть сибірський діалект козаків, які його взяли у полон. Припустити, що мати навчила Е. Е. Двінгера розмовляти своєю мовою, нічого не розповідаючи про батьківщину, складно [3].

Вже перші контакти з місцевим населенням переконали німецького військовополоненого, що росіяни у натовпі дуже часто ведуть себе агресивно стосовно німців, у той час як поодинокі вони схильні до того, щоб проявляти щедрість і милосердя до ворога. Так, збившись у гурт, російські солдати для веселощів

обливали полонених водою, що, на думку автора, було дуже принизливим. Окрім цього, російське командування хоча б тимчасово залишило офіцеру Хольнінгу його шаблю з поваги до хоробрості, яку він виявив у бою. Дуже часто турботу про військовополонених виявляли російські дівчата: при першій же зупинці полонених місцева дівчина напоїла їх молоком. У шпиталі автор мемуарів познайомився з медичною сестрою, яка його запитала, чим вона може полегшити йому етап до Сибіру. Автор попросив у неї ніж для того, щоб було зручно ділити харчі. І хоча ніж був забороненим для військовополонених, дівчина все ж вручила його офіцеру перед відправленням зі шпиталю. Вже пізніше у Сибіру автору вдалося випросити 6 цигарок у дами, яка була пасажиркою транссибірського експресу.

Перебуваючи у Сибіру, автор та його сусіди по бараку доходять висновку, що росіяни бувають різні: «В цій країні нічого не зрозумієш, один – диявол у плоті, інший – чистий янгол». Окрім того, військовополоненим також став зрозумілим вплив пропаганди та розпалювання ксенофобських настроїв на російське суспільство: «Цей народ є добрим та щиросердним. Так, він справді добрий у глибині своєї душі та серця. Але злий, коли його натравили або коли начальство наказує йому бути злим» [3].

Е. Е. Двінгер також підмітив той факт, що патріотична істерія в Росії призвела до того, що до «внутрішнього німця» росіяни ставилися набагато гірше, ніж до прямого військового ворога. Зокрема зі свого шпиталю він спостерігав, як натовп втопив 10 купців з числа етнічних німців у Москві-ріці. Єдиний чоловік зумів переплисти ріку, але на іншому березі його забили до смерті кийками. Ці люди все своє життя прожили у Росії і давно вже не мали близьких контактів зі своєю етнічною батьківщиною, але їх очікувала тяжка смерть. І це саме в той час, як військовополонений, прямий супротивник, що воював з росіянами на фронті, лежав у чистому шпиталі і був під опікою «августійських сестер милосердя» [3].

Серед узагальнених образів Росії присутні як позитивні, так і негативні. Найпоширеніший негативний образ Російської імперії – це держава, яка непідвладна прогресу. Наведемо для прикладу декілька цитат: «Росія – жахлива імперія, у якій є місця, куди не ступала людська нога», «Росія є та залишається державою свавілля – сьогодні, як і триста років тому», «ці росіяни як були, так і залишаються свинями», «країна перед нами чужа, вона стає все темнішою».

Серед позитивних образів Росії часто зустрічається її характеристика як держави достатку. За гроші, їдучи етапом, військовополонені могли придбати собі практично будь-яку їжу. Це так дивувало німців, які звикли до того, що війна вимагає самообмеження, що один з колишніх підлеглих німецького офіцера заявив: «Якщо б у нас було більше грошей, то я думаю, що у цій богом даній країні, я був би завжди ситим». Російський достаток спонукав вічно голодних юнаків називати навіть країну ворога благословенною країною. Разом з тим практично всі військовополонені підкреслювали невміння росіян користуватися своїми ресурсами: «Росіяни будують свої будинки з такою невинуватою розкішшю, що дві третини дерева можна було б прибрати без будь-якого збитку». Ще один подібний приклад: полонених розмістили у вкрай переповненому пересильному таборі. Це викликало їх внутрішнє обурення – хіба в такій великій державі не знайшлося зайвої сотні квадратних метрів, аби зробити їх життя більш наближеним до нормального.

Військовополонених годували вкрай погано, і раз по раз це викликало серед них дискусії. Були такі, які казали, що у Німеччині російських полонених годують не краще, і, відповідно, ставлення російської табірної адміністрації до німців, корелює зі ставленням німецької табірної адміністрації до полонених росіян. Це була своєрідна спроба зрозуміти ворога. Але стосовно подібних висловлювань були контраргументи: німці лише тому годують погано полонених, що мають мало ресурсів, вони й самі не доїдають, щоб ще годувати ворога. У той час, як в росіян все є, а за умов добробуту економити на полонених виглядає немилосердним. У будь-якому разі достаток Росії робив цю країну в очах полонених ласим шматком до завоювання, на яке вони все ще сподівалися, не зважаючи на затяжний характер війни [3].

Окрім невміння користуватися своїми ресурсами, до значного їх скорочення призводила й російська корупція. Корумпованість постає визначальною рисою російського суспільства у спогадах Е. Е. Двінгера. Так, він свідчить про те, що половина коштів, які виділялися на військовополонених, у Росії розходила по кишнях різного роду начальства. Йому запам'яталася жінка-комендант пересильного табору, яка скуповувала за низьким курсом у полонених ті невеликі валютні кошти, які у них збереглися. Яскравий приклад корупційних дій російських тилових військових наводить один з австрійських

офіцерів, який був сусідом німецького полоненого по бараку: «У моєму попередньому таборі комендант за наказом генерала мав звести довкола всього табору дерев'яний паркан, вищий за людський зріст. Але як тільки інспекція від'їхала, він наказав паркан розібрати, продав все дерево якомусь землевласнику на 300 тис. карбованців, а гроші поклав собі до кишені. Пізніше він у цьому звинуватив військовополонених» [3].

У спогадах Е. Е. Двінгера ми можемо зустріти й поодинокі філософські розуми про росіян: «Цей народ є дуже молодим, а від того він є настільки сильним у своїй любові та впертим у ненависті». Зазначимо, що візія росіян як «народу крайнощів» дуже часто зустрічалася у західноєвропейській публіцистиці [3].

Попри неприйняття деяких ментальних особливостей місцевого населення, Е. Е. Двінгер розповідає про доволі часту практику співжиття військовополонених з місцевими дівчатами. При цьому подібні випадки не зустрічають з боку автора морального засудження. Альтернативою статевим відносинам із російськими селянками були гомосексуальні відносини (доволі поширені у таборі) чи навіть завдання собі тілесної шкоди через неможливість задовольнити статеві потреби (знайомий автора на прізвище Брюнн відрізає собі яєчка через надокучливі еротичні марення).

Інколи відпущені на сезонні роботи як батраки військовополонені починали жити де-факто у шлюбі із господаркою тієї ферми, на якій вони мали працювати, не зважаючи на те, що чоловік господарки на цей момент був на фронті. Е. Е. Двінгер описує випадок, коли чоловік, який повернувся з фронту, був навіть вдячний полоненому, який спав з його дружиною, за те, що той вправно доглядав за господарством. Більше того, фронтовик охоче прийняв малу дитину, народжену його дружиною від військовополоненого, як свою власну, мотивуючи це її хорошим здоров'ям та потенційною корисністю у господарстві.

Тобто співжиття з жінкою ворога у сприйнятті німецьких військовополонених здавалося цілком допустимим, на відміну від іншого роду «союзів». Так німецький офіцер декілька разів відмовився приєднатися до білого руху, що гарантувало персональну свободу. Битися пліч-о-пліч з колишнім ворогом було все ще вбачалося зрадою присяги та ганьбою [3].

Стосовно сприйняття самого факту свого перебування у полоні, то автор мемуарів вважав це жертвою, покладеною на вівтар

його батьківщини: «Німеччино, Німеччино, про тебе наша остання думка. Заради тебе наші страждання, за тебе ми помираємо. Не забудь про це!». Навряд чи перебування Е. Е. Двінгера та його братів по зброї у полоні наближували Німеччину до перемоги. Навпаки, подекуди (хоча у таборі, в якому перебував автор, і несистематично) військовополоненим доводилося працювати на благо ворога, тим самим відтерміновуючи блискучі перемоги кайзерівської армії. Однак таке бачення своєї батьківщини, разом з відзначенням національних свят у полоні сприяли створенню деякого психологічного комфорту в оточенні автора. Відповідно, образ Росії вибудовується як антипод Німеччини. Часто характеристики російського повсякдення ставляться в опозицію до спогадів та мрій про Німеччину: темна та гірка чужина – мильний недосяжний дім [3].

Висновки. Таким чином, на момент потрапляння у полон, як російський військовий Ю. І. Кірш, так і німецький фенріх Е. Е. Двінгер, мали вкрай негативні уявлення про «ворога», сконструйовані державною пропагандою. В основі цієї пропаганди лежала дегуманізація військового супротивника, а відповідно, обидва мемуаристи очікували від «ворога» проявів «звірств», тобто вкрай нелюдської поведінки. Та ці очікування не виправдалися, а поведінка що росіян, що німців у відношенні до військовополонених, хоч і не може бути охарактеризована як привітна, та все ж вона вкладалася в рамки здорового глузду. Полон переконав обох авторів, що негативні етнічні кліше не можна навішувати на всіх росіян чи всіх німців. Серед обох народів траплялися як надмірно жорстокі люди, так і ті, хто був схильним проявляти милосердя. Окрім того, обидва автори помічають, що «ворог» у натовпі є схильним до приниження та знущання, і навпаки, серед «ворогів», які зустрічаються з полоненим один на один, багато тих, хто їх підтримує грошима, їжею, цигарками, побутовими предметами. В обох випадках, спостерігалось «примирення» з «ворогом», що проявилось у співжитті військовополонених з жінками «ворога», спільному відзначенні завершення війни у Німеччині та пропозиціях долучитися до лав білого руху в Росії. Що стосується різниці в образах «ворога», сконструйованих Ю. І. Кіршем та Е. Е. Двінгером, то варто зазначити, що військовополонений-німець набагато більше розмірковував над національним характером та національною місією росіян, тоді Ю. І. Кірш акцентував увагу здебільшого на побутових негараздах та

режимі роботи, характеризуючи німців. Окрім того, у описах Е. Е. Двінгера чільне місце посідає оцінка росіян боротися з «внутрішнім німцем», в той час як у Німеччині подібні акції стосовно росіян не потрапили в поле зору Ю. І. Кірша (на момент його прибуття до Німеччини більшість цивільних російських підданих, які перебували в цій державі, вже були депортовані, а великої російської етнічної діаспори в Німеччині не було).

Насамкінець хочеться зазначити, що досвід полону був надзвичайно тяжким, а тому й характеристики німців та росіян у спогадах Ю. І. Кірша та Е. Е. Двінгера відповідно були негативними. Але навіть полон зумів переконати військових в абсолютно людському обличчі «ворога», що відрізнялося від посилення фронтової пропаганди.

Бібліографічні посилання

1. Баталин В. Н. Военнопленные в хронике Первой мировой войны 1914–1916 // Вестник архивиста. – 2017. – №1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vestarchive.ru/2014-1/2726-voennoplennye-v-kinohronike-pervoi-mirovoi-voiny-1914-1916-gg.html> (дата звернення 16.07.18).
2. Бобилева С. Й. Немецкий вопрос и российское общество в годы Первой мировой войны // Мировые войны в истории человечества (к 100-летию начала Первой и 75-летию начала Второй мировой войны): Монография / научн. ред. Троян С. С. – К.: Изд-во НИКА-Центр, 2015. – С. 43–58.
3. Двингер Э. Армия за колючей проволокой. Дневник немецкого военнопленного в России 1915–1918 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/german/dwinger_ee01/index.html (дата звернення 12.06.18).
4. Джумига С. Ю. Чутки як ментальна складова повсякденного життя мешканців Одеси в період Першої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 35. – С. 98–101.
5. Кирш Ю. И. Под сапогом Вильгельма (Из записок рядового военнопленного № 4925): 1914–1918 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/russian/kirsh_ui01/index.html (дата звернення 18.06.18)
6. Куцик Р. Р. Карикатура як особливий механізм інформаційної пропаганди на території українських губерній Південно-Західного краю у 1914–1917 // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2017. – Вип. 47. – С. 86–91.
7. Медяков А. С. Михель против казака: русско-германские отношения в открытках Первой мировой войны // История: электронный научно-образовательный журнал. – Том 5. – Вип. 3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://history.jes.su/s207987840000734-6-2>. (дата звернення 12.06.18)
8. Миронова Е. В. Образ Германии в русских пропагандистских открытках времен Первой мировой войны // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2018. – №10 (3/2). – С. 42–53.
9. Мосієнко О. Пропаганда а в умовах Першої світової війни (аналіз періодичних видань Волині) // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. – 2014. – №3 (121). – С. 29–32.
10. Петрунина О. Е. Образы европейских государств в пропагандистской кампании в Османской империи в начале Первой мировой войны (по материалам газеты «Эмброс») [Текст] / О. Е. Петрунина // Государственное управление. Электронный вестник. – 2016. – Вып. 57. – С. 249–264.
11. Рогозин А. А. Современная зарубежная и российская историография об эволюции имиджа «своих» – «чужих» перед Первой мировой войной: на примере восприятия российского студенчества в Германии Рогозин // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2014. – № 5 (27). – С. 63–69.
12. Сенявская Е. С. Противники России в войнах XX века. Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества. – М.: РОССПЭН, 2006. – 288 с.
13. Стельмах С., Котова С. Формирование «образа врага» в российской публицистике 1914–1915 гг. (на примере журнала «Русская мысль») // Вісник Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка. – 2014. – №3 (121). – С. 35–38.
14. Ульянов П. В., Чернышов Ю. Г. Россия в амбивалентном «образе медведя» (на примере европейских карикатур периода Первой мировой войны) // Известия АлтГУ. – 2015. – № 4. – С. 259–265.
15. Цыкалов Д. Е. Карикатура как орудие пропаганды в период Первой мировой войны // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 4: История. – 2012. – № 1. – С. 85–90.

References

1. Batalin V. N. (2017) Voennoplennye v hronike Pervoj mirovoj vojny 1914–1916 [Prisoners of War in the Chronicle of the First World War 1914–1916]. *Archivist's Newsletter*, no.1. Available at: <http://www.vestarchive.ru/2014-1/2726-voennoplennye-v-kinohronike-pervoi-mirovoi-voiny-1914-1916-gg.html> (accessed 16.07.18).
2. Bobileva S. J. (2015) Nemeckij vopros i rossijskoe obshchestvo v gody Pervoj mirovoj vojny [The German Question and Russian Society during the First World War]. *Mirovyje vojny v istorii chelovechestva (k 100-letiyu nachala Pervoy i 75-letiyu nachala Vtoroy mirovoj vojny)* [World Wars in the history of mankind (on the 100th anniversary of the beginning of the First and the 75th anniversary of the beginning of the Second World War)]. Kiev: Nick, pp. 43–58.
3. Dvinger Je. Armija za koljuchej provolokoj. Dnevnik nemeckogo voennoplennogo v Rossii 1915–1918 gg. [The Army behind Barbed Wire. Diary of a German POW in Russia in 1915–1918.] Available at: http://militera.lib.ru/memo/german/dwinger_ee01/index.html (accessed 12.06.18)
4. Dzhumyha Ye. Yu. (2013) Chutky yak mentalna skladova povsiakdennoho zhyttia meshkantsiv Odеси v period Pershoi svitovoi viiny [Rumors as a mental component

of the everyday life of the inhabitants of Odessa during the First World War]. *Scientific Papers of Historical Faculty of Zaporizhzhya National University*, vol. 35, pp. 98–101.

5. Kirsh Ju. I. Pod sapogom Vil'gel'ma (Iz zapisok rjadovogo voennoplennoho № 4925): 1914 – 1918 gg. [Under the Boot of Wilhelm (From the Notes of an Ordinary Prisoner of War No. 4925): 1914–1918.] Available at: http://militera.lib.ru/memo/russian/kirsh_ui01/index.html (accessed 18.06.18)

6. Kutsyk R. R. (2017) Karykatura yak osoblyvyi mekhanizm informatsiinoi propahandy na terytorii ukrain-skykh hubernii Pivdenno-Zakhidnoho kraiu u 1914–1917 [Caricature as a Special Mechanism of Informational Propaganda on the Territory of Ukrainian Provinces of the South-Western Region in 1914–1917]. *Scientific Papers of Historical Faculty of Zaporizhzhya National University*, vol. 47, pp. 86–91.

7. Medjakov A. S. Mihel' protiv kazaka: rusko-germanskie otnosheniya v otkrytkah Pervoy mirovoj vojny [Mikhel Against the Cossack: Russian-German Relations in Postcards of the First World War]. *History: an Electronic Scientific and Educational Journal*, vol. 5, ed. 3, Available at: <https://history.jes.su/s207987840000734-6-2>. (accessed 12.06.18).

8. Mironova E. V. (2018) Obraz Germanii v russkikh propagandistskikh otkrytkah vremen Pervoy mirovoj vojny [The Image of Germany in the Russian Propaganda Postcards of the First World War]. *Historical and Social-educational Thought*, no. 10, pp. 42–53.

9. Mosiienko O. (2014) Propahanda a v umovakh Pershoi svitovoi viiny (analiz periodychnykh vydan Volyni) [Propaganda in the Conditions of the First World War (Analysis of Periodicals in Volyn')]. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University*, no. 3, pp. 29–32.

10. Petrunina O. E. (2016) Obrazy evropejskikh gosudarstv v propagandistskoj kampanii v Osmanskoj imperii v nachale Pervoy mirovoj vojny (po materialam gazety

«Jembros») [The Images of European States in the Propaganda Campaign in the Ottoman Empire at the Beginning of World War I (According to the Newspaper «Embros»)]. *Public administration. Electronic Herald*, no. 57, pp. 249–264.

11. Rogozin A. A. (2014) Sovremennaja zarubezhnaja i rossijskaja istoriografija ob jevoljucii imagem «svoi»-«chuzhie» pered Pervoj mirovoj vojnoj: na primere vosprijatija rossijskogo studenchestva v Germanii [Modern Foreign and Russian Historiography about the Evolution of Imagem «Ours» - Foreign» before the First World War: the Example of the Perception of Russian Students in Germany]. *Historical and social-educational thought*, no. 5, pp. 63–69.

12. Senjavskaia E. S. (2006) *Protivniki Rossii v voynah HH veka. Jevoljucija «obraza vraga» v soznanii armii i obshhestva* [Opponents of Russia in the Wars of the Twentieth Century. Evolution of the “Enemy Image” in the Minds of the Army and Society]. Moscow: ROSSPEN. (in Russian).

13. Stelmakh S., Kotova S. (2014) Formuvannia «obrazu voroha» v rosiiskii publitsystytsi 1914–1915 rr. (na prykladu zhurnalu «Russkaia misl») [Forming the “Image of the Enemy” in Russian Journalism 1914–1915 (on the Example of the Magazine «Russian thought»)]. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University*, no. 3, pp. 35–38.

14. Ul'janov P. V., Chernyshov Ju. G. (2015) Rossiya v ambivalentnom «obrazе medvedja» (na primere evropejskikh karikatur perioda Pervoy mirovoj vojny) [Russia in the Ambivalent “Image of a Bear» (on the Example of European Caricatures of the Period of the First World War)]. *Proceedings of the Altai State University*, no. 4, pp. 259–265.

15. Cykalov D. E. (2012) Karikatura kak orudie propagandy v period Pervoy mirovoj vojny [Caricature as a tool of propaganda during the First World War]. *Bulletin of Volgograd State University*, no. 1, pp. 85–90.

Надійшла до редколегії 18.08.2018

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ НЕМЕЦКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЮГА УКРАИНЫ В ПЕРИОД ГОЛОДА 20-Х ГОДОВ XX ВЕКА

Бобылева С. Й. Морально-психологічний стан німецького населення Півдня України в період голоду 20-х років XX століття.

Здійснено спробу психологічного підходу до аналізу становища етнічного німецького населення Півдня України початку 20-х років минулого століття. Весь матеріал статті з історії німців до Першої світової війни служить підтвердженням добре відомої тези про об'єктивний характер причин голоду 20-х років. Принципово новим у статті є прагнення виявити ставлення до голоду та всього, що було з ним пов'язане, самим німецьким населенням, мобілізацію німецькими громадами своїх кращих національних рис характеру для подолання трагедії та виживання. Уточнені верхня і нижня межа голоду.

Ключові слова: голод 1920-х років, Південь України, влада, обставини, реакція населення, національні риси характеру, сприйняття.

Бобылева С. И. Морально-психологическое состояние немецкого населения Юга Украины в период голода 20-х годов XX века.

Предпринята попытка психологического подхода к анализу положения этнических немцев Юга Украины начала 20-х годов прошлого века. Весь материал статьи по истории немцев до Первой мировой войны служит подтверждением хорошо известного тезиса об объективном характере причин голода 20-х годов. Принципиально новым в статье является стремление выявить восприятие голода и всего, что было с ним связано, самим немецким населением, мобилизацию немецкими общинами своих лучших национальных черт характера для преодоления постигшей их трагедии и выживания. Уточнены верхняя и нижняя границы голода.

Ключевые слова: голод 1920-х гг., Юг Украины, власть, обстоятельства, реакция населения, национальные черты характера, восприятие.

Bobylewa S. I. Der moralisch-psychologische Zustand der deutschen Bevölkerung des Südens der Ukraine in der Periode der Hungersnot der 20er Jahre des XX. Jahrhunderts.

Im Beitrag wird der Versuch des psychologischen Herangehens zur Analyse der Lage der ethnischen Deutschen des Südens der Ukraine Anfang der 20er Jahre des vorigen Jahrhunderts unternommen. Das ganze Material des Beitrags zur Geschichte der Deutschen bis zum Ersten Weltkrieg dient als Bestätigung der gut bekannten These über den objektiven Charakter der Ursachen der Hungersnot der 20er Jahre. Prinzipiell neu ist im Beitrag das Streben die Wahrnehmung von Hungersnot und von all dem zu offenbaren, was damit verbunden war, von der deutschen Bevölkerung selbst, die Mobilisierung der besten nationalen Charaktereigenschaften von den deutschen Gemeinden zur Überwindung der getroffenen Tragödie und zum Überleben. Es wurden die obere und die untere Grenzen der Hungersnot präzisiert.

Schlüsselwörter: die Hungersnot, der Süden der Ukraine, die Macht, die Umstände, die Reaktion der Bevölkerung, die nationalen Charaktereigenschaften, die Wahrnehmung.

Bobyleva S. I. The moral and psychological state of the German population of the South of Ukraine during the famine of the 20s in the XXth century.

The article offers a psychological approach to the analysis of the situation of ethnic Germans in the South of Ukraine in 1920s. It was a period when the policy of the new power intended to change the self-

consciousness of the Germans. The legislative actions of the Russian state and then of the Soviet power had a negative consequences for both local economic and political-moral position of this category of population. The famine had objective reasons: history, policy, natural disaster. The author uses sources from the state region archives of Nikolaev, Kherson, Dnipro and Kiev to show her personal perceptions of the events. She tells about the policy of the Soviet government, its often criminal actions, biased attitude, manifested against German speaking population. The new approach is to identify the perception of hunger and all that was associated with it by the German population themselves. The author shows that the mobilization of the German communities was their way to overcome the tragedy and survive. The time period of the famine has been clarified.

Keywords: famine of 1920s, South of Ukraine, power, circumstances, population's reaction, national character traits, perception.

В настоящее время тема голода в Украине как 20-х, так и 30-х годов XX ст. чрезвычайно политизирована. По этой проблеме изданы десятки работ, защищены многочисленные диссертации. Несмотря на наличие точек зрения авторов, исследующих, этот вопрос, они едины в одном – голод был. Вопросы, по которым существуют разногласия, касаются следующего: а) причины голода; б) хронологические рамки голода; в) масштабы голода (голод или голодомор?); г) региональные особенности данного явления; д) проблема «власть и голод».

Все изучавшееся анализировалось с позиций макроистории. То есть анализировалось положение общества в целом (в конкретных временных рамках), его отдельных больших групп населения. Имеется ряд работ, авторы которых сделали много в изучении проблемы голода 1920-х годов в Украине: В. Евтух, Б. Чирко, Н. Кравец, Н. Осташева-Венгер, А. Безносков, М. Козырева; политической истории того времени, на фоне которой и развивались трагические события: А. Айсфельд, Дж. Тевс, Лоуренс Клиппенштайн. В этой ситуации остановимся лишь на тех моментах, которые требуют психоаналитического подхода, то есть рассмотрения проблемы голода не только через экономику и политику, но и через восприятие происходившего людьми, ставшими жертвами голода.

Прежде всего, следует обратить внимание на события, предшествовавшие голоду, которые повлияли на психологию немецких колонистов. Изменилась численность немцев и меннонитов в Новороссии, в трех губерниях (Херсонской, Таврической, Бессарабской) в 1914–1917 гг. она сократилась. И лишь в Екатеринославской губернии численность немцев в эти годы увеличилась с 81 тыс. до 85,5 тыс. чел., хотя их часть в общей численности населения и сократилась с 3,8 до 2,3% [17, с. 76]. Основной причиной происшедшего была высылка немецкого населения в глубь страны в годы Первой мировой войны. Происходившее было логическим продолжением полити-

ки последней трети XIX в., когда было отменено самоуправление в немецких колониях, введена воинская повинность, осуществлялось переименование колоний, то есть царская Россия фактически отказалась от тех гарантий, которые были даны немецкому населению при обустройстве Екатериной II и подтверждены Павлом I, а затем Александром I.

Далее последовали указы 80-х гг. XIX в. об ограничении иностранного землевладения в юго-западных губерниях, 90-х гг. – практически ущемлявшие сам принцип священной частной собственности, запрещавшие нерусскому населению приобретать недвижимость в ряде регионов, наконец, Ликвидационные законы периода Первой мировой войны, вызвавшие у немцев справедливое возмущение. Эти законы подрывали экономическое благосостояние немецких колонистов. Государственная Дума в марте 1916 г. констатировала, что «...приемы борьбы с немецким засильем привели лишь к сокращению площади посевов и разорению хозяйственной жизни в отдельных местностях» [18, с. 8]. Как должны были чувствовать себя немцы в ситуации, когда они полтора столетия сеяли и пахали на этой земле, верой и правдой служили этому отечеству, защищали его и, в конце концов, оказались «чужими» и даже «внутренними врагами»? Их сознание получало от происходящего негативные импульсы.

В 1916 г. полным ходом шел процесс продажи частновладельческих земель немцев на абсолютно несправедливых условиях [18, с. 112–113]. Активно циркулировали слухи о том, что солдаты по окончании войны получают земли немцев. И эти слухи имели под собой почву – часть российской политической элиты таким путем хотела избежать надвигающейся аграрной революции. О каком психологическом настроении немецкого населения кануна и периода войны могла идти речь, когда составлялись списки собственников земли, осуществлялись обмеры владений, описи инвентаря, находившегося в хозяйствах [24]?

Все это являлось травмирующими факторами национального самосознания немецкого населения и в определенной мере влияло на хозяйственную жизнь колоний в сторону ее ухудшения.

Результатом государственной политики в отношении немецкого и меннонитского населения в 1915–1916 гг. было не только состояние психологической неуверенности в стабильности своей собственности, отсутствия перспективы позитивного развития, но и значительное уменьшение посевных площадей, поголовья скота [26, л. 66; 3, л. 127–128].

Политика нарушения принципа частной собственности, ее незаконного отчуждения, попрание национально-культурных норм, неуважение к правам личности, столь последовательно осуществлявшиеся российским правительством в годы войны и имевшие для него катастрофические последствия, вызвали к жизни силы, его же уничтожавшие. Эта политика была не только продолжена новой советской властью в начале 20-х гг. XX в., но и доведена до изощренного абсолюта. Вышеизложенное непременно следует учитывать при рассмотрении событий голода начала 20-х годов.

Голод, как социальное бедствие, вызванное недоеданием в результате недостатка средств пропитания, сопровождающееся гибелью огромных масс населения, проявляется в двух формах: явный (абсолютный голод) и скрытый (относительный голод: недоедание, отсутствие жизненно важных компонентов в рационе питания) [27, с. 322]. Обращение к этому определению осуществлено с целью уточнения хронологических рамок, обозначенных в теме.

Современники событий тех дней писали в 1920 г.: «Первое, что сделала новая власть – совершила реквизицию всего зерна, включая семенное. Зернохранилища были пусты» [29, р. 8]. Дневниковые записи Эльзы Клюдт, жены пастора из Нейгофнунга (Бердянский уезд), повествуют о том, что уже в январе 1920 г. в колонии участились случаи грабежей на почве продовольственных затруднений. Она писала, что «зимой 1920 г. забрали (представители советской власти – С.Б.) все хлебное зерно, купленное на год. Пришли забирать с пулеметом» [32, с. 150–151; 20, с. 124]. Интересна ее реакция на происходившее. Если раньше, когда забирали золото, украшения, деньги, она молча наблюдала за происходившим, то теперь (зима 1920 г.) она просила, молила, плакала, умоляла пришедших не забирать зерно, говорила, что урожай не предвидится. Перед ее глазами, как она пишет, стоял голод.

Генерал И. Данилов, вынужденный в это время служить в Красной армии, написал 9 января 1921 г. о том, что в Александровском и Мелитопольском уездах распространено людоедство [16, с. 181]. Официальная статистика косвенно подтверждает следующее: явные признаки наступавшего продовольственного кризиса среди колониетского населения Юга Украины обнаруживались уже осенью 1920 г. Следует учесть, что политика «военного коммунизма» в Украине начала проводиться со второй половины 1920 г. В августе 1920 г. последовали декреты Совнаркома Украины об изъятии излишков зерна, картофеля, мяса, т.е. вводилась монополия власти на сельскохозяйственную продукцию. Это привело к тому, что в начале октября 1920 г. в четырех колониях Ландауской волости было зафиксировано 95 хозяйств (427 чел.), не имевших вообще никаких запасов зерна и муки [12, л. 9]. С ноября 1920 г. уже целые волости зависели от закупки хлеба в других губерниях. Следовательно, начало голода относительного, скрытого, масштабы которого были столь велики, что вылились на рубеже 1920–1921 гг. в отдельные случаи каннибализма, следует отнести ко второй половине 1920 г.

Что же касается верхней границы голода – 1922 г., то логичнее определить его завершение 1923 г. Аргументы в пользу этой датировки следующие: 1) в 1922–1923 гг. голодающие Юга Украины получили 10 млн т. зерна и кукурузы, поскольку, как и в 1922 г., собственных и хлебных ресурсов было недостаточно; 2) в первые зимние месяцы 1923 г. продовольственный кризис усилился. Бесплатным питанием столовые Украинского Красного Креста обеспечивали в январе 63 тыс. голодающих детей. В феврале их пропускная способность увеличилась до 100 тыс. [1]. В апреле 1923 г. иностранные благотворительные организации кормили свыше 360 тыс. детей. И только летом 1923 г. продовольственное положение несколько улучшилось; 3) на 1 мая 1923 г. помощь АРА составила для Украины за март 11 706 300 пайков, за апрель – 14 593 860 пайков. Помощь АРА и Украинского Красного Креста оказывалась только 10% голодающих [19, с. 85]; 4) организация Нансена работала до октября 1923 г.; 5) в Екатеринославской губернии население составляло 3 115 186 чел. Голодающих на 1 апреля 1923 г. было зарегистрировано 579 747 чел., из них детей 309 332; 6) комитеты АРА действовали в 1923 г. в 25 пунктах губернии. Аргументацией АРА в пользу утверждения, что голод в Украине побежден к лету 1923

г., было то, что Украина начала экспортировать зерно за границу. Однако это уже принципиально другой вопрос, а именно «голод и власть».

С учетом выше перечисленного считаем вполне обоснованным поднять верхнюю границу голода в Украине, по крайней мере, до лета 1923 года.

Регион Юга Украины. Официальные власти признали голод на Юге Украины осенью 1921 г. лишь в пяти губерниях: Запорожской, Донецкой, Екатеринославской, Одесской и Николаевской (табл. 1). Хотя имеются сведения о том, что в ряде уездов других губерний были признаки голода, пусть и в меньших масштабах.

К этому времени немецкое население уже не имело тех земель, что раньше, той сельскохозяйственной техники, ибо прежняя приходила в негодность и требовала ремонта, а заводы, производившие эту технику в годы войны, работали на оборону и теперь были разрушены гражданской войной. Не было тех довоенных урожаев, того скота, запасных магазинов, которые раньше являлись действенным инструментом помощи в годы неурожая и стихийных бедствий. Многие дочерние колонии были уничтожены, жители убиты, а оставшиеся ушли в материнские колонии, ухудшив тем самым в них продовольственную ситуацию. Другими словами, трудности, возникнув, накапливались и, наконец, достигли своего апогея в 1921–1922 гг.

Анализируя реакцию голодающего населения немецких селений в 1920–1923 гг., следует иметь в виду ситуацию, сложившуюся здесь к началу голода. С конца 1917 г. и вплоть до начала голода регион перечисленных губерний находился в эпицентре военнополитических событий. Здесь создавались и действовали первые большевистские советы с их политикой национализации земли и разрушения имений, крупных крестьянских хозяйств, первыми репрессиями, самосудами, расстрелами, в которых активно участвовали вернувшиеся с фронта солдаты, обозленные войной и разрухой своих хозяйств. На этих территориях с апреля по ноябрь 1918 г. находились австро-немецкие войска; эти земли стали ареной военного противоборства ар-

мий Деникина, Врангеля и Красной армией, в ходе которого селения подвергались реквизиции продовольствия, скота, лошадей. Грабили красные, грабили белые. Так, например, наибольший урон в годы гражданской войны населению колонии Фишердорф (Рыбальское) нанесли чеченские и казаческие части Добровольческой армии. Помимо этого, немецкие колонии подвергались с октября 1919 по 1921 г. набегам бесчинствующих банд, террору махновцев, которые не просто грабили, а неоднократно совершали массовые убийства колонистов. Так, например, в Николайпольской волости от их рук погибло свыше 16% мужского населения [6, л. 12]. И дело было не в политической ориентации воюющих сторон – речь шла о нарушении экономического состояния населения, уничтожении многих дочерних колоний и хуторов, население которых, спасаясь бегством, пополняло ряды жителей материнских колоний. Немецкие селения, имевшие запасы хлеба, фуража и располагая значительным количеством лошадей, постоянно являлись объектами захвата противоборствующих сторон. Приход же в них любой из армий сопровождался для немецкого населения очередной реквизицией и контрибуцией, которые обескровливали колониистские хозяйства.

Значительными были и экономические потери тех селений, которым удалось выжить. Так, характеризуя ситуацию в немецкой Пришибской волости осенью 1920 г., председатель местного ревкома Венгеров сообщал, что в результате реквизиций и грабежей волость осталась без тягловой силы, а в Никопольской волости после ухода махновцев число рабочих лошадей сократилось с 14000 до 108 голов, а крупного рогатого скота – с 1288 до 491 головы. Кроме того, махновцы забрали свыше 100 тыс. пудов зерна [22, л. 181].

Военные действия, бандитские набеги зачастую не позволяли собрать уже выращенный урожай. Такая ситуация сложилась в 1920 г. в Молочанской и Пришибской волостях, что в определенной мере и привело их к продовольственной катастрофе 1921 г. На территории пяти губерний до Первой мировой войны

Таблица 1.

Голодающее немецкое население (январь 1922 г.) [25, арк.1]

Название губернии	Численность немецкого населения, тыс. чел.	Голодающее немецкое население, %
Запорожская	90 тыс. чел.	80
Николаевская	30 тыс. чел.	80
Донецкая	60 тыс. чел.	50
Екатеринославская	60 тыс. чел.	50

собирали 400 млн пудов зерна. В 1921 г. было получено только 39 млн пудов зерна. Уменьшение урожайности зерновых и технических культур в немецких колониях по сравнению с 1913 г. составило (%): Одесская – 76,1, Донецкая – 85,2, Екатеринославская – 91,2, Запорожская – 92,6, Николаевская – 90,5 [15, л. 77].

Кроме того, с начала революционных событий и до начала 20-х годов шло массовое разорение немцев. Примером служит ситуация в хозяйствах Хортицких и Николайпольских колоний (табл. 2).

Общее впечатление от немецких поселений Юга Украины хорошо передано генералом Даниловым (зимой 1921 г.), который писал: «...Меня поразила разоренность этой местности. Пришлось проехать много хуторов и несколько немецких колоний, в которых не видно было ни одной живой души; везде были только одни развалины, следы пожарищ и валялись обломанные части земледельческих машин и локомотивов для паровых молотилок и веялок. Степь лежала кругом заброшенная, не вспаханная, заросшая бурьяном и ковылем. А ведь еще недавно это были житницы, поставлявшие пшеницу за границу» [16, с. 181].

Бедствия колонистов, причиненные анархией и гражданской войной, были огромными. Велик был список человеческих жертв. Но помимо этого, реальными убийцами, от которых не было никакой защиты, являлись вспышки холеры «испанки», сыпного тифа и оспы, распространяемые солдатами воюющих армий и бандитами разных мастей. Так, Хортица, с населением в 18 тыс. жителей в течение 3 лет потеряла из-за болезней приблизительно 4 400 человек [28, р. 75].

Тяжелую ситуацию региона кануна голода усугубляли и субъективные факторы, имевшие национально-психологическую окраску. Они присутствовали как в причинах, так и в самом характере событий тех лет. Речь идет: 1) об относительной закрытости немецких сельских общин; 2) землеустройстве в колониях, активно проходившем с 1920 г. и завершенном в 1922 г.; 3) отношении советской власти к немецкому населению. Активно шел процесс механического отрезания обрабатываемых колонистами земель в пользу окружа-

ющего не немецкого населения. «Решаемый» таким образом земельный вопрос нарушал традиционный севооборот у немцев, вел к увеличению безземельных и малоземельных. Ситуация обострялась с появлением в колониях беженцев из уничтоженных колоний и тех, кто возвращался в Украину из Сибири, будучи высланными туда в годы Первой мировой войны.

Что касается третьего фактора, то он определялся всей политикой государства, воспринимавшего немецкое и меннонитское население как классово чуждое. К этому присовокуплялось и отношение украинского населения к немцам, у которых они батрачили, которые имели другой язык, другую религию и которые в 1918 г. сотрудничали с оккупантами. Негативное влияние этого проявилось: а) в завышенном налогообложении колонистов по сравнению с соседним украинским населением; б) выполнении продразверстки украинскими селами за счет немецких; в) перераспределении в процессе шедшей административно-территориальной реформы; г) массовом раскулачивании хозяйств немцев, ибо середняки оценивались властью как кулацкий элемент; д) обложение налогом всей пашни, без учета засеянной земли.

Оценивая политику советской власти в отношении немецких колонистов, можно расценить ее как своеобразную месть за все прошедшее в последние годы: 1) немцы были богаче украинцев, и следовало заставить «бывших» эксплуататоров украинского крестьянства выполнять возложенные на них революционные обязанности; 2) они контактировали с немецко-австрийскими войсками, подписались на заем в размере 60 млн руб. золотом, то есть они чужие, а забирать у чужих возможно; 3) создавали отряды самообороны и сопротивлялись Красной армии в ее практике реквизиций; 4) поддержали Деникина и Врангеля, то есть они – враги новой власти. Иные представители советской власти предлагали путем «натиска» на немцев-колонистов спровоцировать их на восстание, а потом справиться с ними.

Причины голода в восприятии немецких колонистов. Власть видела главные причины голода в природно-климатических услови-

Таблица 2.

Экономическая ситуация в Хортицкой и Николайпольской колониях [21, л. 80].

Население чел.		Число хозяйств		В том числе в 1922–1923 гг.			
1917 г.	1923 г.	1917 г.	1923 г.	Разрушенные	Беспосевные	Безлошадные	Бескоровные
13 926	12 909	1 402	2 247	137	375	1.613	713

ях 1921–1922 гг. (страшной засухе) и последствиях разрухи периода Первой мировой и гражданской войн. Немецкое население также отмечало эти два фактора. Однако ряд документов и мемуаров позволяет отметить, что оно значительно расширяло перечень причин голода и по-своему его воспринимало. Немцы делали особый акцент на политических и социальных факторах причин голода. В нем они винили советскую власть, режим, установленный этой властью. Читаем: а) «Новая советская власть произвела раздел пахотных земель. Прежних владельцев... власть характеризовала как преступников и злодеев. Эта переоценка прежнего мировоззрения... вызвала у людей возмущение и гнев»; б) мобилизованные Красной армией на доставку военных грузов подвергались обстрелам в зоне боевых действий и «...возвращались домой больными, иные погибли». Это приводило к тому, что «...поля обрабатывались плохо. А некоторые вообще опустели, заросли сорняком, что обернулось катастрофой, когда в 1921 г. пришла засуха»; в) вывоз хлеба советской властью из пораженных неурожаем местностей. «Был полный неурожай. Но если бы зерно, которое мы собрали, осталось в нашей местности, никто бы не голодал». Действительно, недород охватил 9 млн дес. из 16 млн дес. посевных площадей. С марта 1921 г. вводился продналог. Но поскольку не был выполнен план продразверстки 1920 г., его забрали с урожая 1921 г. прежним методом насилия. Взимание продналога 1921–1922 гг., несмотря на неурожай, так же осуществлялось методами принуждений (штрафы, аресты, описи имущества), т.е. чрезвычайными мерами с использованием воинских частей, составлением списков «ответчиков» из числа имущего населения, являвшегося фактически заложниками; г) отсутствие действенной власти: «не было никакой власти и никакой полиции, к которой можно было бы обратиться за помощью»; д) немцы были «притесняемы и ограблены юридически»; е) исполнители приказов советской власти, по мнению колонистов, были из уголовников, и это многое объясняет в их поведении. Так оценивали причины бедствия жители Заградовки [31, р. 101–103].

Население Мемрика, менее пострадавшее от разрушительных последствий военных действий, делало акцент на роли эпидемий периода гражданской войны, грабеже лошадей бандитами и реквизиции семенного зерна красными. Именно это привело население к голоду, так как «поля были плохо обработаны, частью вообще не засеяны, а полученный

даже малый урожай большей частью был забран властью» [30, р. 85–87]. Анна Бауэр, воспоминания которой нами использовались, ко всему выше перечисленному, добавляет «поборы солдат и местной власти». Встречались мнения меннонитов о том, что голод был послан Богом для проверки верующих в их религиозных убеждениях.

А в это время власть занималась организацией налогового аппарата (перебои в сборе продналога, как гласили документы, «грозили неисчислимыми бедствиями голодающему населению республики, и губернские власти требовали завершить сбор продналога к 1 января 1922 г.»); открытием столовых для голодающих Поволжья [7, л. 2; 8, л. 41]. В циркулярном письме от 23 марта 1922 г. было указано, что к этому времени Украина выполнила лишь 12% своих обязательств перед Поволжьем, однако население Украины может и должно прокормить голодающих Поволжья. Все это происходило в то время, когда голод во всю свирепствовал на Юге. Население, спасаясь от голодной смерти, пыталось выехать в губернии, не столь пораженные голодом (Полтавскую, Волынскую, Каменец-Подольскую, Черниговскую), но власти препятствовали этому [9, л. 92; 4, л. 58]. Более того, В. А. Антонов-Овсеенко в статье «Спешите на помощь умирающим от голода» упрекал Украину в том, что во многих губерниях крестьяне сдают продналог нечестно [3, л. 62]. Подобные заявления звучали кощунственно на фоне того, что к 30 июня 1922 г. только в Варваровке голодало 197 детей и 104 чел. взрослого населения, в Николайполе – 201 ребенок до 16 лет и 245 чел. взрослых, в Долиновке – 124 чел., в Морозово – 255 чел. [3, л. 62, 63, 132]. Не менее красноречивы данные о голодающих по уездам Екатеринославской губернии: Верхнеднепровский – 60 205 чел., Ново-московский – 68 963 чел., Екатеринославский – 133 938 чел., Криворожский – 162 147 чел., Никопольский – 79 096 чел., Павлоградский – 70 000 чел. [5, л. 38].

И в этой ситуации населению в категорической форме запрещалось обращаться к представителям иностранных организаций помощи. Делать это можно было только через Укомполгол, ибо еще ранее на губернском уровне было принято решение изыскивать источники помощи в пределах самой губернии и запретить выезд из голодающих районов, проводить агитацию по удержанию населения на местах [8, л. 79; 7, л. 24; 41; 3 л. 11]. Документы фиксируют политические настроения и состояние голодающих в губерниях. Так, за 1921 г. в Запорожской губернии – «спокойное

отношение к продналогу, местами благожелательное; в Николаевской – удовлетворительное, на зерно-хлеб – отрицательное; в Донецкой – большое недовольство... положение крайне тяжелое; в Мариупольском уезде на почве голода страшные грабежи. В ряде уездов Екатеринославской губернии – враждебное» [4, л. 60].

Не подвергая сомнению ценность архивных материалов, хотелось бы обратить внимание на необходимость значительно большего использования воспоминаний современников и жертв трагедии голода 20-х гг. Они позволяют уяснить все происходившее с позиций нравственно-духовного восприятия. И здесь автор абсолютно солидарен с позицией доктора Д. Брандеса, рассматривавшего ситуацию в колониальной среде с позиций «сопротивления и защиты» [2, с. 26–34]. Касаясь определения «резистентности» М. Брошата, т.е. «холодного отношения к власти, вне зависимости от причин и мотивов», следует отметить, что подобная ситуация была характерна для колонистов в период революций [2, с. 26–34]. Она выражалась в стремлении соблюдать нейтралитет и не вмешиваться в политическое противостояние борющихся сторон. Но гражданская война и голод поставили немецкое население перед выбором: погибнуть или выжить.

Последнее и диктовало формы их поведения: а) стремление уклониться от выполнения продналога; б) сокрытие размеров земельных наделов, носившее как единичный, так и массовый характер; в) утайка засеянных десятин; г) массовая подача заявлений об отсрочке продналога до нового урожая; д) выезд в урожайные губернии (часть Полтавской, Киевской, Волынской); е) глухое недовольство; ж) угнетенное состояние крестьян; з) пассивное отношение к происходившему; и) враждебное отношение к советским служащим, особенно к председателям сельсоветов; к) стихийные бунты, когда доведенные до отчаяния люди (особенно женщины) врывались в исполкомы, требуя хлеба; л) слабое выполнение повинностей; м) отказ от выполнения гужевой повинности; н) сокращение посевных площадей; о) попытка утайки зерна. Передача инвентаря, скота беднейшему населению, что грозило последнему судом ревтрибунала и изъятием переданного; п) желание избежать конфликта и выплатить продналог подталкивало их к закупке зерна в других губерниях; р) организация самопомощи – создание по инициативе жителей колоний общественных столовых для голодающих за счет самообеспечения; с) обращение к органам советской

власти за помощью [10, л. 4, 3 а, 5, 45; 4 л. 23–24]. Так, в редакцию газеты «Волынский Пролетарий» поступило следующее обращение: «Не один уже вопль через печать прозвучал у вас товарищи волынцы. Те ужасы, которые на Николаевщине, описать трудно. Особенно в Херсонском уезде, где людоедство, детоедство, голод, эпидемии (брюшной тиф, холера), умопомешательство. К вам обращаются взоры с надеждой умирающих детей Херсонщины, они призывают Советскую власть – помогите умирающим от голода» [13, л. 58–59]; т) создание этноконфессиональных союзов: «Союз потомков голландских выходцев на Украине», «Союз немецких колонистов Екатеринославской губернии “Колонист”», «Союз немцев-колонистов в Одесской губернии», «Немецкий культурный союз»; у) и, наконец, эмиграция.

Что касается повсеместно имевшейся практики сокращения посевных площадей, то, во-первых, этот процесс имел свою предысторию еще в годы Первой мировой войны, и уже тогда серьезно сказался на морально-психологическом состоянии немецкого населения. В условиях Ликвидационных законов и антинемецкой истерии, поднятой в российском обществе, практика сокращения посевных площадей была формой протеста, порожденного чувством обиды за несправедливость по отношению к колонистам со стороны властей, неуверенности за свое экономическое положение.

Иная ситуация сложилась в 1920–1923 гг., когда проведение политики «военного коммунизма» с ее систематическими продразверсткам, постоянными частями Красной армии, содержание которых ложилось на население колоний, попранием принципа частной собственности, положенного в основу творимого беззакония, насилием и произволом продотрядов делало в 1920 г. бесперспективность посевных работ, а с 1921 по 1923 г. невозможность их выполнения из-за отсутствия посевного материала, нехватки рабочего скота.

В документах довольно часто встречается материал о слабости политической дифференциации в немецких поселениях, о неэффективности работы КНЗамов (комитетов бедноты), нежелании их членов проводить раскулачивание, изъятие продовольствия. И этому есть объяснение. В немецких колониях раньше вообще не было нищих, здесь всегда присутствовала сильная этническая и религиозная связка. Но времена менялись, и зачастую люди менялись далеко не в лучшую сторону. Так, в Ландау был составлен список на 55 жителей, участвовавших в грабежах

и убийствах в Голой Пристані. Действовала банда братьев Штригель (18–20 чел.). Участились случаи каннибализма, ночных грабежей на почве нехватки продовольствия. Эльза Клюдт не исключала возможности участия в них безземельных жителей своей немецкой общины. Некоторые начинали утрачивать религиозные чувства и морально-этические качества. Ею отмечались симптомы стихийного атеизма. Так, сапожник Э. Майер грозился убить пастора Симона Клюдта. Появилось доноительство, чувство неоправданной зависти, злобы. Эти качества побуждали отдельных колонистов писать доносы даже на пасторов. Эльза Клюдт писала о том, что в семью пастора, где уже было шестеро детей и летом ожидалось появление еще одного, зимой 1920 г. пришли не просто за хлебом, а явились по доносу прихожан. В нем значилось, что семья имеет много зерна. Донос был подписан прихожанами прихода Симона Клюдта Христианом Фуксом, Абрамом и Фридрихом Вольфами и учителем русского языка Петром Кириштейном. Об этом Симону Клюдту, пастору прихода Нойгофнунг, на смертном одре признался Фридрих Бельц, также приложивший свою руку к этому доносу. Очевидно, перед смертью он решил облегчить свою душу, снять грех и исповедовался. Реакцией семьи на происходившее уже зимой 1920 г. было абсолютное осознание наступившей трагедии.

Вообще дневник Эльзы Клюдт является бесценным материалом, позволяющим на микроисторическом уровне проследить историю как самого голода, так и трансформацию поведения личности в условиях голода. Если при этом еще учесть и ментальные характеристики народа, то мы сможем увидеть элементы оценки причин голода немцами, способов, использованных ими для выживания – увидеть мир немецкой семьи как бы изнутри.

Общеизвестны черты немецкого характера: чистоплотность, бережливость, скромность, аккуратность, добропорядочность, честность, рационализм, дисциплинированность, добросовестное отношение к труду, доброжелательность. С учетом перечисленного по-особому воспринимается поступок Эльзы, когда она, до прихода комнезамовцев, спасая хотя бы малую толику продуктов, наполнила детские матрасы ячменем, несмотря на возражения мужа. Она совершила поступок, который не укладывался в нормальные рамки поведения немки, однако она пошла на это, спасая тем самым своих детей. В то же время и все происходившее было аномальным. Это припрятанное ею зерно спасло семью ле-

том и осенью 1920 года. Чувство сострадания к ближнему побудило семью Клюдтов взять в дом беженцев-квартирантов – брата и сестру Гессе. Но их поведение вызвало у хозяев справедливое возмущение: молодые люди были «непрактичны и ленивы», что в условиях голода являлось недопустимым.

Но даже в тех тяжелейших условиях люди пытались сохранить человечность. Так, ветеринар, лечивший корову Клюдтов и знавший о том, что у семьи забрали зерно, не взял за свои услуги причитающуюся ему плату зерном. В тех условиях это был не просто акт великодушия, а проявление милосердия. Мотивация поведения людей даже в одной семье могла быть разной. Так, Эльза пишет, что находившуюся в их сарае описанную кукурузу, почему-то не забрали и они (это законопослушные немцы) брали и обменивали ее на пшеницу, вес на вес. «Люди и больше бы дали, – пишет она, но Симон этого не хотел». Если Эльза руководствовалась инстинктом материнства, заботясь о сохранении потомства, то для Симона Клюдта нравственные понятия были выше существующих обстоятельств. Эльза пишет, что с весны 1921 г. голод принял угрожающие размеры. В Нойнгофнунге тем летом умерло 50 жителей. Семья пыталась хоть чем-то помочь бедствующим. Так, к ним периодически приходила обедать семья Рау: отец и две дочери. Одна из них, Елена, рассказывала, что дома у них ели кошек и собак, но ей ничего не дали. То есть в немецкой семье, где традиционно было особое отношение к детям, голод довел ее членов до того, что они лишали своего же ребенка куска кошатины. Что же касается самой семьи Клюдт, то они вынуждены были закрывать двери и завешивать окна, когда садились есть. Трудно представить себе душевное состояние добропорядочной матери, дающей похлебку своим детям в то время, когда за завешанными окнами умирали дети соседей. Речь шла о проявлении инстинкта самосохранения, и тут уже было не до добропорядочности.

Немецкая ментальность в период голода проявилась в своеобразных формах:

1) понимании значения образования (сельские сходы обращались к властям с просьбой спасти учителей от голодной смерти и оказать им помощь на государственном уровне) [10, л. 27];

2) законопослушании. Так, в Ландауской волости, несмотря на недород, план по сбору продналога был выполнен в 1921 г. на 97%, причем 50% зерна было куплено в Подольской губернии [10, л. 121]. В то же самое время Ландауская волость предоставила следу-

ющую информацию: «Число голодающих неимоверно возрастает и сейчас выражается в 5 400 душ, из них 50% детей». 27 марта 1922 г. председатель Вознесенского Уисполкома пишет: «Голод в нашей волости сделался общим бедствием, смертность на почве голода достигла неимоверной величины» [10, л. 27, 45]. 10 мая 1922 г. в центр поступает информация о том, что «волость доведена голодом до полного вымирания... дети лежат на земле и грызут кости прошлогодней падали» [10, л. 71]. И все это происходило на фоне сведений, подаваемых Ландауской волостью в губернию, которые трудно адекватно оценить. Так, 23 марта 1922 волость подает сведения о сданных продуктах: зерна – 90%; молочных продуктов – 95%; птицы – 100%; соломы – 100%; шерсти – 90%; масла – 95% [10, л. 34].

Не менее кощунственно выглядят и задачи, которые ставила власть. Речь шла о необходимости оказания населением помощи международному рабочему движению с целью поддержания мировой революции, которую задерживают американские купцы. Для этого ставилась «задача – успешно провести посевную кампанию» [11, л. 6]. И этот призыв был сделан в условиях, когда «зимой 1921–1922 г. живой инвентарь погиб из-за отсутствия кормов, а весной смогли засеять лишь 14% угодий» [10, л. 121]. О том, как достигались такие показатели, свидетельствуют события ноября 1922 г. в колонии Шпеер, где десятники и члены сельсовета в течение 2 дней «выкачивали» продналог. С этой целью село было окружено допризывниками всеобща, и жители не могли его покинуть без местного пропуска. Неплательщиков арестовали и держали под арестом до выполнения налога [23, л. 41];

3) аккуратность и чистоплотность: размер голода достиг невероятных размеров, и исполкомы были заняты одним – поиском досок для гробов и рытьем могил [10, л. 45]. Но немцы оставались немцами: отдавались распоряжения о необходимости копание глубоких могил, чтобы собаки не могли их разрыть [14, л. 9];

4) порядок: в марте 1922 г. Ландауский сельсовет отдает экстренное распоряжение: в связи с голодом и в целях предупреждения несчастных случаев обследовать населенный пункт и немедленно потребовать от каждого хозяина посыпать песком тротуар у своего дома. Не выполнившие это распоряжение привлекались к ответственности [14, л. 4];

5) бережливость: селения испытывали ужас не только голода, но и лютой стужи из-за отсутствия топлива. Так, в Карлсруэ, Шпее на дрова разбирались даже срубы колод-

цев [10, л. 32]. Но сельсоветы постановляли не допустить порубки фруктовых деревьев. Виновным грозило привлечение к суду [14]; квитанции на получение обеда в сельских столовых для голодающих не просто выдавались, их следовало заработать, собрав немного сырья (копыта, щетина, кости) и сдав его в местный кооператив [10];

6) дисциплинированность проявилась в их самоорганизации.

Выводы. Безусловно, всем изложенным не ограничивается проблема восприятия и реакция голодающего немецкого населения начала 1920-х годов. Тем не менее, наши обобщения сводятся к следующему:

1) В восприятии немецкого населения голод начался уже в 1920 году. Окончание его следует отнести к 1923 г., хотя еще даже в 1924 г. в отдельных селениях это явление присутствовало.

2) Немецкое население гораздо точнее и правильнее оценивало причины трагедии голода и не ограничивалось факторами последствий Первой мировой, гражданской войн и климатическими аномалиями рассматриваемого периода. Начатое в годы Первой мировой войны разрушение колониального сообщества с его окончанием еще не приобрело необратимого характера. Это сделала советская власть, руководствуясь сугубо политико-идеологическими причинами (политика военного коммунизма, раскулачивание в том числе и середняка, землеустройство, уничтожение частной собственности, продналог). Все это было направлено на уничтожение не только товарнопроизводительности хозяйств, но и самих хозяйств. А это все неминуемо вело к голоду. О чем прямо либо иносказательно заявляли колонисты.

3) В реакции голодающих прослеживается этический компонент.

4) Немецкая аккуратность, расчетливость, бережливость сыграли определенную роль в деле борьбы немцев за выживание, когда они смогли проявить элементы самоорганизации, создавая подсобный промысел, общественные столовые для голодающих, союзы колонистов, организуя обращения к единоплеменникам и единоверцам за рубежом с просьбой об эмиграции и многое иное.

5) В немецких селениях начала 20-х гг. XX в. наблюдались процессы не только психологической аккультурации, сопровождавшиеся изменением психологии индивидов, социальных установок, ценностных ориентаций, но прослеживалось и явление попыток социальной адаптации, то есть приспособления этой эт-

нической группы населения Украины к существованию в новой социальной среде.

Формы защиты немецких колонистов в период голода иногда можно трактовать как формы борьбы. Однако вооруженное сопротивление, имевшее место в 1919 – первой половине 1921 г., показало бесперспективность таких действий, поэтому в 1922–1923 гг. можно констатировать лишь элементы пассивного сопротивления. В целом, уяснив

политику советской власти в отношении немецкого крестьянства в начале 20-х гг. XX в., можно яснее представить себе создание механизма действия тоталитарного режима в отношении различных национальных и социальных групп населения страны. Начало 20-х гг. было «пробой пера», апробацией репрессивных методов управления, которые получили свое дальнейшее развитие в 30-е годы XX ст.

Библиографические ссылки

1. Більшовик (Київ). – 1923. – № 3. – 11 лютого.
2. Брандес Детлеф. Защита и сопротивление российских немцев (1917–1930 гг.). Наказанный народ / под. ред. И. Щербаковой. – Москва, 1999. – 288 с.
3. Государственный архив Днепропетровской области (далее ГАДО). Р – 2690, оп. 1, д. 100.
4. ГАДО. Ф. П. – 1, оп. 1, д. 212.
5. ГАДО. Ф. П. – 1, оп. 1, д. 584.
6. ГАДО. Ф. Р. – 2690, оп. 1, д. 10.
7. ГАДО. Ф. Р. – 2690, оп. 1, д. 33.
8. ГАДО. Ф. Р. – 2690, оп. 1, д. 99.
9. ГАДО. Ф. Р. – 2706, оп. 1, д. 2.
10. Государственный архив Николаевской области (далее ГАНО). Ф. 185, оп. 1, д. 10.
11. ГАНО. Ф. 185, оп. 1, д. 15.
12. ГАНО. Ф. 608, оп. 1, д. 5.
13. ГАНО. Ф. 614, оп. 1, д. 113.
14. ГАНО. Ф. Р – 265, оп. 1, д. 20.
15. Год борьбы с голодом 1921–1922 гг. Отчет Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИК. – Харьков, 1923. – 162 с.
16. Данилов И. Воспоминания о моей подневольной службе у большевиков // Архив русской революции: в 22-х т. – Москва, 1993. – Т. 15–16. – 670 с.
17. Кабузан В. М. Немецкоязычное население в Российской империи и СССР в XVIII – XX веках (1719–1989) / Историко-статистическое исследование. – Москва, 2003. – 217 с.
18. Линдеман К. Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников по законам 2 февраля и 13 декабря 1915 г. и 10, 15 июля и 19 августа 1916 года и их влияние на экономическое состояние Южной России. – Москва, 1917. – 384 с.
19. Мельник Н. Голод, хроніка, документи та матеріали голоду 1921–1923, 1932–1933 років на Криворіжжі. – Кривий Ріг, 2003. – 379 с.
20. Немцы России. Энциклопедия : в 2-х т. / пред. – ред. В. Карев. – Москва, 2004. – Т. 2. – 747 с.
21. Осташева, Н. В. На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг. – Москва, 1998. – 256 с.
22. Постановление Губревкома о выполнении продовольственной разверстки, переписка с губревкомом, сельсоветами о выборах в сельские ревкомы о ходе продовольственной разверстки, охране племенного скота. 04.03.1920 – 28.11.1920 г. // ГАДО. Ф. Р–2690, оп. 1, д. 10.
23. Протокол № 50 от 17/XII – 1922 г. О мерах по сбору продналога // ГАНО. Ф. Р –2201, оп. 2, д. 22.
24. Таврические Губернские Ведомости. – № 22 – 15.03.1916 г.
25. Центральный государственный архив высших органов власти Украины (далее ЦДАВО) Ф. 5., Оп. 1., Спр. 1118.
26. Центральный государственный архив общественных объединений Украины (далее ЦГАОУ). Ф. 1, оп. 2, д. 3272.
27. Энциклопедический словарь. – Москва, 1980. – 654 с.
28. Autor Herausgeber: Diary of Anna Baerg. 1916–1924. – Altona, Manitoba, 1985. – 456 p.
29. Goerz, Heinrich: Mennonite settlements in Crimea. – Winnipeg, Manitoba, 1992. – 340 s.
30. Goerz, Herinrich: Memrik. – Winnipeg, Manitoba, 1997. – 540 p.
31. Lohrenz, Gerhard: Sagraadowka. History of the Mennonite settlement in Southern Russia. – Winnipeg, Manitoba, 2000. – 423 p.
32. Schnurr, Joseph: Die Kirchen und das religiöse Leben der Russlanddeutschen. Evangelischer Teil. – Stuttgart, 1978. – 456 s.

References

1. Bil'shovyk (1923) [Bolshevik]. no. 3.
2. Brandes Detlef. (1999) *Zashchita i soprotivleniye rossiyskikh nemtsev (1917–1930 gg.). Nakazannyi narod* [Protection and resistance of the Russian Germans (1917–1930). Punished people]. Moscow. (in Russian).
3. State Archive of the Dnipropetrovsk region (SADO), f 2690, 1 inventory, file 100.
4. SADO, f. p. – 1, inventory 1, file 212.
5. SADO, f. p. – 1, inventory 1, file 584.
6. SADO, f. r. – 2690, inventory 1, file 10.
7. SADO, f. r. – 2690, inventory 1, file 33.
8. SADO, f. r. – 2690, inventory 1, file 99.
9. SADO, f. r. – 2706, inventory 1, file 2.
10. State Archive of Mykolaiv region (SAMR), f. 185, inventory 1, file 10.
11. SAMR, f. 185, inventory 1, file 15.
12. SAMR, f. 608, inventory 1, file 5.
13. SAMR, f. 614, inventory 1, file 113.

14. SAMR, f. r. – 265, inventory 1, file 20.
15. God bor'by s golodom 1921–1922 gg. Otchet Tsentral'noy Komissii po bor'be s posledstviyami goloda pri VUTSIK (1923) [Year of the fight against hunger 1921–1922. Report of the Central Commission to combat the effects of hunger at the All-Ukrainian Central Executive Committee]. Kharkov. (in Russian).
16. Danilov I. (1993) Vospominaniya o moyey podnevol'noy sluzhbe u bol'shevikov [Memories of my involuntary service among the Bolsheviks]. *Arkhiv russkoy revolyutsii* [Archive of the Russian Revolution]. vol. 15, Moscow. (in Russian).
17. Kabuzan V. M. (2003) *Nemetskoyazychnoye naseleniye v Rossiyskoy imperii i SSSR v XVIII – XX vekakh (1719–1989)* [German-speaking population in the Russian empire and the USSR in the XVIII – XX centuries (1719–1989)]. Moscow. (in Russian).
18. Lindeman K. E. (1917) *Prekrashcheniye zemlevladieniya i zemlepol'zovaniya poselyan-sobstvennikov po zakonam 2 fevralya i 13 dekabrya 1915 g. i 10, 15 iyulya i 19 avgusta 1916 goda i ikh vliyaniye na ekonomicheskoye sostoyaniye Yuzhnoy Rossii*. [Termination of land ownership and land use of settler-owners under the laws of February 2 and December 13, 1915 and July 10, 15 and August 19, 1916 and their impact on the economic situation in southern Russia]. Moscow. (in Russian).
19. Mel'nyk N. (2003) Holod, khronika, dokumenty ta materialy holodu 1921–1923, 1932–1933 rokiv na Kryvorizhzhii [Melnyk, N.: Hunger, chronicle, documents and materials of the famine of 1921–1923, 1932–1933 in Kryvyi Rih]. Krivoy Rog. (in Ukrainian).
20. *Nemtsy Rossii. Entsiklopediya* (2004) [Germans of Russia. Encyclopedia]. vol. 2, Moscow. (in Russian).
21. Ostasheva, N. V. (1998) *Na perelome epokh... Mennonitskoye soobshchestvo Ukrainy v 1914–1931 gg.* [At the turn of the epochs ... The Mennonite community of Ukraine in 1914–1931]. Moscow. (in Russian).
22. Resolution Gubrevkoma on the implementation of the food distribution, correspondence with the gubrevkom, village councils on the elections to the rural revolutionary committees on the course of the food distribution, the protection of pedigree cattle. 03.04.1920–28.11.1920. SADO, f. r. – 2690, inventory 1, file 10. (in Russian).
23. Resolution Gubrevkoma on the implementation of the food distribution, correspondence with the gubrevkom, village councils on the elections to the rural revolutionary committees on the course of the food distribution, the protection of pedigree cattle. 03.04.1920–28.11.1920 SADO, f. r. – 2201, inventory 2, file 22. (in Russian).
24. *Tavricheskiye Gubernskiy Vedomosti* (1916) [Tauride Provincial Vedomosti]. no. 22.
25. Central State Archive of the Supreme Authority of Ukraine (CSASAU), f. 5, inventory 1, file 1118.
26. Central State Archive of Public Associations of Ukraine (CSAPAU), f. 1, inventory 2, file 3272.
27. *Entsiklopedicheskiy slovar* (1980) [Encyclopedic dictionary]. Moscow. (in Russian).
28. Autor Herausgeber (1985) *Diary of Anna Baerg. 1916–1924*. Altona, Manitoba. (in English)
29. Goerz, Heinrich (1997) *Mennonite settlements in Crimea*. Winnipeg, Manitoba. (in English)
30. Goerz, Herinrich (1997) *Memrik*. Winnipeg, Manitoba. (in English).
31. Lohrenz Gerhard (2000) *Sagradowka. History of the Mennonite settlement in Southern Russia*. Winnipeg, Manitoba. (in English).
32. Schnurr Joseph (1978) *Die Kirchen und das religiöse Leben der Russlanddeutschen. Evangelischer Teil*. Stuttgart. (in Deutsch).

Надійшла до редколегії 06.07.2018

УДК 94:323.15](47+57)“19”
DOI 10.15421/311806

В. Деннингхаус
*Институт культуры и истории немцев
в Северо-Восточной Европе*

“DER ANALPHABET STEHT AUßERHALB DER POLITIK [...],,: BESEITIGUNG DES ANALPHABETENTUMS UND DIE NATIONALEN MINDERHEITEN DES WESTENS*

Деннингхаус В. «Неписьменный находится поза политикой [...]»: Ликвидация неписьменности у национальных меньшинств Запада.

Загальна грамотність населення мала стати одним з основних компонентів культурної революції в СРСР. Спроба Центру подолати неграмотність в країні в найкоротші терміни не увінчалася успіхом, незважаючи на постійне розширення мережі пунктів ліквідації неписьменності і підготовку все більшого числа політично навчених інструкторів. Німецьке населення СРСР в цьому сенсі також було далеко від ідеалу, хоча традиційно відносилось до найбільш грамотних і культурно розвинених груп населення. Факти свідчать самі за себе: поки Центр зосередився на тому, щоб підняти культурний і освітній рівень «відсталих» народностей, число неписьмених серед представників «культурно розвинених» російських німців неухильно збільшувалася.

Ключові слова: СРСР, національна політика в СРСР, боротьба з неписьменністю, національні меншини, російські німці.

Деннингхаус В. «Неграмотный человек стоит вне политики [...]»: Ликвидация неграмотности у национальных меньшинств Запада.

Всеобщая грамотность населения была призвана стать одним из основных компонентов культурной революции в СССР. Однако попытка Центра победить неграмотность в стране в кратчайшие сроки не увенчалась успехом, несмотря на постоянное расширение сети пунктов ликвидации неграмотности и подготовку все большего числа политически обученных инструкторов. Немецкое население СССР в этом смысле также было далеко от идеала, хотя традиционно относилось к наиболее грамотным и культурно развитым группам населения. Факты говорят сами за себя: пока Центр сосредоточился на том, чтобы поднять культурный и образовательный уровень «отсталых» народностей, число неграмотных среди представителей «культурно развитых» российских немцев неуклонно увеличивалось.

Ключевые слова: СССР, национальная политика в СССР, борьба с неграмотностью, национальные меньшинства, российские немцы.

Denninghaus V. “Der Analphabet steht außerhalb der Politik [...],,: Beseitigung des Analphabetentums und die nationalen Minderheiten des Westens.

Unmittelbar nach der Oktoberrevolution wurde neben der militärischen Front (gegen die Feinde der Sowjetmacht) und der ökonomischen Front (gegen Hunger und allgemeinen Zusammenbruch) noch eine dritte Front eröffnet: der Kampf gegen das Analphabetentum. Der Versuch des Zentrums, das Analphabetentum im Land innerhalb kurzer Zeit zu überwinden, war aber nicht von Erfolg gekrönt, obwohl das Netz der Alphabetisierungsstellen stetig ausgeweitet und immer mehr “Liquidatoren”, ausgebildet wurden. Auch die Situation der nationalen Minderheiten des Westens war alles andere als ideal, obgleich die Minderheiten traditionell zu den kulturell am weitesten entwickelten und am stärksten alphabetisierten Bevölkerungsgruppen des Landes gehörten. Die Fakten sprechen für sich: Während sich das Zentrum darauf konzentrierte, das Kultur- und Bildungsniveau der “rückständigen”, Nationalitäten anzuheben, nahm die Zahl der Analphabeten unter den “kulturell entwickelten”, Nationalitäten des Westens immer mehr zu.

* Данная статья публикуется в редакции автора.

Schlagwörter: UdSSR, Nationalitätenpolitik, Beseitigung des Analphabetentums, nationale Minderheiten, Russlanddeutsche.

Denninghaus V. "The illiterate people are out of politics": Elimination of illiteracy and the Western national minorities.

Immediately after the October Revolution, in addition to the military front (against the enemies of the Bolshevik power) and the economic front (against famine and economic collapse), a third front was opened: the struggle for general literacy. Even though the attempt of the Soviet power to overcome illiteracy in the country within a short period of time was not successful, the network of literacy centers was being steadily expanded and more and more "instructors," were being trained. The situation among German and other national minorities was far from ideal, even though the minorities had been traditionally among the most culturally advanced and most literate part of the populations in the former Russian empire. The facts show that while the Authorities focused on culture and education levels of «backward» nationalities rising, the number of illiterates among the "culturally-developed," nationalities was steadily increasing. Even at the beginning of the 1930s the sovietization of the national minorities' educational institutions was still far from being implemented into practice. That was due to the fact that the Commissariats of Education from the autonomous Republics did not coordinate their efforts and ignored cultural differentiations. The number of highly qualified and loyal teachers from different national minorities backgrounds was not enough, so it was almost impossible to combine native language schools system and the spirit of "Soviet pedagogy,".

Keywords: USSR, national policy, elimination of illiteracy, national minorities, Russian Germans.

Unmittelbar nach der Oktoberrevolution wurde neben der militärischen Front (gegen die Feinde der Sowjetmacht) und der ökonomischen Front (gegen Hunger und allgemeinen Zusammenbruch) noch eine dritte Front eröffnet: der Kampf gegen das Analphabetentum [1]. Auch wenn der bekannte Ideologe des Proletkults A. Bogdanov davon ausging, dass sich die Beseitigung des Analphabetentums und die Bildung der Volksmassen quasi von selbst vollziehen würden, schloss sich Lenin diesem Standpunkt nicht an. So hieß es z.B. in dem von ihm am 26.12.1919 unterzeichneten Dekret des Rats der Volkskommissare „Über die Beseitigung des Analphabetentums unter der Bevölkerung der RSFSR“: „Um der gesamten Bevölkerung der Republik die Möglichkeiten der bewussten Teilhabe am politischen Leben des Landes zu bieten, hat der Rat der Volkskommissare beschlossen: Die gesamte Bevölkerung der Republik im Alter von 8 bis 50 Jahren, die des Lesens und Schreibens nicht mächtig ist, ist verpflichtet, dieses zu lernen.“ Neben dem „Zuckerbrot“, das darin bestand, dass für jeden, der Lesen und Schreiben lernen wollte, der Arbeitstag bei voller Entlohnung um zwei Stunden verkürzt wurde, vergaß man auch die „Peitsche“ nicht: „Wer sich den durch dieses Dekret gesetzten Verpflichtungen entzieht, wird strafrechtlich zur Verantwortung gezogen“ [2, S. 185]. Mit anderen Worten: Die Alphabetisierung wurde zu einer Pflicht, deren Nichterfüllung als Verbrechen eingestuft.

Der Aufruf des Zentrums blieb in der Provinz nicht ungehört. So zog die Weigerung, Lesen und Schreiben zu lernen, im Gouvernement Kazan' z. B. nicht nur Geldstrafen, sondern auch den Entzug von Lebensmittelmarken und Verurteilungen

zu bis zu drei Monaten Zwangsarbeit nach sich. In Petrograd veranstaltete die Rayonskommission für den Kampf gegen das Analphabetentum Schauprozesse gegen Personen, die sich „böswillig dem Lernen entzogen“, und stuften sie in niedrigere Lebensmittelkategorien ein [3, S. 200].

„Der Analphabet steht außerhalb der Politik“, unterstrich Lenin, „ihm muss erst das Alphabet beigebracht werden. Ohne das kann es keine Politik geben [...]“ [4, S. 174]. Nicht weniger deutlich stellte auch der „große“ Ideologe der sowjetischen Pädagogik der 20er Jahre V. Sul'gin den Bezug zwischen Alphabetisierung und Politik dar: Man müsse nicht nur das Analphabetentum an sich, sondern auch das politische Analphabetentum bekämpfen [2, S. 182, 185].

Die vom 1. Kongress für Außerschulische Bildung im Mai 1918 hergestellte Verbindung zwischen außerschulischer Bildungsarbeit [5] und aktueller Politik führte nicht nur dazu, dass der Begriff „außerschulische Bildung“ durch den Begriff „politisch-aufklärerische Arbeit“ ersetzt wurde, sondern zog auch die Gründung eines neuen Organs innerhalb des Volkskommissariats für Bildungswesen nach sich – der Hauptverwaltung für Politische Aufklärung [6, Art. 475]. Als Lenin im November 1920 auf einer Tagung der Leiter der Abteilungen für Politische Aufklärung die Aufgaben dieser Abteilungen definierte, hob er als wesentlichen Unterschied gegenüber der außerschulischen Bildung hervor, dass die Partei eine Führungsrolle gegenüber den Organen für Politische Aufklärung spielen müsse [7, S. 402].

Im November 1920 wurde innerhalb der Sonderkommission zur Beseitigung des Analphabe-

tentums [VČK likvidacii bezgramotnosti] auch eine Sektion für Nationale Minderheiten gegründet, deren Aufgabe u.a. darin bestand, die Einrichtungen zur Bekämpfung des Analphabetentums unter den nationalen Minderheiten mit methodisch „richtigen“ Unterrichtsanweisungen und Material auszustatten. Außerdem war die Sektion unmittelbar für die zentrale Koordination der Herausgabe von Fibeln in den Sprachen der auf dem Gebiet der RSFSR lebenden Völker zuständig [8, S. 12] und sammelte systematisch Informationen über die Bedürfnisse der nationalen Minderheiten im Bereich der Bekämpfung des Analphabetentums. Führungsorgan der Sektion war das Nationale Minderheitenbüro der Hauptverwaltung für Politische Aufklärung, dem Vertreter der Sonderkommission zur Beseitigung des Analphabetentums, der nationalen Minderheiten (von Seiten der Nationalen Minderheitenabteilung des Volkskommissariats für Bildungswesen) sowie eigens hinzugezogene Spezialisten angehörten.

Der Leiter des Büros und sein Stellvertreter wurden von der Nationalen Minderheitenabteilung berufen und durch die Sonderkommission zur Beseitigung des Analphabetentums bestätigt. Alle von dem Büro ausgearbeiteten Pläne und Vorschläge wurden zunächst der Nationalen Minderheitenabteilung zur Begutachtung vorgelegt und erst dann zur abschließenden Begutachtung an die Sonderkommission zur Beseitigung des Analphabetentums weitergeleitet [9, S. 65]. Für Kontrolle und Koordination der unter den nationalen Minderheiten zu leistenden Kultur- und Bildungsarbeit waren die Zentrale Inspektion sowie die regionalen Inspektionen der Volksbildungsabteilungen zuständig, die wiederum eng mit Partei-, Komsomol- und Sowjetorganen zusammenarbeiteten. In der Provinz sollten in Abhängigkeit von der Bevölkerungszahl einer nationalen Minderheit und deren Bedarf an Alphabetisierungsmaßnahmen innerhalb der Abteilungen für Politische Aufklärung spezielle Unterabteilungen und Sektionen gegründet werden. In der Regel wurde diese Arbeit allerdings von den Nationalen Minderheitenräten der Gouvernements oder von Sonderbevollmächtigten erledigt [3, S. 204–205].

Hunger und Zusammenbruch brachten in der Zeit unmittelbar nach dem Ende des Bürgerkriegs (1921/22) praktisch die gesamte Arbeit der Kultur- und Bildungseinrichtungen des Volkskommissariats für Bildungswesen zum Erliegen. In besonderer Masse waren von dieser Entwicklung gerade jene Einrichtungen betroffen, die für die Arbeit unter den nationalen Minderheiten zuständig waren.

Bei einem Auftritt vor Leitern der Volksbildungsabteilungen der Gouvernements gestand der Vorsitzende des Nationalen Minderheitenrats V. Rozen 1922 in aller Offenheit ein, dass das Netz der Einrichtungen für politische Aufklärung fast vollständig zusammengebrochen sei

und nach der Krise von Grund auf neu aufgebaut werden müsse [10, l. 25]. Das war alles andere als übertrieben. Die nationalen Kultur- und Bildungseinrichtungen waren die schwächsten und am wenigsten lebensfähigen Organisationen des Volkskommissariats für Bildungswesen, da sie nicht nur mit den allgemeinen Problemen (wie z.B. Kadermangel) zu kämpfen hatten, sondern im Unterschied zu den Schulen auch keine „Wurzeln im Bewusstsein der Massen“ hatten. So konstatierte z.B. die Führung des Nationalen Minderheitenrats des Volkskommissariats für Bildungswesen, dass Vertreter der nationalen Minderheiten des Westens zwar erhebliche Eigeninitiative zeigten, wenn es um den Bau von Schulen ging, im Bereich der politischen Aufklärung aber vollkommener Stillstand zu beobachten sei [11, l. 2ob.–3].

Unter den Rahmenbedingungen der NEP war es nur logisch, dass die meisten der Kultur- und Bildungseinrichtungen sich unverzüglich auflösten, sobald der Sowjetstaat seine freigiebige Unterstützung einstellte [10, l. 25–26]. Hatte es in der Deutschen Wolgakommune 1919 noch 141 Alphabetisierungsstellen (für 7 754 Schüler [12, S. 72]) und 1920 sogar 530 Alphabetisierungsstellen (für 9 279 Schüler) gegeben, blieben von diesen 1923 nur noch drei übrig (mit 59 Schülern) [13, S. 24]. Der XI Parteitag (März / April 1922) verurteilte nicht nur scharf alle Versuche, das Netz der politaufklärerischen Einrichtungen aufzulösen, sondern beschloss auch, dass das Volkskommissariat für Bildungswesen aus seinem Etat unverzüglich zweckgebundene Mittel für die Aktivierung der politischen Aufklärungsarbeit bereitstellen müsse. Außerdem sollten politische Bildungseinrichtungen (Alphabetisierungsstellen, Lesehütten, Bibliotheken, Klubs, Volkshäuser) aus den regionalen Budgets der Gouvernements Exekutivkomitees und Wirtschaftsunternehmen finanziert werden. Per Rundschreiben des ZK der RKP(B) vom 30.05.1922 „Über die Wiedererrichtung der Lesehütten“ wurden alle Alphabetisierungsstellen an Industrieunternehmen, Sovchosen, Einheiten der Roten Armee usw. angeschlossen, um ihre Finanzierung zu sichern [14, S. 95].

Praktische Maßnahmen zur Bewahrung des Netzes der politischen Bildungseinrichtungen des Volkskommissariats für Bildungswesen wurden im Dezember 1922 auch auf dem X. Allrussischen Sowjetkongress diskutiert [15, S. 218–219]. Ende Dezember 1923 wurde das Statut der Allrussischen Gesellschaft „Doloy negramotnost“ [Nieder mit dem Analphabetentum] bestätigt, deren Hauptaufgabe darin bestehen sollte, die Sonderkommission für die Bekämpfung des Analphabetentums zu unterstützen. In den Gouvernements und Kreisen entstanden eigene Abteilungen der Gesellschaft, denen wiederum Zellen in Unternehmen, Institutionen und Armeeeinheiten unterstellt waren [16, S. 124–125, 170–180].

Um die Schulen und Alphabetisierungskurse mit Unterrichtsliteratur und methodischer Anleitung zu versorgen (sowohl in russischer Sprache als auch in den sowohl in russischer Sprache als auch in den nationalen Sprachen) wurde eigens der Verlag „Doloi negramotnost“ gegründet [17]. Um die politische Aufklärungsarbeit im Zentrum und in der Provinz nicht zu schwächen, verblieb die Führung bei der Hauptverwaltung für Politische Aufklärung des Volkskommissariats für Bildungswesen, aber zugleich wurde die Organisationsstruktur in Richtung einer stärkeren Zusammenarbeit mit Partei-, Komsomol- und Gewerkschaftsorganisationen verändert.

Die „ideologische“ Führung über die politische Aufklärungsarbeit lag also bei der Agitpropabteilung des ZK der RKP(B) (bzw. vor Ort bei den Parteikomitees), während die Kontrolle über ihre Umsetzung und allgemeine Regulierungsarbeit beim Volkskommissariat für Bildungswesen der RSFSR (bzw. vor Ort bei den Volksbildungsabteilungen) verblieben [3, S.188]. Bereits im Juni 1923 verpflichtete das ZK der RKP(B) alle Gouvernements- und Bezirksparteikomitees in dem Rundschreiben „Über die Förderung der Kampagne zur Beseitigung des Analphabetentums“, die von den Volksbildungsabteilungen durchgeführte politische Aufklärungsarbeit in jeglicher Form zu unterstützen und die benötigten Finanzmittel bereitzustellen [18, S. 119–120].

In engem Kontakt mit der Hauptverwaltung für Politische Aufklärung und der Gesellschaft „Doloi negramotnost“ agierten auch die Komitees des Komsomol, insbesondere nachdem der VI Allrussische Komsomolkongress die Sonderresolution „Über die Liquidierung des Analphabetentums“ verabschiedet hatte. In einigen Regionen des Landes, wie in Sibirien, wurden auch die Pionierorganisationen zentral in den Kampf gegen das Analphabetentum einbezogen [3, S.

192] Auf Grundlage der Direktive des XII Parteitags (April 1923), den kulturellen Aufbau in den nationalen Regionen des Landes voranzutreiben, erarbeitete die IV Tagung des ZK der RKP(B) mit Verantwortlichen Funktionären der nationalen Republiken und Gebiete bereits im Juni 1923 praktische Maßnahmen zur Umsetzung dieser Beschlüsse und wies auf die Notwendigkeit hin, flächendeckend „ein Netz von Gesellschaften zur Verbreitung der Alphabetisierung in den lokalen Sprachen“ aufzubauen [19, S. 135]. Die Initiative zum Wiederaufbau und zur Entwicklung der politischen Aufklärungsarbeit von Mitte 1923 an ging also nicht mehr – wie in der Zeit unmittelbar nach der Revolution – von der Provinz, sondern direkt von Moskau aus.

„Das Zentrum gibt den Anstoß, leistet Überzeugungsarbeit, gibt den örtlichen Stellen anleitenden Rat und fordert Ausgaben für die politische Aufklärung der Massen“, hieß es 1923 in Dokumenten des Nationalen Minderheitenrats des Volkskommissariats für Bildungswesen der RSFSR [10, l. 26]. Dabei rückten die Sowjet-Partei-Schulen – als „Pflanzstätten neuer und qualifizierterer Mitarbeiter [Propagandisten]“ – immer mehr in den Vordergrund. Bereits zu Beginn des Unterrichtsjahres 1922 / 23 wurden auf Anordnung der Agitpropabteilung des ZK der RKP(B) 24 Nationale Abteilungen bei den Sowjet-Partei-Schulen der 1 und 2 Stufe (1 065 Schüler), die zuvor von den Gebieten selbst finanziert worden waren, dem allgemeinen Netz der Hauptverwaltung für Politische Aufklärung angeschlossen. 18 dieser Abteilungen bestanden außerhalb Autonomer Republiken und Gebiete, waren also ausschließlich für nationale Minderheiten zuständig (siehe Tabelle 01). Allein in der ersten Hälfte des Jahres 1923 wurden für den Unterhalt dieser nationalen Abteilungen der Sowjet-Partei-Schulen über 68.000 Rubel angewiesen [10, l. 26].

Tabelle 1
Politische Bildungseinrichtungen der Nationalen Minderheiten in der RSFSR
(ohne Autonome Republiken und Gebiete) im Unterrichtsjahr 1922 / 23 [10, l. 30].

Nationalität	Sowjet-Partei-Schulen		Schulen für politische Aufklärung	Schulen für Erwachsene
	1. Stufe	2. Stufe		
Juden	1	1	4	4
Polen	–	–	2	8
Deutsche	1	–	–	3
Letten	3	–	4	2
Esten	2	–	–	4
Tataren [20]	4	–	10	8
Ukrainer	2	–	5	3
Mordwinen	2	–	–	5
Tschuwaschen	2	–	2	4
Mari	–	–	2	3
Komi-Syrjänen	–	–	1	–
Insgesamt	17	1	30	44

Insgesamt gab es nach Angaben des Nationalen Minderheitenrats des Volkskommissariats für Bildungswesen 1922 / 23 in der RSFSR 4 639 unterschiedliche politische Bildungseinrichtungen für nationale Minderheiten. Hinsichtlich ihrer Zahl nahmen dabei die Alphabetisierungsstellen den ersten Platz ein, gefolgt von Lesehütten, Bibliotheken, Volkshäusern und Klubs (siehe Tabelle 2).

Die Führung des Nationalen Minderheitenrats bekam ihre die Organisationen der politischen Bildungsarbeit betreffenden Direktiven unmittelbar von der Agitpropabteilung beim ZK der RKP(B) und zeigte selbst keine Eigeninitiative. Die Zentralbüros der Nationalen Parteisektionen beim ZK der RKP(B) kontrollierten vollständig die Arbeit der entsprechenden Nationalen Büros bzw. Sektionen des Nationalen Minderheitenrats und beteiligten sich aktiv an der Ausarbeitung und Durchführung aller kulturaufklärerischen Maßnahmen [21, l. 23].

I. Chodorovskij, der amtierende Sekretär des Sibirischen Büros des ZK der RKP(B) und zukünftige Stellvertretende Volkskommissar für Bildungswesen der RSFSR, beschrieb die Rolle der nationalen Parteisektionen für die unter den nationalen Minderheiten der ihnen unterstellten Regionen geleistete Kultur- und Bildungsarbeit folgendermaßen: *„Die nationalen kommunistischen Sektionen sind nötig, um die nationalen Sektionen für Politische Aufklärung und die nationalen Abteilungen der Gouvernements zu kontrollieren. Sie [die Parteisektionen] müssen Arbeit auf sich nehmen, für die sie eigentlich gar nicht zuständig sind [...] Die Kultur- und Bildungsarbeit, für die die staatlichen Bildungsorgane zuständig sind, wird*

oftauführen Schulternabgeladen [...]“ [22, S. 600]. Dass die nationalen Parteibüros tatsächlich „gezwungen waren“, die entsprechende Arbeit zu leisten, mag man anzweifeln, Tatsache aber ist, dass die nationalen Unterabteilungen der Hauptverwaltung für Politische Aufklärung des Volkskommissariats für Bildungswesen der RSFSR und die nationalen Parteibüros beim ZK der RKP(B) eng zusammenarbeiteten. Eine Kommission des ZK der RKP(B), die im April 1923 die Tätigkeit des Nationalen Minderheitenrats des Volkskommissariats für Bildungswesen überprüfte, wies darauf hin, dass es sich negativ auf die Arbeit der Nationalen Büros des Volkskommissariats für Bildungswesen auswirkte, wenn die entsprechende Nationalität keine zentrale Vertretung beim ZK der RKP(B) hatte [23, l. 4]. Dieses Missverhältnis bestand auch später noch fort, so dass Entscheidungen der nationalen Abteilungen des Nationalen Minderheitenrats oft steckenblieben, wenn diese keine entsprechenden nationalen Büros beim ZK der RKP(B) im Rücken hatten.

Der Nationale Minderheitenrat konzentrierte sich zu dieser Zeit auf eine rein quantitative Steigerung der Zahl der politischen Bildungseinrichtungen, während qualitative Aspekte des Unterrichts eher eine untergeordnete Rolle spielten. 1924 / 25 konnte die Zahl der Lesehütten in den deutschen Siedlungen der RSFSR (ohne Wolgarepublik) innerhalb eines einzigen Jahres von 20 auf 70 gesteigert werden [24, l. 8 ob.]. Interessant ist, dass die Alphabetisierungsstellen im Unterschied zu anderen politischen Bildungseinrichtungen häufig vollständig von den Dorfbewohnern

Tabelle 2
Politische Bildungseinrichtungen der Nationalen Minderheiten in der RSFSR
(ohne Autonome Republiken und Gebiete) im Unterrichtsjahr 1922 / 23 [10, l. 30]

Nationalität	Alphabetisierungseinrichtungen		Bibliotheken		Clubs		Lesehütten	Volkshäuser
	Schulen	Alphabetisierungsstellen	Stadt	Dorf	Zentrum	Umland		
Juden	3	37	45	7	1	13	6	1
Polen	2	12	36	5	1	9	8	–
Deutsche	–	–	6	45	1	4	15	10
Letten	–	–	19	9	1	13	–	5
Esten	4	–	14	20	1	12	23	4
Tataren	11	295	30	160	1	20	190	28
Ukrainer	3	1452	12	120	1	10	630	11
Mordwinen	5	35	–	50	1	–	100	25
Tschuwaschen	2	154	2	53	1	–	31	9
Mari	2	82	–	22	1	–	60	12
Komi–Syrjänen	3	80	1	20	1	–	13	4
Wotjaken	3	34	–	13	1	–	30	3
Weißrussen	3	64	36	150	1	6	50	3
Insgesamt	41	2245	201	674	13	87	1156	115

selbst finanziert wurden. So wurden von den 35 Alphabetisierungsstellen, die Ende 1924 im Gouvernement Omsk existierten, nur 12 durch den Staat und 23 von der Bevölkerung finanziert. Die Bauern stellten die Lehrer oft ohne jede Kontrolle durch die deutschen Sektionen ein, was dazu führte, dass es unter den Lehrkräften viele „ehemalige Lehrer, Kirchenbedienstete, Predigeranwärter, Mennoniten und andere politisch und teilweise fachlich ungebildete, fanatisch religiöse Elemente“ gab [25, S. 162]. Es war also ziemlich naiv zu erwarten, dass derartige Alphabetisierungsstellen auch das „politische Analphabetentum“ wirksam bekämpfen.

Der Versuch des Zentrums, das Analphabetentum im Land innerhalb kurzer Zeit zu liquidieren, war nicht von Erfolg gekrönt, obwohl das Netz der Alphabetisierungsstellen stetig ausgeweitet wurde und immer mehr „Liquidatoren“ ausgebildet wurden. Besonders gering waren die Erfolge auf dem Land. Der XIII Parteitag konstatierte im Mai 1924, dass das Kulturniveau in der ländlichen Provinz extrem niedrig sei, und kam zu dem Schluss, dass „jegliche politische Arbeit dort unweigerlich mit der Arbeit zur Hebung der Alphabetisierung einhergehen“ müsse [26, S. 251]. Auch die Situation der nationalen Minderheiten des Westens war alles andere als ideal, obwohl die Minderheiten traditionell zu den kulturell am weitesten entwickelten und am stärksten alphabetisierten Bevölkerungsgruppen des Landes gehörten. So gab es selbst im Autonomen Gebiet der Wolgadeutschen zum Jahreswechsel 1923 / 24 etwa 43 000 Analphabeten im Alter von 18–35 Jahren. Dabei war der Anteil der Analphabeten gerade unter den Aktivisten des neuen Regimes (Parteimitglieder der RKP(B), Komsomolzen, Vertreter der Frauenräte, Rotarmisten, Mitarbeiter der Dorfsowjets usw.) besonders hoch – also gerade unter jenen, die sich eigentlich aktiv am Kampf gegen das Analphabetentum beteiligen sollten. Im Oktober 1924 wurde auf einer Tagung von politischen Aufklärungsarbeitern des Komsomol in der Wolgarepublik diskutiert, welchen Beitrag der Komsomol zur Bekämpfung des Analphabetentums leisten könne. Stichtag für die endgültige Beseitigung des Analphabetentums sollte das Jahr 1927 sein – das Jahr der 10 Jahrestage der Revolution. Bei gleicher Gelegenheit wurde erklärt, dass die Alphabetisierung eng mit der politischen Aufklärungsarbeit des Komsomol verwoben sein sollte [13, S. 28–29].

Berücksichtigt werden muss, dass sich unter den Bedingungen der NEP auch ein gewisser Spielraum für die Entwicklung der wohlhabenden Bauernschaft im Dorf auftat und nicht nur deren

ökonomischer, sondern auch deren politischer Einfluss auf die Dorfnachbarn zunahm. Nach den Erschütterungen des Bürgerkriegs entstanden in den Dörfern der nationalen Minderheiten des Westens (insbesondere unter Deutschen, Polen und Esten) erneut kulturpädagogische Zirkel, die von Vertretern der Kirche, des Kulakentums oder der Dorfintelligenz geleitet wurden. Diese waren zwar weitgehend unpolitisch und konzentrierten sich ganz auf Musik, Theater oder ähnliche Aktivitäten, stellten aber dennoch eine ernsthafte Alternative zu den politisierten Einrichtungen der Hauptverwaltung für Politische Aufklärung dar, die den Bauern marxistische Dogmen und Parteibeschlüsse einzutrichtern versuchten und diese durch ihre ungeschliffene und aufdringliche Propaganda eher abschreckten. Da es nicht immer möglich war, „alternative“ Kultureinrichtungen, die sich auf die Autorität der lokalen „Eliten“ stützen konnten, auf dem Verwaltungsweg zu schließen, geriet die politische Aufklärungsarbeit in der offenen Konkurrenz mit den unabhängigen kulturellen Zirkeln und Vereinen vielfach ins Hintertreffen. So erklärte der Delegierte Izak auf einer Tagung der Verantwortlichen lettischen Funktionäre des Gouvernements Smolensk im März 1924: „Die Kultur- und Bildungsarbeit vor Ort ist schwach, wir sind mindestens fünf Jahre [hinter den Russen] zurück“. In die gleiche Richtung stieß auch der Delegierte Krauc aus Vjaz'ma, der ebenfalls auf die geringe Effektivität der unter den Letten geleisteten politischen Aufklärungsarbeit in diesem Gouvernement hinwies: „Unsere Parteigenossen [...] schenken der Arbeit unter der wenig bewussten und wenig entwickelten Masse nur sehr wenig Aufmerksamkeit. Das muss überwunden werden; dem muss ein Ende bereitet werden. Wir dürfen nicht eine Minute vergessen, dass wir, wenn es im Westen brennt, gezwungen sein werden, uns an diese ungebildeten Arbeiter und Tagelöhner zu wenden, und dann werden wir es bitterlich bereuen, wenn sie politisch nicht entwickelt sind [...]“ [27, Nr. 50].

Angesichts des allgemeinen Mangels an nationalen Kadern und Unterrichtsliteratur wurden in den politischen Bildungseinrichtungen oft nicht nur russischsprachige Literatur, sondern auch russischsprachige Kader eingesetzt. Dies hatte geradezu zwangsläufig zur Folge, dass solche Alphabetisierungsstellen in den nationalen Dörfern ein Fremdkörper blieben [28, S. 104]. Auch die Suche nach passenden Räumen für derartige „ideologische“ Einrichtungen stieß oft auf erhebliche Schwierigkeiten. So schrieb ein Lehrer aus dem Gouvernement Orenburg 1926 über die Eröffnung einer Lesehütte in einem mennonitischen Dorf: „[...] Nur unter großen

Schwierigkeiten gelang es, zwei winzig kleine Zimmer zu finden, für eine Miete von 10 Rubel im Monat. [...] Niemand wollte etwas mit der ‚bolschewistischen‘ Literatur zu tun haben. Es wurde ein allgemeiner stiller Boykott ausgerufen [...]“ [29, S. 100].

Nach Aussagen von Mitarbeitern der Deutschen Abteilung des Nationalen Minderheitenrats des Volkskommissariats für Bildungswesen der RSFSR, die 1925 / 26 die Arbeit der deutschen Alphabetisierungsstellen und Lesehütten in der Region Nordkaukasus überprüften, waren diese zu schlecht organisiert, um bei den konservativen Deutschen irgendein Interesse zu wecken. Die „schlechte Organisation“ drückte sich darin aus, dass zum einen die Plakate, Zeitungen und Bücher in den deutschen Alphabetisierungsstellen allesamt russischsprachig waren und zum anderen das Defizit an deutschen Aktivisten im Dorf es fast unmöglich machte, die Arbeit normal zu organisieren. Nur in gemischten Siedlungen, in denen neben Deutschen auch Russen lebten, ließen sich überhaupt Leiter der deutschen Lesehütten finden, die dann allerdings Russen waren. „Man muss sich nicht wundern“, hieß es im Bericht einer Kommission der Deutschen Abteilung des Nationalen Minderheitenrats, „dass die Lesehütte immer fest verschlossen ist“ [30, l. 8–8 ob.].

Das stumpfe Auswendiglernen russischer Texte ohne jede weitere Entwicklung der Lesetechniken hatte einen überaus geringen Effekt, und die erworbenen Kenntnisse verflogen schnell wieder [31, l. 43]. Abgesehen vom Mangel an nationalen Kadern und Literatur wurde die politische Aufklärungsarbeit unter den nationalen Minderheiten im gesamten Verlauf der 20er Jahre auch durch deren erhebliche Streuung beeinträchtigt (mit Ausnahme der nationalen Rayone), da dies einer Mehrheit der Bevölkerung erlaubte, sich den politischen Bildungseinrichtungen zu entziehen, deren Einflussbereich in der Regel nicht über größere Ortschaften hinausreichte. So erfuhr ein Großteil der Angehörigen nationaler Minderheiten seine politische „Grundaufklärung“ auch weiterhin, wie schon vor der Revolution, vor allem in den Kirchen unterschiedlicher Konfession und den Bethäusern aller möglichen Sekten.

Nach den Ergebnissen der Volkszählung von 1926 hatten nach der Revolution gerade einmal 5 Millionen Menschen Unterricht in den Alphabetisierungsstellen erhalten. Das hieß, dass sich das Tempo der Alphabetisierung nach der Revolution trotz aller Propaganda und Strafandrohung kaum gesteigert hatte [2, S. 185]. Auch die soziale Differenzierung der Lese- und Schreibfähigkeit unter den nationalen

Minderheiten hatte sich kaum verändert – weiterhin waren es vor allem die wohlhabenderen Schichten, die alphabetisiert waren [32, S. 450]. Auch wenn die Zahl der nationalen Alphabetisierungsstellen stetig stieg [33], war der Effekt minimal, weil das Analphabetentum dort in der Regel in russischer Sprache bekämpft wurde. „Das bringt niemandem etwas“, hieß es 1928 auf der II. Allrussischen Tagung der Bevollmächtigten für Nationale Minderheitenarbeit, „das Analphabetentum muss in der Muttersprache bekämpft werden [...] wenn wir die Sowjetisierung und politische Entwicklung der Bevölkerung anstreben“ [32, S. 257–258]. Ungeachtet dessen, dass für Propagandisten aus den Reihen der nationalen Minderheiten regelmäßig Schulungsmaßnahmen organisiert wurden, handelte es sich bei diesen nach Einschätzung der Tagungsteilnehmer größtenteils um „unfertiges, schlecht ausgebildetes und zufälliges Material“. Abgesehen davon gingen von allen Absolventen der Sowjet-Partei-Schulen im allerbesten Fall nur 5% in den Bereich der politischen Aufklärungsarbeit unter den nationalen Minderheiten; in der Regel handelte es sich dabei um die schwächsten Kräfte [32, S. 257–258]. Die Zahl der Lesehütten stieg zwar im gesamten Verlauf der 20er Jahre stetig an. Es gab aber weder qualifiziertes Personal noch Literatur und Lehrbücher in den entsprechenden Nationalitätensprachen. Nicht besser stand es um die Verbreitung moderner Propagandamittel wie Kino oder Radio unter den nationalen Minderheiten, da Filme auf Russisch gezeigt wurden und das Radio fast ausschließlich auf Russisch sendete [34, S. 160]. Zugleich konnten die in grenznahen Regionen lebenden Angehörigen nationaler Minderheiten in ihrer Muttersprache „antisowjetische“ Sender aus den Nachbarstaaten hören. So wurde z.B. im November 1929 auf einer Tagung lettischer Funktionäre aus dem Gebiet West konstatiert: „Im Gebiet West gibt es in den lettischen Kolonien ein umfassendes Netz von Radiopunkten. Riga ist gut zu empfangen, das bourgeoises Geplapper, Gottesdienste usw. sendet. Der lettische Kolonist hat sehr großes Interesse, Radio in seiner Muttersprache zu hören. Der Inhalt dessen, was er hört, stößt [von unserer Seite] auf keinerlei Ablehnung [...]“ [35, Nr. 124].

1926 waren in der UdSSR 51,1% der Gesamtbevölkerung und 56,6% der Altersgruppe bis 50 Jahre alphabetisiert [36, S. 7, 92]. Auf dem VIII. Komsomolkongress wurde beschlossen, vom 1. August 1928 an im gesamten Land einen Monat lang besonders intensiv gegen das Analphabetentum vorzugehen [37, S. 193]. Schon bald wurde dieser Monat zu einem „unionsweiten

Kulturfeldzug“, den auch die Gesellschaft „Dolj negramotnost“ und das Volkskommissariat für Bildungswesen der RSFSR aktiv unterstützten. Die unmittelbare Führung des Feldzuges sollte bei den Parteiorganisationen liegen; die Rayonssowjets und Kreisexekutivkomitees waren angewiesen, den Komsomolzen vor Ort jede erdenkliche Unterstützung zukommen zu lassen. Im September 1929 hatten bereits 70% der Analphabeten durch Komsomol- und Parteikräfte Unterricht erhalten [38, S. 33]. Zugleich war der Schulbesuch unter den Kindern der nationalen Minderheiten aber weiterhin unzureichend, so dass immer wieder neue Analphabeten nachwuchsen. Außerdem litt die Bekämpfung des Analphabetentums unter Erwachsenen unter den gleichen Problemen wie die Schule: Es fehlte an Lehrern und Lehrbüchern.

Deutlich traten diese Probleme auch in der „Musterrepublik“ der Wolgadeutschen zutage, wo zwar die Zahl der Alphabetisierungsstellen und Schulen für Halbalphabetisierte stetig zunahm [39, S. 74], die Analphabetenrate unter der Titularnation aber dennoch deutlich über dem Vorkriegswert lag [40, I. 129 – 129 ob.]. Wie das Büro des Gebietspartei Komitees der Wolgarepublik 1928 auf einer Sitzung zur Frage der Bekämpfung des Analphabetentums hervorhob, krankte der Kampf gegen das Analphabetentum vor allem daran, dass zu wenige Kinder im Schulalter auch tatsächlich eine Schule besuchten, so dass sich die Reihen der Analphabeten aus der nachfolgenden Generation immer neu füllten [39, S. 74, 77].

Wie langsam der Kampf gegen das Analphabetentum auf dem Gebiet der Wolgarepublik vorankam, wird deutlich, wenn man die Ergebnisse der Volkszählungen von 1897 und 1926 miteinander vergleicht. Innerhalb von 30 Jahren hatten die Deutschen den Alphabetisierungsgrad gerade einmal um 3,7% steigern können, während der entsprechende Wert bei den Russen bei 32,5% lag [41, I. 84]. 1927 lebten in der Wolgarepublik 52 200 Analphabeten [12, S. 197] und 42 500 schwach Alphabetisierte, zusammen also rund 100 000 Menschen, die nicht oder nur sehr schlecht lesen und schreiben konnten. Von diesen bekamen 1927/28 nur 3 206 und 1928/29 immerhin schon 8 820 Unterricht. Dies bedeutete zwar eine Steigerung um 275%, befriedigte den Bedarf aber dennoch nur zu 8,9% [42, I. 226 ob.]. Die Fortschritte der Liquidierung des Analphabetentums und folglich auch des „politischen Analphabetentums“ blieben also weit hinter dem Plansoll der nationalen „Musterrepublik“ zurück.

Die Delegierten der XVI. Parteikonferenz der Wolgarepublik wiesen 1928 besorgt auf

die „gewaltigen“ Finanzmittel hin, die die Bevölkerung für die Kirche zu geben bereit waren, was wiederum zur Folge hatte, dass Orthodoxe, Katholiken und Lutheraner über die nötigen Mittel verfügten, „Hunderte von bezahlten Mitarbeitern“ zu beschäftigen. Jede einzelne der genannten Konfessionen verfügte über finanzielle Möglichkeiten, die deutlich über den Budgets von Partei und Gewerkschaften zusammen lagen [39, S. 82]. Da das Image der sowjetischen deutschen Republik im Ausland erheblich Schaden zu nehmen drohte, beschloss das Gebietspartei Komitee, bis Ende 1929 die gesamte analphabetische Bevölkerung der Wolgarepublik durch Unterricht zu erfassen. Allerdings konnte diese Zielsetzung nicht einmal zu einem Drittel umgesetzt werden, da es an Fibeln fehlte, die Kampagne schlecht organisiert war und die Partei- und Komsomolkräfte zu sehr mit der Kollektivierung und den Getreidebeschaffungsmaßnahmen beschäftigt waren. Auch die Direktiven des Zentrums das Analphabetentum in der Altersgruppe von 15–50 Jahren bis zum 1. Mai 1931 zu liquidieren, waren nicht zu erfüllen [43, I. 59]. Es muss allerdings anerkannt werden, dass die Gesamtzahl der Analphabeten in der Wolgarepublik von Beginn der 30er Jahre an stetig zurückging. Anfang Januar 1930 gab es in der Wolgarepublik bereits 3 125 Alphabetisierungsstellen, in denen 62 495 Menschen Unterricht erhielten [42, I. 227]. Einen erheblichen Beitrag zur Senkung der Analphabetenrate leistete auch die Einführung der allgemeinen Schulpflicht, da kaum noch Analphabeten nachwuchsen. Im Sommer 1931 gab es in der Wolgarepublik noch 31 300 Analphabeten (15 000 Deutsche und 11 200 Russen) [39, S. 197].

Von der in der Wolgarepublik lebenden deutschen Bevölkerung der Region Untere Wolga waren Ende der 20er Jahre noch fast 50% Analphabeten. Insgesamt konnten in dieser Bevölkerungsgruppe 18 400 Personen nicht oder nur sehr schlecht lesen und schreiben. Obwohl die Zahl der Alphabetisierungsstellen stetig stieg [44], war der Anteil der Analphabeten, die dort unterrichtet wurden, 1928/29 mit 9,3% ähnlich niedrig wie in der Wolgarepublik [42, I. 226 ob.]. In der gesamten UdSSR erhielten nur insgesamt 25 000 deutsche Analphabeten Unterricht, obwohl die Alphabetisierungsstellen allein nach den Plänen der Deutschen Abteilung des Nationalen Minderheitenrats des Volkskommissariats für Bildungswesen der RSFSR über 125 000 Deutsche unterrichten sollten [40, I. 129–129 ob.].

Nicht zu übersehen ist auch, dass in der Provinz trotz aller Kritik aus dem Zentrum auch weiterhin

eineungleichmäßige Anpassung des Bildungs- und Kulturniveaus unter den einzelnen Nationalitäten betrieben wurde. So wurden im Bezirk Atkarsk nur 40% der deutschen Analphabeten, aber 48% der russischen und ukrainischen Analphabeten durch die Alphabetisierungsstellen erfasst. Ähnlich waren auch die Finanzmittel für die kulturellen Bedürfnisse der Bevölkerung dieses Bezirks aufgeteilt: Während auf einen Russen 3,70 Rubel aufgewandt wurden, waren es auf einen Deutschen nur 3,10 Rubel [45, l. 42].

Da die Liquidierung des Analphabetentums in der Provinz nur sehr langsam vorankam, gab die Allrussische Tagung des Nationalitätenkomitees im Januar 1930 neue Direktiven für den Ausbau der Alphabetisierungsmaßnahmen aus. Sollte die Entwicklung zum Sozialismus beschleunigt werden, musste zunächst der Boden bereitet werden, der sich aber insbesondere in den nationalen Regionen des Landes als überaus unwegsam erwies. Die Fragen des kulturellen Aufbaus unter den „Nationalen“ waren, wie der neue Kopf des Volkskommissariats für Bildungswesen der RSFSR Andrej Bubnov 1932 bemerkte, ausgesprochen eng mit der Verschärfung des Klassenkampfes verbunden, *„der schon an und für sich unter erheblich komplizierteren und schwierigeren Bedingungen verläuft, als in rein russischen Gebieten [...]“* [46, S. 54]. Eine solche Erklärung war alles andere als verwunderlich, da die vom Zentrum geplante Gehirnwäsche unter den nationalen Minderheiten nicht funktionierte.

Angesichts eines mit jedem Jahr steigenden Bedarfs an entsprechenden Kräften richtete das Zentrum seine Aufmerksamkeit Ende der 20er Jahre vermehrt darauf, gezielt Kader für die politische Aufklärungsarbeit unter den nationalen Minderheiten auszubilden. Nach Angaben von Gosplan der RSFSR lernten im Unterrichtsjahr 1930 / 31 6 557 Angehörige nationaler Minderheiten an den Sowjet-Partei-Schulen, darunter 12,6% Turko-Tataren, 7,3% Angehörige westlicher Minderheiten und 8,8% finno-ugrischer Nationalitäten [47, S. 147]. An den nationalen Pädagogischen Fachoberschulen wurden vermehrt spezielle Abteilungen für politische Aufklärung gegründet. Hatte es im Studienjahr 1929 / 30 (außerhalb der Autonomen Republiken und Gebiete) nur eine einzige solche Abteilung für Angehörige nationaler Minderheiten gegeben, waren es 1930 / 31 bereits elf und 1931 / 32 schon zwanzig [48]. Für die Ausbildung nationaler Partei- und Sowjetkader mit Universitätsabschluss gab es ein Netz nationaler Kommunistischer Hochschulen sowie nationale Abteilungen bei den allgemeinen Kommunistischen Hochschulen

[49]. Im Studienjahr 1931 / 32 studierten an 21 Kommunistischen Hochschulen, für die entsprechende Daten vorliegen [50], 3 951 Studenten, deren Muttersprache nicht Russisch war, darunter 12,3% Angehörige westlicher Nationalitäten, 4,6% Angehörige finno-ugrischer Nationalitäten und 11,5% Angehörige turkotatarischer Nationalitäten [47, S. 151]. Zugleich war die Liquidierung des Analphabetentums *„auf Grundlage des Studiums der kommunistischen Ideologie“* in den Siedlungsgebieten der nationalen Minderheiten des Westens allerdings auch Anfang der 30er Jahre noch ähnlich weit von den angestrebten Zielen entfernt wie zehn Jahre zuvor.

Der Erste Kongress der Inspektoren für die Kulturarbeit unter den nationalen Minderheiten der Volksbildungsabteilung des Gebiets West stellte im Januar 1931 fest, dass die genaue Zahl der nationalen Minderheiten angehörenden Bevölkerung auch im 14. Jahr der Sowjetmacht weder auf Ebene des Gebiets noch auf Ebene der Rayone statistisch erfasst sei, was wiederum zur Folge habe, dass die Bedeutung der Kulturarbeit unter den nationalen Minderheiten unterschätzt werde. In der von dem Kongress verabschiedeten Resolution hießes: *„Die Organe der Volksbildung haben das Bewusstsein der gesellschaftlichen Kräfte für Fragen der kulturellen Betreuung der nationalen Minderheiten nicht ausreichend geschärft. Besonders schlecht steht es um die muttersprachliche politisch-aufklärerische Massenarbeit. Die für die nationalen Minderheiten zuständigen Klubs, Lesehütten und Roten Ecken verfügen oft über keinerlei Bücher, Zeitungen, Zeitschriften, Losungen und Plakate in den Nationalitätensprachen [...]“* [51, Nr. 141].

Ähnliches lässt sich mit Blick auf Siedlungen nationaler Minderheiten des Westens in anderen Teilen der RSFSR bzw. der UdSSR sagen. So erklärte z.B. das Polnische Büro beim ZK der VKP(B) im Juli 1928 zur politischen Aufklärungsarbeit in den polnischen Siedlungen der UdSSR: *„In vielen von Polen bewohnten Orten ist die Kultur- und Bildungsarbeit entweder sehr schwach oder gar nicht vorhanden [...]. [Im Bezirk Korosten'] wird keinerlei Kultur- und Bildungsarbeit geleistet und die bestehenden Lesehütten sind nicht in Betrieb [...], im Bezirk Belaja Cerkov'steht der Klub leer und in ihm [...] finden keinerlei Aktivitäten statt; [...] die bei den Klubs, Lesehütten und Bauernheimen bestehenden polnischen Ecken in von Polen bewohnten Ortschaften leisten keinerlei Arbeit [...]. Im Bezirk Tiraspol' sammelt sich die ganze polnische Bevölkerung und insbesondere die Jugend im Umfeld der Kirche, weil die*

Kultur- und Bildungsarbeit zu schwach ist“ [52, S. 212–214]. Diese Einschätzung galt nicht nur für die Peripherie, sondern auch für polnische Siedlungsgebiete in Zentralrussland. Nach Angaben des Polnischen Büros beim ZK der VKP(B) funktionierte z.B. der polnische Klub in Leningrad „im Großen und Ganzen [...] recht träge“. Er bringe die polnischen Massen nicht von den Kirchen los, sowjetisierte sie nicht und leiste keine kulturaufklärerische sowjetische Massenarbeit unter ihnen. In der Bibliothek gebe es „konterrevolutionäre und nationalchauvinistische Literatur“. Es wurde ferner festgestellt, dass die Mehrheit der „polnischen Kolonie“ (2 460 Personen) in Aserbaidschan „antisowjetisch“ und „patriotisch in Richtung Polen geneigt“ ist, was nicht zuletzt auf die Untätigkeit und Ineffektivität der politischen Bildungseinrichtungen zurückzuführen sei. Dasselbe lasse sich auch über die in Sibirien und im Fernen Osten lebenden Polen sagen [52, S. 219–222].

Nicht besser standen die Dinge unter den Deutschen. So kamen die Organe der OGPU, als sie im Februar 1930 die politische Lage in den deutschen Siedlungen Kasachstans analysierten, zu dem für Moskau wenig erfreulichen Schluss: „Neben einem großen religiösen und ökonomischen Einfluss von Seiten des Kulakentums und der Geistlichkeit auf breite Massen der deutschen Bevölkerung lässt sich auch ein völliger Stillstand der vor Ort geleisteten Partei-, Sowjet-, Gesellschafts- und politaufklärerischen Arbeit feststellen [...]. Die Schulen sowie die Kultur- und Bildungseinrichtungen sind absolut unzureichend und verfügen nicht über die nötigen Bücher und Lehrmittel. Was an Literatur vorhanden ist, ist alt, enthält unsowjetische Ideologie und hätte schon längst ausgemerzt werden müssen [...]. Angesichts fehlender Partei- und gesellschaftlicher Massenarbeit ist vorherbestimmt, welche Richtung das politische Leben des Dorfes einschlägt [...]“ [53, S. 50–51].

Mit anderen Worten: In der Kremlküche war schon alles bereit, um aus der heterogenen Masse der Bevölkerung der UdSSR einen einheitlichen „sozialistischen Kuchen“ zu backen, aber der

„Teig“ war noch nicht gegangen und zeigte auch keine sonderliche Eile, dieses zu tun, was 1929 / 30 insbesondere im Massenexodus der Deutschen aus dem „sowjetischen Paradies“ in aller Deutlichkeit Ausdruck fand [25, S. 278–300]. In einem streng geheimen Bericht über die Umsetzung des Beschlusses des ZK der VKP(B) „Über die Arbeit unter der deutschen Bevölkerung und Maßnahmen zur Bekämpfung der Emigrationsbewegung unter Deutschen, Polen, Griechen, Tschechen“, den er im April 1930 in einem einzigen Exemplar an das Sekretariat des ZK der VKP(B) sandte, konstatierte Ignaz Gebhardt: „Im Bereich der kulturellen Betreuung der werktätigen Deutschen, Polen usw. ist es bis zum heutigen Tag nicht zu einer Wende gekommen. Trotz der Beschlüsse des ZK der Partei und des Zentralexekutivkomitees der UdSSR erachten es die Volkskommissariate für Bildungswesen der RSFSR und der Ukrainischen SSR nicht für notwendig, zusätzliche Maßnahmen auszuarbeiten. In keiner einzigen Region, in keinem einzigen Bezirk, in dem die nationalen Minderheiten nicht in eigenen Rayons-einheiten zusammengefasst sind, gibt es eigene Kontrollziffern für die Betreuung der nationalen Minderheiten. Wo solche doch ausgewiesen sind, ist auf den ersten Blick eine unhaltbare, unaufmerksame Haltung gegenüber den kulturellen Bedürfnissen der nationalen Minderheiten des Westens zu erkennen [...]“ [45, l. 42].

Insgesamt war die Sowjetisierung der Bildungseinrichtungen der nationalen Minderheiten des Westens bis Anfang der 1930er Jahre noch weit davon entfernt, auch wirklich in die Tat umgesetzt zu werden. Dies war nicht zuletzt darauf zurückzuführen, dass die einzelnen Volkskommissariate für Bildungswesen der Unions- und Autonomen Republiken ihre Anstrengungen nicht ausreichend aufeinander abgestimmt und die Existenz der Streuminoritäten vielfach schlicht ignoriert hatten. Wegen des Mangels an hochqualifizierten und loyalen Kadern aus den Reihen der nationalen Minderheiten war es auch weiterhin schwierig, die nationalen Schulen und anderen Bildungsanstalten auf muttersprachlichen Unterricht und den Geist der „sowjetischen Pädagogik“ einzustellen.

Bibliografie

1. Es darf nicht vergessen werden, dass die Zarenregierung bereits 1908 das Gesetz über die Einführung der allgemeinen Schulpflicht verabschiedet hatte.
2. Zit. nach: Geller, Michail – Aleksandr Nekrič: *Utopija u vlasti. Istorija Sovetskogo Sojuza s 1917 goda do našich dnei*. Band 1. M. 1995. Mitte 1919 gab es nach Angaben des Volkskommissariats für Bildungswesen in der RSFSR über 20.000 Lesehütten und über 1.500 „Volkshäuser“.
3. Štamm, S. I.: *Upravlenie narodnym obrazovaniem v SSSR (1917–1936 gg.)*. Istoriko-pravovoe issledovanie. M. 1985.
4. Lenin, V. I.: *Novaja ekonomičeskaja politika i zadači politprosveta*. In: *Polnoe sobranie sočinenij*. M. 1963–1965, Bd. 44, 155–175.
5. Bereits im Dezember 1927 wurden innerhalb des Volkskommissariats für Bildungswesen die von Lenins Ehefrau N. Krupskaja geleitete Abteilung für Außerschule-

lische Bildungsarbeit sowie die von L. Menžinskaja geleitete Abteilung für Allgemeine Alphabetisierung gegründet. Im Januar 1918 wurden die beiden Abteilungen zu einer einzigen Abteilung für Außerschulische Bildung zusammengelegt, die entsprechende Unterabteilungen bei den Volksbildungsabteilungen der Gouvernements und Kreise unterhielt. Eine der Aufgaben dieser Abteilung war auch der Kampf gegen das Analphabetentum.

6. *Sobranie zakonov i razporjaženij rabočekrest'janskogo pravitel'stva RSFSR*, (1920), Nr. 91, Art. 475.

7. Lenin, V. I.: *Reč' na Vserossijskom soveščanii politprosvetov gubernskich i ueznyh ONO*, 3.11.1920. In: *Polnoe sobranie sočinenij*. M. 1963–1965, Bd. 41, 398–408.

8. Allein im ersten Jahr ihres Bestehens organisierte die Sektion die Herausgabe von 39 Fibeln in den Nationalitätensprachen. Siehe ausführlicher: Andreeva, M.S.: *Politiko-prosvetitel'naja rabota v načale vosstanovitel'nogo perioda (1921–1923 gg.)*. M. 1955.

9. Siehe: *Položenie o sekcii nacmen'sinstv pri VČK (likvidacii bezgramotnosti)*, 9.09.1920. In: *Kommunističeskoe prosveščenie* (1920), Nr. 1, 65–66.

10. Vor 1921 hatte es in der UdSSR etwa 2.500 kultur-aufklärerische Einrichtungen für nationale Minderheiten gegeben. Siehe: *Volksbildung der nationalen Minderheiten im Schuljahr 1922/23*. GARF, f. A–296, op. 1, d. 60, l. 25.

11. Siehe z.B.: *Arbeitsplan der Deutschen Abteilung des Nationalen Minderheitenrats des Volkskommissariats für Bildungswesen für das Schuljahr 1925/26*. GARF, f. A–296, op. 1, d. 111, l. 2ob.–3.

12. Von diesen konnten nur gerade einmal 517 die Schule zur Bekämpfung des Analphabetentums auch tatsächlich abschließen. Siehe: German, A.A.: *Nemeckaja avtonomija na Volge 1918–1941*. Teil 1. Saratov 1992.

13. Kuznecov, O.: *Učastie obščestvennyh organizacij ASSR NP v razvitii sistemy narodnogo obrazovanija i bor'be s negramotnost'ju v 1922–1925 gg.* In: *Istorija i kul'tura rossijskich nemcev*. Vyp. III. Saratov 1996, čast' 2, 23–33.

14. Siehe z. B.: Frid, L. S.: *Očerki po istorii razvitija politiko-prosvetitel'noj raboty v RSFSR (1917–1929 gg.)*. L. 1941.

15. Siehe: *S-ezdy Sovetov RSFSR i avtonomnyh respublik RSFSR*. *Sbornik dokumentov*. Band 1. M. 1959.

16. Kumanev, V. A.: *Revoljucija i prosveščenie mass*. M. 1973.

17. Das Verlagsprogramm umfasste Fibeln für Erwachsene (sowohl in russischer Sprache als auch in den Nationalitätensprachen), Bücher für beginnende Leser und methodische Hilfsmittel zu den Programmen.

18. Siehe: *Direktivy VKP(b) i postanovlenija Sovetskogo pravitel'stva o narodnom obrazovanii za 1917–1947 gg.* Vyp. 2. M./L. 1947.

19. *Praktičeskie meroprijatija po provedeniju v žizn' rezoljucii XII s-ezda partii po nacional'nomu voprosu*. In: *KPSS v rezoljucijach i rešenijach s-ezdov, konferencij i plenimov CK*. M. 1983, Bd. 3, 132–137.

20. Tataren wurden mit den Baschkiren zusammengefasst.

21. Siehe z.B.: Schreiben des Sekretärs des Zentralbüros der Deutschen Parteisektionen Luft an das Nationale Minderheitenbüro der Hauptverwaltung für Professionelle Bildung, 27.04.1922. RGASPI, f. 549, op. 4, d. 77, l. 23.

22. Zit. nach: Čebotareva, V.G.: *Narkomnac RSFSR: svet i teni nacional'noj politiki 1917–1924 gg.* M. 2003.

23. Beim ZK der RKP(B) gab es zu diesem Zeitpunkt lediglich neun nationale Büros, beim Nationalen Minder-

heitenrat des Volkskommissariats für Bildungswesen aber vierzehn. Siehe: Aus dem Bericht der Kommission zur Überprüfung des Nationalen Minderheitenrats des Volkskommissariats für Bildungswesen der RSFSR, unter Führung des Gen. Heltman, August 1923. GARF, f. A–296, op. 1, d. 82, l. 4.

24. Bis zum Unterrichtsjahr 1925/26 plante die Deutsche Abteilung des Nationalen Minderheitenrats etwa 250 Punkte zur Bekämpfung des Analphabetentums in der RSFSR zu errichten, in denen 10.000 Deutsche lernen sollten. Siehe: *Arbeitsplan der Deutschen Abteilung des Nationalen Minderheitenrats des Volkskommissariats für Bildungswesen für das Schuljahr 1925/26*. GARF, f. A–296, op. 1, d. 111, l. 8ob.

25. Zit. in: Brandes, Detlef – Andrej Savin: *Die Sibiriendeutschen im Sowjetstaat 1919–1938*. Essen 2001. (Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte im östlichen Europa, Bd. 19).

26. XIII s-ezd RKP(b). *O kul'turnoj rabote v derevne*. In: *KPSS v rezoljucijach i rešenijach s-ezdov, konferencij i plenimov CK*. M. 1983, Bd. 3, 251–254.

27. *Iz protokola soveščanija otvetrabotnikov-latyšej Smolenskoj gubernii*, 22.03.1924 g. In: *Sud'by nacional'nych men'sinstv na Smolensčine 1918–1938 gg. Dokumenty i materialy*. Smolensk 1994, Nr. 50. In: http://orel.rsl.ru/vers_may2000/books/html/smol_fr (v. 22.01.2004).

28. Siehe z.B.: Gurbova, L.V.: *Nemcy Kryma v period administrativnyh rešenij nacional'nych problem (1927–1930 gg.)*. In: *Nemcy v Krymu. Očerki istorii i kul'tury*. Simferopol' 2000, 101–112.

29. Aus dem Artikel „V kolonijach nemcev-mennonitov“ von K. Nenis, 17.08. u. 20.08.1926. In: *Iz istorii orenburgskich nemcev. Sbornik dokumentov (1817–1974 gg.)*. *Otvet. redaktor V.V. Amelin*. Orenburg, M. 2000.

30. Referat über den Stand der Aufklärungsarbeit unter der deutschen Bevölkerung in den drei Bezirken Armavir, Terek und Stavropol' in der Region Nordkaukasus, [1925/1926]. GARF, f. A–296, op. 1, d. 217, l. 8–8ob.

31. Vgl.: *Stand der Aufklärung unter den Deutschen der RSFSR (ohne Autonome Republiken)*, [Juli 1927]. GARF, f. A–296, op. 1, d. 273, l. 43.

32. Nach Angaben des Nationalen Minderheitenrats des Volkskommissariats für Bildungswesen waren unter den nationalen Minderheiten 14% der Kleinbauern, 24% der „wenig besitzenden“ Bauern, 35% der Mittelbauern und 60% der Kulaken alphabetisiert. Besonders hoch war die Analphabetenrate mit 92% unter Frauen der ärmsten Schichten (unter Frauen aus wohlhabenden Familien lag die Analphabetenrate bei 24%). Siehe: *Materialy soveščanija upolnomočennyh po rabote sredi nacional'nych men'sinstv*. M. 1928.

33. Neben den Punkten zur Bekämpfung des Analphabetentums wurden auch spezielle Schulen „für Heranwachsende“ gegründet. So gab es 1929 allein für die Deutschen in Sibirien fünf solcher Schulen.

34. So berichtete z.B. eine Kommission des Bezirkspartei Komitees Orenburg, die die Lage der deutschen Bevölkerung im Rayon Pokrovsk (5772 Personen) untersucht hatte, im Februar 1930: „*Um die kultur-aufklärerische Arbeit unter der erwachsenen Bevölkerung steht es extrem schlecht. Auf dem Gebiet der deutschen Kolonie gibt es zwei Lesehütten und vier „Rote Ecken“. Ein- bis zweimal im Monat kommt ein Wanderkino in die Kolonie und zeigt Filme in russischer Sprache, die die Mehrheit der Bevölkerung nur schlecht und die Frauen sogar fast gar nicht verstehen. Es gibt keinerlei Klub-Arbeit und keinerlei Ar-*

beit unter Jugendlichen und Frauen“. Siehe: Aktennotiz der Kommission des Bezirksparteikomitees und des Bezirksexekutivkomitees über die Organisation eines deutschen Unterrichts im Rayon Pokrovsk, Februar 1930. In: *Iz istorii orenburgskich nemcev*, 160.

35. Iz protokola sovesčanja latyšej o chode partijnogo prosvješčenija, November 1929. In: *Sud'by nacional'nych men'sinstv na Smolensčine 1918–1938 gg.*, Nr. 124.

36. Siehe: *Kul'turnoe stroitel'stvo v SSSR*. M. 1940.

37. Slavnyj put' leninskogo komsomola. *Istorija VLKSM*. M. 1978.

38. Siehe: Bubnov, A.S.: *Stat'i i reči o narodnom obra-zovanii*. M. 1959.

39. Nach den Daten der Volkszählung von 1926 belegte die Wolgarepublik hinsichtlich der Alphabetisierungsrate nach dem Gebiet Leningrad den zweiten Platz in der UdSSR. Die Alphabetisierungsrate lag unter Männern bei 59,6% bzw. 67,5%, unter Frauen bei 50,2% bzw. 48,9%. Siehe: German, A.A.: *Nemeckaja avtonomija na Volge 1918–1941*. Teil 2. Saratov 1994.

40. Während 1927/28 nur 7000 Deutsche in der Wolgarepublik in Punkten zur Bekämpfung des Analphabetentums Unterricht erhielten, waren es 1928/29 bereits 21.000. Siehe: Referat über den wirtschaftlichen und kulturellen Aufbau in den deutschen Kolonien der UdSSR, 20.11.1929. GARF, f. R-3316, op. 42, d. 95, l. 129–129ob.

41. Report über die wirtschaftliche Entwicklung der ASSR der Wolgadeutschen zu deren 15. Jahrestag, [1933]. RGAĖ, f. 4372, op. 31, d. 1923, l. 84.

42. Material zum Referat der regionalen Volksbildungsabteilung über das Bildungswesen der nationalen Minderheiten in der Region Untere Wolga für 1928/29. GARF, f. A-296, op. 1, d. 285, l. 226ob.

43. Beschluss des Sekretariats des ZK der VKP(B) über die Resultate der Überprüfung des wirtschaftlichen und kulturellen Aufbaus in den deutschen Kolonien, [5.04.1929]. RGASPI, f. 17, op. 113, d. 717, l. 59.

44. Im Unterrichtsjahr 1927/28 hatten nur 240 Personen Lesen und Schreiben gelernt, 1928/29 bereits 1.702.

45. Aktennotiz I. Gebhardts an das Sekretariat des ZK der VKP(B), 4.04.1930. RGASPI, f. 17, op. 113, d. 822, l. 42.

46. Narodickij, M. D.: O vseobuče sredi nacional'nostej. In: *Nacional'no-kul'turnoe stroitel'stvo za 15 let*. M./L. 1933.

47. Karneev, I. A.: O nacional'nych kadrach kul'turnogo stroitel'stva. In: *Nacional'no-kul'turnoe stroitel'stvo za 15 let*. M., L. 1933, 115–152.

48. Für insgesamt zehn Nationalitäten: Udmurten, Tataren, Mordwinen, Mari, Ukrainer, Adyge, Komi, Juden, Armenier und Kabardiner-Balkaren. Für Angehörige der westlichen Minderheiten gab es bei den Pädagogischen Fachoberschulen keine Abteilungen für politische Aufklärung.

49. Zum Studienjahr 1930/31 gab es in der RSFSR insgesamt 13 Nationale Kommunistische Hochschulen und 15 nationale Abteilungen (einschließlich der Kommunistischen Universität der Nationalen Minderheiten des Westens), an denen 4356 nichtrussische Studenten studierten.

50. Sechs nationale Hochschulen und sechs nationale Abteilungen der allgemeinen Kommunistischen Hochschulen eingeschlossen.

51. Resolution des 1. Kongresses der Inspektoren der Volksbildungsabteilung über die Kulturarbeit unter den nationalen Minderheiten des Gebiets West, 10.01.1931. In: *Sud'by nacional'nych men'sinstv na Smolensčine 1918–1938 gg. Dokumenty i materialy*. Smolensk 1994, Nr. 50. In: http://orel.rsl.ru/vers_may2000/books/html/smol_fr (v. 22.01.2004).

52. Siehe: *Ukraina. Spravka*, Juli 1928 (Anlage III). In: Kostjuško, I.I.: *Pol'skoe nacional'noe men'sinstvo v SSSR (1920-e gody)*. M. 2001.

53. Übersicht der Bevollmächtigten Vertretung der OGPU in Kasachstan, 28.02.1930. In: *Iz istorii nemcev Kazachstana (1921–1975 gg.)*. Sbornik dokumentov: Archiv Prezidenta Respubliki Kazachstan. Sostavitel' I.N. Buchonova. Almaty, M. 1997.

Надійшла до редколегії 15.06.2018

Всесвітня історія

Соловйов В. В.

«Добруджанська катастрофа» як відображення суті російсько-румунських воєнно-політичних відносин літа – осені 1916 р.

*Малиновська Т. В.,
Малиновський Б. В.*

Війська Центральних держав в Україні (1918 р.): порушення і матеріальні збитки

*Архирейський Д. В.,
Івашикіна О. Б.*

Нагірний Карабах: до проблеми вірменської та азербайджанської історіографії

Всемирная история

Соловьев В. В.

«Добруджанская катастрофа» как отображение сути российско-румынских воєнно-политических отношений лета – осени 1916 г.

*Малиновская Т. В.,
Малиновский Б. В.*

Войска Центральных держав в Украине (1918 г.): нарушения и материальный ущерб

*Архирейский Д. В.,
Ивашкина О. Б.*

Нагорный Карабах: к проблемам армянской и азербайджанской историографии

Weltgeschichte

Solowjow W. W.

«Die Katastrophe in Dobrudscha» als eine Widerspiegelung des Sinnes von russisch-rumänischen militärpolitischen Verhältnissen im Zeitraum vom Sommer bis zum Herbst 1916

*Malinowskaja T. V.,
Malinowskij B. V.*

Gruppen der Mittelmächte in der Ukraine (1918): Verstöße und Sachschaden

*Arkhireysky D. V.,
Ivashkina O. B.*

Berg-Karabach: zu den Problemen der armenischen und aserbaid-schanischen Geschichtsschreibung

Weltgeschichte

Soloviov V. V.

«Dobrudzhan Catastrophy» as a reflection of Russian-Romanian military-political relations in summer–autumn period of 1916.

*Malynovska T. V.,
Malynovsky B. V.*

Groups of the Central States in Ukraine (1918): cases of violations and material damage

*Arkhireysky D. V.,
Ivashkina O. B.*

Berg-Karabach: zu den Problemen der armenischen und aserbaid-schanischen Geschichtsschreibung

В. В. Соловйов
*Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара*

«ДОБРУДЖАНСЬКА КАТАСТРОФА» ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ СУТІ РОСІЙСЬКО-РУМУНСЬКИХ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН ЛІТА – ОСЕНІ 1916 р.

Соловйов В. В. «Добруджанська катастрофа» як відображення суті російсько-румунських воєнно-політичних відносин літа – осені 1916 р.

Стаття присвячена аналізу початку румунської кампанії 1916 р. На основі документальних та літературних джерел розглянуто особливості російсько-румунських воєнно-політичних відносин літа – осені 1916 р. і виявлено їх фактичний вплив на воєнну поразку від військ Четверного союзу Добруджанської армії в жовтні 1916 г. Автор доходить висновку, що вступ Румунії у війну розглядався російським верховним головнокомандуванням, перш за все, з позиції власних воєнних інтересів, без урахування можливих негативних наслідків і перспектив російсько-румунського воєнного співробітництва. Це було однією з головних причин воєнної поразки.

Ключові слова: Перша світова війна, російсько-румунські відносини, Велика Британія, Франція, Болгарія, Трансильванія, Добруджанський фронт.

Соловьёв В. В. «Добруджанская катастрофа» как отображение сути российско-румынских воєнно-политических отношений лета – осени 1916 г.

Статья посвящена анализу начала румынской кампании 1916 г. На основе документальных и литературных источников рассмотрены особенности российско-румынских воєнно-политических отношений лета – осени 1916 г., выявлено их фактическое влияние на воєнное поражение от войск Четверного союза Добруджанской армии в октябре 1916 г. Автор приходит к выводу, что вступление Румынии в войну рассматривалось российским верховным главнокомандованием, прежде всего, с позиции собственных воєнных интересов, без учета возможных негативных последствий и перспектив российско-румынского воєнного сотрудничества. Это и послужило одной из главных причин воєнного поражения.

Ключевые слова: Первая мировая война, российско-румынские отношения, Великобритания, Франция, Болгария, Трансильвания, Добруджанский фронт.

Solowjew W.W. «Die Katastrophe in Dobrudscha» als eine Widerspiegelung des Sinnes von russisch- rumänischen militärpolitischen Verhältnissen im Zeitraum vom Sommer bis zum Herbst 1916.

Der Artikel befasst sich mit der Analyse des Beginns vom rumänischen Kriegsschauplatz 1916. Auf der Grundlage der Quellen und Literatur wurden die Besonderheiten von russisch-rumänischen militärpolitischen Verhältnissen im Zeitraum vom Sommer bis zum Herbst 1916 behandelt. Es wurde auch ihr tatsächlicher Einfluss auf den militärischen Rückschlag der Dobrudscha-Armee von den Militärkräften des Vierbundes festgestellt. Der Autor kommt zur Schlussfolgerung, dass der Kriegseintritt von Rumänien wurde von der russischen Kriegsleitung vor allem vom Standpunkt der eigenen militärischen Interessen und ohne Berücksichtigung der negativen Folgen und Aussichten von russisch-rumänischen Kooperation betrachtet. Gerade das wurde zu einer der Hauptursachen des militärischen Rückschlages.

Schlüsselwörter: Erster Weltkrieg, Russisch-rumänische Beziehungen, Grossbritannien, Frankreich, Bulgarien, Transsilvanien, Dobrudscha-Front.

Soloviov V. V. «Dobrudzhan Catastrophy» as a reflection of Russian-Romanian military-political relations in summer–autumn period of 1916.

Romania's entry into the First World War was considered by Russian military-political leadership primarily from the point of view of its own military interests, without taking into account possible negative consequences and

prospects of Russian-Romanian military cooperation. According to General Headquarters' estimations, Romanian army attacks in Transylvania, together with Thessaloniki Allied army actions, were to restrain considerable enemy forces and thus ensured the success of Russian army attacks.

At the same time, in spite of the fiercest battles on the SWF, the enemy succeeded in forming two new armies in Transylvania by creating a qualitative and quantitative advantage against the 1st and the 2nd Romanian armies operating at this region. When in mid-September of 1916 the need for direct military assistance to Romanian army became obvious for General Alekseyev, who was the immediate Russian army commander, he did not have enough will to insist on his decision. Thus, the South-Western Front attack, which had lost its military significance by that time, was continued. As a result, the plan of military aid to Romania, embodied by General Headquarters, was essentially defensive, and included only indirect assistance, in the form of limited 9th Russian Army attacks from Northern Moldova, and a slight strengthening of the Dobrudzhan army.

In addition to this, the incorrect assessment of the situation, both by Russian and Romanian military forces, was obvious. A long pause in enemy's activity in the south, caused by waiting for reinforcements, and enemy's activity in the north, instilled confidence that the main attack would come from there. As a result, all Romanian reserves from the South were transferred to the North, while the enemy struck in the South in Dobrudzh. When Russian General Headquarters realized the consequences of Chernovody-Constanza railway loss, it simply could not transfer Russian military reserves in time. Thus, the lack of coherence between Russian and Romanian sides and their allies, the pursuit of each side's selfish interests led to the loss of military initiative by the allies in Romania, which was completely transferred to the enemy.

Keywords: First World War, Romanian – Russian war cooperation, Great Britain, France, Bulgaria, Transylvania, Dobrudzhanskiy Front.

Постановка проблеми. Збройне протиборство між Антантою та країнами Четверного союзу в період Першої світової війни 1914–1918 рр. – одна з найцікавіших проблем історії. Небачений широкий масштаб конфлікту вимагав не тільки застосування нових технічних засобів, але й залучення у вир кривавих подій усе нових і нових учасників. Балканські країни, які до певного моменту дотримувалися нейтралітету, становили, на думку військового командування обох ворогуючих блоків, стратегічний резерв, що міг схилити чашу терезів на той чи інший бік. Поступово до 1916 р. у війну, прямо чи опосередковано, було залучено Албанію, Чорногорію, Болгарію, Грецію. Єдиною країною, що дотримувалася нейтралітету, залишалася Румунія.

Боротьба за Румунію стала для ворогуючих держав обох коаліцій однією з найбільших воєнно-політичних проблем. Суперечності між Росією і її союзниками щодо вступу Румунії у війну виявилися не відразу, вони відображали більш загальні протиріччя щодо політичних і воєнно-стратегічних питань. Це ускладнювало можливість проведення узгодженої політики в боротьбі за залучення на свій бік Румунії і найбільш доцільного використання її армії проти Центральних держав. Не менш складними і напруженими були й російсько-румунські воєнно-політичні відносини.

Російсько-румунські відносини періоду Першої світової війни ілюструють те, як перевага власних геополітичних інтересів над загальносоюзними разом з недооцінюванням воєнно-політичним керівництвом суб'єктів

світової політики ролі малих держав може призвести в остаточному підсумку до втрати державою контролю над політичними процесами в середині країни та сприяти подальшому виходу її з війни, що, у свою чергу, наочно демонструє опосередкований вплив малих держав на хід і сутність будь-яких загальносвітових конфліктів. Отже, доки існують глобальні конфлікти, вивчення воєнно-політичних відносин між суб'єктами й об'єктами світової політики не втраять своєї актуальності.

Аналіз наукових досліджень. Початок румунської кампанії широко висвітлено у західній історіографії [18; 36; 37; 38]. Проте, незважаючи на велике наукове значення цих праць, тема сутності російсько-румунських воєнно-політичних відносин та їх вплив на перебіг подій початкового етапу румунської кампанії в них практично не розкрито. Що стосується історіографії країн СНД, то довгий час основними напрацюваннями в цій сфері були наукові дослідження радянських вчених [6; 22; 34]. Лише на рубежі 2000-х рр. з'являються перші наукові праці, які опосередковано торкаються предмету нашого дослідження. Це насамперед праці О. Р. Айрапетова, які присвячені аналізу місця Балкан у військовій стратегії Антанти та Центральних держав, а також фактичному впливу балканських країн на загальний перебіг Першої світової війни [1–4]. Останнє безпосередньо стосується й теми російсько-румунських відносин. Аналізуючи відносини Росії і Румунії влітку – восени 1916 р., автор пов'язує «особливості» позиції Ставки у «румунському питанні»

перш за все з бажанням російського командування перейти до порозуміння з Болгарією. Ця теза була розвинута в статті В. Б. Каширіна «Похід у Добруджанський степ: еволюція задуму, планування і підготовка експедиції російських військ за Дунай у 1916 р.», в якій дослідник висунув гіпотезу про можливість підготовки Росією державного перевороту в Болгарії [14]. Саме надіями Ставки на вирішення «болгарського питання» тим чи іншим шляхом в 1916 р. О. Р. Айрапетов і В. Б. Каширін пояснюють особливості позиції генерала М. В. Алексєєва стосовно Румунського фронту: відмову включати фронт в систему Східного ТВД, небажання створювати спільний російсько-румунський військовий штаб, зберігати фіксовану кількість російських військових підкріплень тощо. Однак автори не беруть до уваги те, що на момент вступу Румунії у війну російсько-румунські воєнно-політичні відносини формувалися протягом 1914–1916 рр., що, на нашу думку, й було основоположним у визначенні сутності та характеру воєнної взаємодії Росії і Румунії влітку – восени 1916 р.

Слід також згадати, що в працях О. Р. Айрапетова та В. Б. Каширіна окремо була висунута теза про те, що вступ Румунії у війну в серпні 1916 р. розглядався Ставкою як допоміжний фактор успіху майбутнього наступу Західного і Південно-Західного фронтів. Це підтверджується дослідженнями О. В. Олейнікова, В. Ж. Цветкова [20; 33]. Разом з цим аналіз румунської кампанії через призму російсько-болгарських відносин не дозволив О. Р. Айрапетову і В. Б. Каширіну розвинути і прослідкувати взаємозв'язок між російськими воєнно-стратегічними планами на Західному ТВД і перебігом воєнних подій на Румунському фронті.

Серед сучасних досліджень особливо слід виокремити працю А. Ю. Павлова [27], у якій на основі напрацювань радянської історіографії [7; 10] було розглянуто суть російсько-французьких суперечностей у румунському питанні, а також статтю А. . Улуняна, у якій автор висвітлив розбіжності в питанні залучення Румунії на бік Антанти всередині британського політикуму, що розкриває як розуміння позиції політичної еліти країни в цьому питанні, так і суть її балканської політики [32]. У цілому ці праці дозволяють суттєво доповнити розуміння розбіжностей позицій у румунському питанні між основними політичними гравцями: Великою Британією, Францією і Росією. Саме ці країни мали безпосередній вплив на розвиток російсько-румунських відносин того періоду.

Мета дослідження полягає в тому, щоб здійснити аналіз початку румунської кампанії 1916 р. через призму російсько-румунських воєнно-політичних відносин.

Виклад основного матеріалу. Протягом першого року війни Румунія у воєнно-стратегічних планах російського командування посідала невизначене місце. Інтерес вищого військового командування до можливості приєднання Румунії до Антанти залежав від поточного воєнного стану і коливався від повної байдужості до зацікавленості. Єдиним послідовним прихильником та лобістом російсько-румунського воєнного союзу, по суті, були російське Міністерство іноземних справ (далі – МЗС) і його керівник С. Д. Сазонов, який вбачав у Румунії нову політичну опору Росії на Балканах. Проте голова МЗС, не будучи військовим, не міг самостійно визначити практичну шкоду або користь для Росії від вступу Румунії у війну на її боці. Діалог зі Ставкою щодо питання, чи потрібний Росії воєнний союз із Румунією, не давав однозначної відповіді. Через це вже до літа 1915 р. склалася невизначена ситуація: з одного боку, через кількість виданих Румунії союзниками територіальних авансів її вступ у війну на боці Антанти був неминучим, але, з іншого боку, російський генералітет не сформував навіть єдиної думки про цілі можливих спільних російсько-румунських воєнних дій.

Загальний наступ сил Четверного союзу восени 1915 р. проти Сербії актуалізував для російської сторони питання про вступ Румунії у війну, тому що Ставка усвідомлювала, що тільки за участю румунів можна надати діючу військову допомогу Сербії. У свою чергу, це привело до розробки перших воєнних планів і визначення можливих цілей бойових дій на Балканах [13]. Проте дотримання Румунією колишньої політичної тактики, що мала на меті одержати додаткові територіальні обіцянки від союзників, а далі очікування зручного моменту, зволікання зі вступом у війну призвели до того, що рятувати Сербію стало вже пізно.

Невизначена позиція Румунії, перехід Болгарії до ворожого табору, втрата Сербії стали причиною того, що Балкани остаточно втратили для російської сторони навіть другорядне воєнне значення. Отже, до початку 1916 р. цінність Румунії як воєнного союзника для Росії визначалася її позицією нейтралітету, а нову кампанію Ставка розробляла без урахування можливого виступу Румунії на боці Антанти.

Великий успіх, досягнутий військами генерала О. О. Брусилова на початку літа 1916 р.,

сприяв актуалізації російсько-румунських перемовин. При цьому більшою мірою ініціатива йшла від румунської сторони, яка боялася не одержати обіцяну їй частку австро-угорської спадщини. Зі свого боку, російське командування стало розглядати вступ Румунії у війну як допоміжний чинник успіху нового етапу в наступі Західного і Південно-Західного фронтів (далі – ЗФ і ПЗФ). Саме ці міркування і стали причиною підтримки Ставкою вимоги, яку висувала румунська сторона союзникам, про відкриття бойових дій тільки проти Австро-Угорщини в Трансильванії. Вони обмежували свої дії на Півдні лише обороною, у той час як Франція і Велика Британія наполягали на розгортанні бойових дій проти Болгарії. У підсумку під час міжсоюзних перемовин гору взяла російсько-румунська позиція.

Виступ Румунії на боці Антанти не був несподіванкою для держав Центру. Незважаючи на спроби І. Бретіану замаскувати свої справжні наміри, приховати воєнні приготування від австрійських і німецьких дипломатів не вдалося. Ще в середині липня 1916 р. військові представники Німеччини, Австро-Угорщини та Болгарії провели низку нарад, на яких обговорювали питання взаємодії у разі війни з Румунією [8, с. 20]. Але з усього наміченого комплексу воєнних приготувань до серпня 1916 р. фактично нічого не було виконано. Чергові румунські зволікання породжували серед держав німецького блоку впевненість у тому, що Румунія не розпочне дій до кінця жнив 1916 р. Очевидно, що до вступу Румунії у війну коаліція держав Четверного союзу виявилася зовсім не готовою [17, с. 276].

На відміну від своїх супротивників румунська армія перебувала майже в стані повної готовності. У найкоротші терміни Румунії вдалося повністю мобілізувати армію та спрямувати її до своїх північних і південних кордонів [24, арк. 2]. На кордоні в Трансильванії та в оперативному напрямку на м. Германштадт було розгорнуто 1-шу армію, в напрямку на м. Кронштадт – 2-гу армію. З боку Північної Молдови була розташована Північна армія генерала К. Презано, яка безпосередньо примикала до 9-ї російської армії Південно-Західного фронту. Проте домовленостей про спільні дії цих армій не було. Між російськими та румунськими військами навіть не було позначено розмежувальної лінії.

Нарешті, найчисленнішу 3-тю армію генерала М. Аслана було розгорнуто від м. Орсови по всьому південному кордону до дельти р. Дунай. Для посилення армії генералу М. Аслану було передано 47-й російський

корпус генерала А. М. Зайончковського, завданням якого була оборона Добруджі і який в оперативному відношенні підпорядковувався безпосередньо командувачу 3-ї армії та Румунській головній квартирі (далі – РГК) [27, арк. 2–3].

15 серпня румунські війська на півночі перейшли державний кордон Румунії і почали рух у двох напрямках: на міста Германштадт і Кронштадт. Завдяки невеликій кількості військ противника, спочатку бойові дії розвивалися успішно [39, р. 133–134]. Румунським військам практично без бою вдалося зайняти м. Германштадт. Уявна слабкість противника стала причиною безпечності румунських генералів, які уповільнили темпи наступу. Можливість розбити остаточно несформовані німецьку і австрійську армії була втрачена.

Тоді ж розпочався новий наступ російських армій Південно-Західного фронту. Тривала оперативна пауза (з кінця липня до середини серпня 1916 р.) була пов'язана з тим, що 3-тя і Особлива армії, які завдавали основного удару у Ковельському напрямку, були передані командувачу Західним фронтом, генералу О. Є. Еверту. Останній весь час відкладав наступ, який, нарешті, було призначено на 20 серпня 1916 р. Аби полегшити завдання 3-й і Особливій арміям, було прийнято рішення розпочати наступ військ Південно-Західного фронту на кілька днів раніше – 18 серпня 1916 р. На лінії фронту 8-ма і 11-та армії не досягли результатів, і їх було відсунуто на початкові позиції [11, с. 67–68].

Успішнішими були дії 7-ї армії генерала Д. Г. Щербачова. За кілька днів боїв їй вдалося відтіснити Південну армію противника по всій лінії фронту від м. Бежан до р. Дністер. Щоб локалізувати прорив, австрійському командуванню довелося перекинути дві німецькі дивізії, призначені для боїв проти Румунії [17, с. 276–277]. Водночас 9-й армії генерала П. О. Лечицького було наказано наступати в напрямку м. Мараморош-Сігет для допомоги румунським військам. Проте армія генерала П. О. Лечицького просувалася вкрай повільно, що було викликано нестачею гірських гарматних снарядів і гірського спорядження. Крім того, їй протистояла добре оснащена 7-ма австро-угорська армія, яка переважала її за чисельністю.

На Добруджанський фронт 18 серпня 1916 р. прибув 47-й російський армійський корпус. Його командир генерал А. М. Зайончковський дізнався про те, що війська 19-ї румунської дивізії без бою залишили м. Базарджик [27, арк. 21]. Це було зроблено за особистим розпорядженням командира генерала

ла Аргіреску, що мав наказ від штабу фронту відходити у разі наступу противника. У результаті генерал Аргіреску, втомивши своїх солдатів маршами і контрмаршами, після «зіткнення» з противником мав усього лише двох поранених [27, арк. 21].

24 серпня російські війська перейшли в наступ, і до вечора їм вдалося потіснити болгар. На наступний день було призначено новий наступ [30, арк. 13]. Але того ж дня війська А. Макензена захопили румунську фортецю Туртукай, яка була досить сильно укріплена, за що отримала назву «румунський Верден». Захоплення фортеці шокувало РГК. Було прийнято рішення згорнути всі наступальні дії в Добруджі і відійти на Кабардинську позицію, яка ще до війни була достатньо укріплена [35, р. 17–18]. Падіння фортеці Туртукай викликало, у свою чергу, наполегливі прохання РГК про нові російські підкріплення для Добруджанського фронту і посилення 3-ї армії. Генерал М. В. Алексєєв відповів відмовою. При цьому він порадив румунському командуванню призупинити наступ на півночі і перекинути чотири-п'ять дивізій на південь, аби зміцнити там своє становище, змінивши план вторгнення в Трансільванію шляхом зміни напрямку руху з Кронштадтського на Германштадтський. Отже, наступ мав здійснюватись у тил 7-ї австро-угорської армії, що обороняла гірські перевали в Карпатах, якими безуспішно намагалася заволодіти 9-та російська армія.

Непоступливість Начальника штаба Верховного головнокомандувача (далі – Начштабверх) російської армії змусила румунського монарха 28 серпня 1916 р. у листі до Миколи II просити про спрямування в Добруджу додаткових військ. Верховний головнокомандувач (далі – Верхглавком) відповів Фердинанду I, що він не зможе послабити фронт у Галичині, бо успіх російських армій polegшить завдання румунським арміям у завоюванні Трансільванії [25, арк. 7]. Проте він віддав наказ про відправлення 115-ї піхотної дивізії для посилення військ А. М. Зайончковського. Незадоволена таким рішенням румунська влада спробувала тиснути на росіян через своїх французьких союзників. Генерал Ж. Жоффе у листі М. В. Алексєєву просив переслати на південь щонайменше декілька російських дивізій [25, арк. 8–9]. Проте останній був переконаний, що для оборони Добруджі достатньо й сил, які було вже виділено.

Така зневага російської Ставки до прохань союзників пояснювалася зовсім не відсутністю бажання «полегшити завдання румунам у завоюванні Трансільванії», а рішенням про-

довжити атаки під Ковелем. Не дочекавшись наступу від нерішучого О. Є. Еверта, 21 серпня Ставка відібрала у нього гвардію і передала її генералу О. О. Брусилову. Новий наступ на м. Ковель мав вестися у напрямку м. Володимир-Волинський з подальшим виходом на м. Грубешів. До початку наступу війська ПЗФ знову були посилені за рахунок Північного і Західного фронтів. Кількість військових досягла 930 тис. чол. [19, с. 34]. Незважаючи на це, нова, вже третя, спроба взяти м. Ковель, була невдалою та коштувала російській армії загибелі і полону 40 тис. чол. [19, с. 35]. Ця поразка не вплинула на наступальний запал російської Ставки. Вже 10 вересня 1916 р. для нових атак на м. Ковель ПЗФ було передано Особливу армію генерала В. Й. Гурка. Крім того, було вирішено посилити фронт ще двома піхотними корпусами.

Проте підкріплення отримали не всі армії ПЗФ. Так, 9-та армія генерала П. О. Лечицького, що продовжувала наступ у напрямку м. Мараморош-Сігет, не отримала жодної дивізії. Генералу П. О. Лечицькому з великими труднощами до 7 вересня вдалося вийти на лінію міст Рафаїлів – Ворохта – Шибені – с. Кирлібаба (вик.) – с. Дорна-Ватра (вик.). Втрати його армії на той час становили 145 офіцерів і 10 058 тис. солдатів [11, с. 82]. Незважаючи на це, П. О. Лечицький сконцентрував свої сили для захоплення укріплень с. Дорна-Ватри. Але 13 вересня 1916 р. через відсутність резервів і снарядів він був змушений припинити наступ, так і не дочекавшись підкріплень від Ставки та допомоги від Північної румунської армії генерала К. Презано. Сили були занадто нерівними – проти 63 батальйонів і 73 ескадронів російських військ діяли 81 батальйон і 15 ескадронів австро-угорських військ.

Наступ Південно-Західного фронту не міг перешкодити А. Макензену успішно розбивати російсько-румунські сили в Добруджі. 27 серпня 1916 р. під натиском його військ російсько-румунські війська залишили Сілістрію і відійшли на лінію м. Мангалія – Каромер – р. Дунай [30, арк. 13, 24]. При цьому генерала А. М. Зайончковського вивели з підпорядкування командарма 3-ї армії генерала М. Аслана. З його військ була утворена окрема Добруджанська армія. Це дозволило А. М. Зайончковському взяти керівництво військами у свої руки, хоча він підпорядковувався безпосередньо РГК.

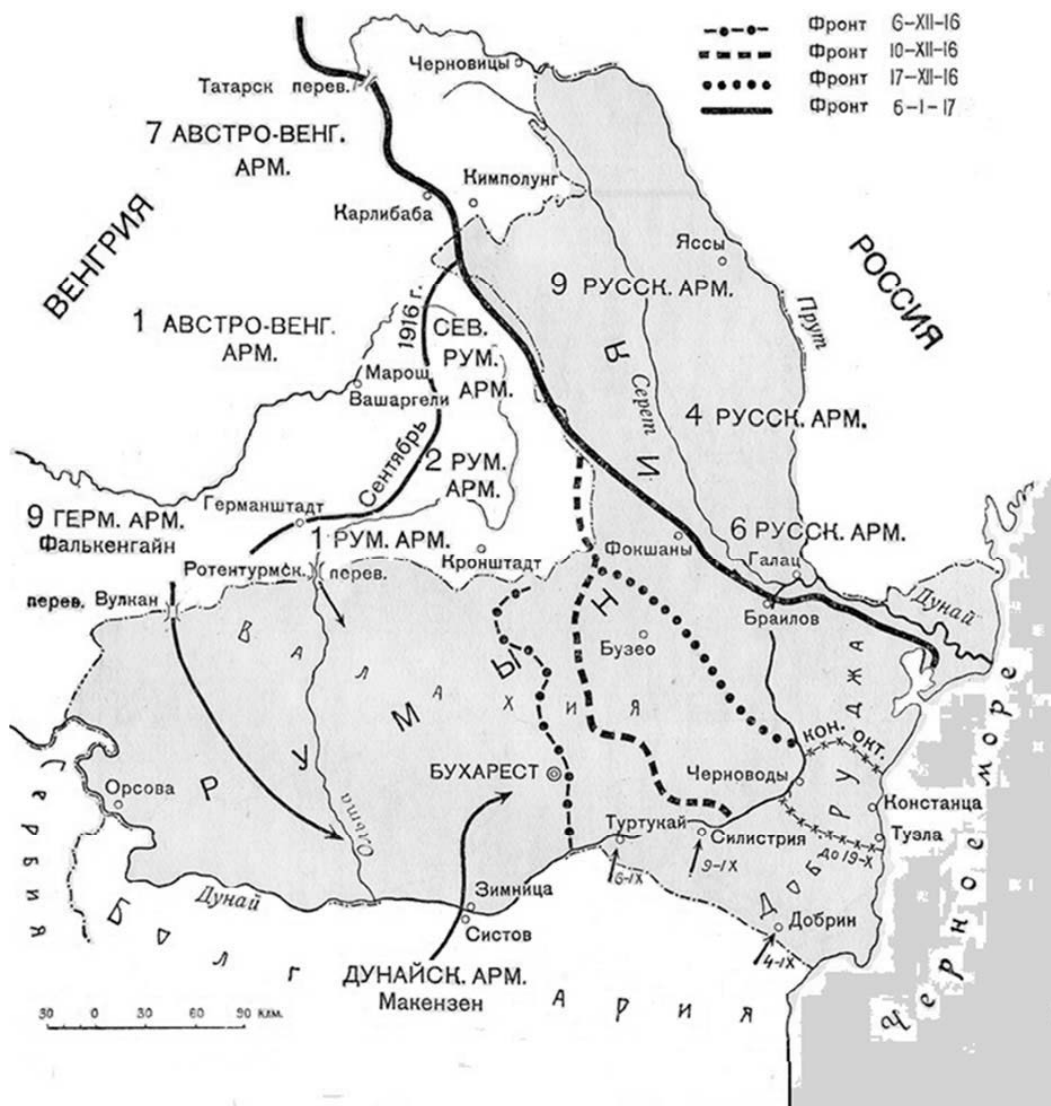
Щоб зміцнити становище, 1 вересня генерал А. М. Зайончковський прийняв рішення контратакувати противника всіма наявними силами. Вирішальна роль відводилася диві-

зіям російського 47-го корпусу. Румунські ж частини повинні були забезпечувати прикриття. Проте як тільки російські дивізії перейшли в наступ, 9-та румунська дивізія, обстріляна ворожою артилерією, розбіглася, оголивши фронт [30, арк. 28]. Водночас А. М. Зайончковському стало відомо про рух противника з боку м. Сілістрії і Добрич [30, арк. 29–30]. Побоюючись за свій фланг і стійкість своїх румунських військ, командарм Добруджанської армії наказав відступити на укріплену позицію – до міст Расово – Кабадин Тузла.

4 вересня 1916 р. генерал А. Макензен спробував витіснити війська Добруджанської армії із зайнятих територій. Але цей захід закінчився поразкою. Генерал був змушений просити підкріплення – 217-ту німецьку піхотну дивізію. Е. Людендорф погодився надіслати цю дивізію. Проте її прибуття через погані болгарські дороги очікувалося не раніше

6 жовтня, тому німецький командувач змушений був припинити наступ своєї армії.

7 вересня 1916 р. РГК вирішала об'єднати Добруджанську і 3-тю румунську армії під безпосереднім керівництвом генерала А. Авереску. До цього часу, за порадою М. В. Алексеева, ця армія була посилена чотирма піхотними дивізіями, які були взяті з 1-ї та 2-ї румунських армій. Посилення цієї армії було пов'язане не тільки із занепокоєнням РГК про стан справ на півдні. Річ у тім, що генерал А. Авереску висунув ідею переправитися великими силами у м. Рушуку через р. Дунай і, вийшовши в тил болгарської армії, розбити її, а потім з'єднатися із Салонікською армією союзників [37, р. 82]. Генерал М. В. Алексеев відмовляв А. Авереску від такого плану, вважаючи його авантюрою, але йому не вдалося переконати румунського генерала. Згідно з розробленим румунами планом Добруджан-

Бойові дії на Румунському ТВД в серпні – грудні 1916 р.

ська армія мала сприяти переправі основних сил генерала А. Авереску, а саме розпочати з 18–20 вересня наступ, який від початку був приречений на провал. Установлення мінних загороджень до зведеної переправи видало противнику наміри румунів [27, арк. 24]. Крім того, німецьке командування чекало такого кроку від румунських воєначальників ще від початку бойових дій. Як тільки румунські війська почали переправлятися, кілька австрійських річкових моніторів обстріляли переправу, в результаті чого виникла паніка, яка призвела до загибелі великої кількості солдатів [9, с. 52]. Наступного дня австрійська річкова флотилія повністю зруйнувала переправу. Війська, які встигли переправитися на ворожий берег, були приречені на загибель.

Проте А. Авереску не спромігся навіть повідомити союзників про свою невдачу. До того ж 20 вересня він написав генералу А. М. Зайончковському про те, що відклав операцію через негоду [27, арк. 25]. Не підозрюючи про провал всієї операції, А. М. Зайончковський продовжив наступ, і його сили змусили відійти противника. Невдовзі він змушений був припинити наступ через відсутність резервів. Про запеклість цих боїв свідчить той факт, що усього за кілька днів до госпіталю у м. Рені потрапило 17 тис. поранених – російських та румунських солдатів [25, арк. 181].

Тим часом, коли увага РГК була прикута до півдня, противник підготував наступ своїх армій на півночі (в Трансільванії). Генерал Е. Фалькенгайн, маючи дворазову перевагу в живій силі і артилерії, 13 вересня 1916 р. перейшов у наступ. Під час триденного бою німцям вдалося відтіснити частини 1-го румунського корпусу до державного кордону Румунії. Водночас 18 вересня 1916 р. 7-ма австро-угорська армія атакувала 9-ту російську армію генерала П. О. Лечицького і відтіснила її із зайнятих позицій. На довершення цього Північна румунська армія генерала К. Презано змуслена була зміститися на південь, аби мати резерви для відсічі німецького наступу. В результаті між нею і 9-ю російською армією утворився розрив. Щоб прикрити його, РГК просила Ставку перекинути до Північної Молдови ще два піхотні корпуси.

Така активність австро-німецьких військ у Трансільванії викликала занепокоєння в російській Ставці. Генерал М. В. Алексєєв запропонував командувачу Південно-Західним фронтом генералу О. О. Брусилову посилити 9-ту армію трьома корпусами, оскільки побоювався можливого зіткнення противника з 9-ю і Північною румунськими арміями з подальшим виходом на лінію міст Аджуд –

Фокшани. Він зазначав, що «задум противника [йому – С. В.] ще не ясний, але такий варіант не можна виключати» [25, арк. 6]. Генерал О. О. Брусилов заявив М. В. Алексєєву, що він вважає подальший наступ ПЗФ неможливий. 20 вересня це питання було передано на розгляд Верховного главнокомандувача Миколи II, який прийняв рішення про те, що у зв'язку зі складним загрозливим становищем у Румунії слід припинити всі наступальні операції і зосередитися на допомозі румунам.

Генерал М. В. Алексєєв 21 вересня 1916 р. телефоном повідомив начальника штабу ПЗФ генерала В. Н. Клембовського про рішення Миколи II. Начштабу ПЗФ намагався переконати М. В. Алексєєва не припиняти атаки 8-ї та Особливої армій. На його думку, їхній успіх мав підняти бойовий дух не лише 1-ї та 2-ї румунських армій, але й на усьому Східному фронті [19, с. 38]. Проте М. В. Алексєєв вважав, що заради захоплення ресурсів ворог піде на все. Незважаючи на свої переконання, М. В. Алексєєв таки погодився не припиняти операції 8-ї та Особливої російських армій і наказав відправити на посилення 9-ї армії три корпуси з Північного та Західного фронтів. Але їх ще потрібно було доставити окремим шляхом через територію Російської імперії.

Для успіху нового наступу ПЗФ дивізії 8-ї армії приєднали до Особливої армії генерала В. Й. Гурка, і 22 вересня він провів новий наступ на м. Ковель, який не мав істотних результатів [11, с. 89]. Проте і ця невдача не зменшила наступального запалу штабу ПЗФ. Новий наступ було заплановано вже на початок жовтня 1916 р.

Водночас не припинявся наступ армії Е. Фалькенгайна проти позицій 2-ї румунської армії. Аби мати резерви, РГК просила Ставку замінити всю Північну армію генерала К. Презано російськими частинами. Генерал М. В. Алексєєв відповів на це відмовою, вважаючи, що становище не можна було вважати критичним, оскільки проти 1-ї та Північної армій противник не виставив значних сил [25, арк. 31–31 зв.]. Зокрема він вважав, що потрібно залучити обидві румунські армії на допомогу 2-й румунській армії. Того ж дня румунські війська залишили м. Кронштадт. Командувача 2-ї армії було замінено генералом А. Авереску, який вважав ситуацію критичною і стверджував, що його війська не зможуть довго чинити опір [25, арк. 5]. Румунський командувач прийняв рішення відходити до гірських проходів у разі неспроможності румунської армії стримати противника.

Війська Е. Фалькенгайна продовжили Кронштадтську операцію. До 29 вересня вони відтіснили 2-гу румунську армію до державного кордону, але просунутися далі вони не змогли [22, с. 24]. Австро-німецькі війська були втомлені через 20-денні бої, в той час як румунські війська почали отримувати нові підкріплення з півдня.

Останні події в Трансільванії і відступ 2-ї румунської армії, яка прикривала напрям м. Аджуд – Фокшани, навели М. В. Алексєєва на думку, що головний удар противник планує саме в Трансільванії [11, с. 95]. Начштабверх запропонував румунському командуванню перемістити всі резерви на північ, наполягаючи, що до підходу російських підкріплень румунські війська мали триматися [25, арк. 52]. Така стратегія генерала М. В. Алексєєва викликала негативну реакцію з боку командувача французької армії генерала Ж. Жоффра [25, арк. 94]. Він вважав, що румунським військам не слід нехтувати болгарською небезпекою і необхідно продовжувати наступальні операції на півдні, зокрема через припинення наступальних операцій Салонікської армії.

У відповіді Начштабверха генералу Ж. Жоффру містилося докладне роз'яснення плану, складеного М. В. Алексєєвим. По-перше, він зазначив збільшення військової сили ворога в Трансільванії, що створювало реальну загрозу розгрому 2-й румунській армії [25, арк. 36]. По-друге, в разі такого розвитку подій виникала реальна загроза виходу противника на стратегічну лінію м. Аджуд – Фокшани – Бузеу, що вже загрожувало 3-й румунській та Добруджанській арміям. Щодо Болгарії, то М. В. Алексєєв вважав за необхідне відокремити її від блоку Центральних держав саме дипломатією, а не шляхом воєнного розгрому. Він писав: «Не знаю де, в Парижі чи Лондоні» виникла ідея «нанести їй [Болгарії – С. В.] поразку, а потім прийняти прохання про помилування» [25, арк. 36]. По-третє, генерал М. В. Алексєєв у досить різкій формі нагадав французам про союзницькі зобов'язання, згідно з якими всі повинні нести відповідальність за румунський театр воєнних дій, а не давати росіянам вказівки брати на себе виконання більшої частини завдання. І, нарешті, по-четверте, щодо твердження французького командувача – не можна було розраховувати на активні дії Салонікської армії. У своїй відповіді генерал М. В. Алексєєв влучно зазначив, що якщо армія є слабкою та її не можна посилити союзними військами, відпадає необхідність в її існуванні [25, арк. 37].

Плани німецького командування щодо подальшого ходу кампанії в Румунії ще не були визначені. Генерал Е. Людендорф планував здійснення двох ударів: першого – з Трансільванії, у напрямку м. Аджуд – Фокшани; другого – з Добруджі, з подальшим виходом обох флангів у районі Галацу [17, с. 284]. У такому випадку румунські армії мали потрапити в оточення. Проте до кінця вересня стало очевидним, що наступ 9-ї та 1-ї австро-німецьких армій захлинувся. Їм так і не вдалося заволодіти гірськими проходами. До того ж для німецького командування було зрозуміло, що в подальшому ворог тільки посилюватиме частини 2-ї та Північної румунських армій за рахунок підкріплень з півдня і російських частин. Виходячи з цього, було прийнято інше рішення.

Армія А. Макензена мала відтіснити Добруджанську армію і зайняти лінію м. Чорноводи – Констанца, по якій йшли підкріплення на північ. Після цього планувалося обороняти ділянку, перегрупуватися й вийти біля м. Рушуку або фортеці Туртукай, що західніше від Бухареста. Водночас 9-та армія Е. Фалькенгайна мала захопити гірські проходи і вийти до Валахії. Результатом мало бути об'єднання з армією А. Макензена у районі, західніше від Бухареста [17, с. 285]. Отже, план передбачав не оточення румунських армій, а поступове витіснення їх з території Румунії.

Тим часом 30 вересня 1916 р. у Карпати прибув генерал О. М. Каледін, відряджений О. О. Брусиловим. Йому належало сформувати нову 8-му армію, для чого з 9-ї армії відокремили 9-й, 12-й і 23-й армійські корпуси. Ці дії послабили сили армії генерала П. О. Лечицького [11, с. 95–96]. Командарм 9-ї армії був змушений розтягти свій фронт на більше ніж 70 км, займаючи його всього п'ятьма піхотними і трьома кавалерійськими дивізіями. Очевидно, що в таких умовах не могло бути й мови про швидкий початок наступу.

Перед О. М. Каледіним, що прибув, не були поставлені конкретні завдання. Начштабверх кілька разів наполегливо просив штаб ПЗФ призначити план дій 8-ї та 9-ї армій [25, арк. 85, 94]. Документи яскраво ілюструють ситуацію, що склалася в ті дні. З одного боку, російський генералітет демонстрував ініціативу певних командармів, з іншого – повну байдужість до подій командування ПЗФ. Саме це підтверджується ініціативою командарма П. О. Лечицького, який, вважаючи за можливе розпочати наступ ще 6 жовтня, запропонував командуванню спрямувати всі зусилля своєї невеликої армії на захоплення укріплень с. Кирлібаба.

Командувач 9-ї російської армії генерал П. О. Лечицький нагороджує вояків 256-го піхотного полку, які відзначилися в боях восени 1916 р.*

Генерал О. О. Брусилов 1 жовтня дозволив 9-й армії частинами 18-го і 26-го корпусів перейти в наступ на с. Кирлібаба, аби потім спрямувати цей успіх у тил с. Дорна-Ватра з півночі [25, арк. 96–100]. Генерал М. В. Алексєєв таку тактику вважав помилковою. На його думку, цей варіант спрямовував новоприбулі частини 36-го і 4-го сибірських корпусів на лобові атаки гірських проходів, що могло призвести до виснаження 9-ї армії [25, арк. 85]. Виходячи з таких міркувань, у директиві Ставки від 2 жовтня 1916 р. передбачалося, що нові чотири піхотні корпуси повинні були зосередитися на місці 14-ї румунської дивізії в районі міст Пятра – Бакеу – Гіменет [25, арк. 105]. Тому 9-й армії було наказано відкласти наступ до зосередження цих корпусів [25, арк. 105].

Того ж дня М. В. Алексєєв у телеграмі начальнику штабу румунської армії Д. Ілієску виклав своє бачення подальших операцій союзницьких сил у Румунії. На думку Начштабверха, слід було, «міцно утримуючись за фланги в Північній Молдові і Добруджі, скорочувати висунутий вперед центр, жертвуючи спочатку Валахією, а у разі потреби і Бухарестом» [25, арк. 108]. За його стратегією, головним завданням союзних сил було збереження румунської армії, що не потребувало б посилення її російськими військами. Слід було обмежитись відправленням лише чотирьох піхотних корпусів.

З огляду на чисельну перевагу російсько-румунських військ над противником М. В. Алексєєв бачив можливість для успішного виконання такого плану. Він повідомив Д. Ілієску, що віддав наказ про зосередження чотирьох корпусів у районі міст Нямц – Пятра – Вікна – Бакеу – Романь. 36-й армійський і 4-й сибірський корпуси мали прибути досить швидко, у той час як 4-й і 24-й армійські корпуси ще треба було доставити [25, арк. 109]. Начштабверх наполягав «докласти всіх зусиль для стримування натиску противника» до часу прибуття цих корпусів румунської армії. Це було цілком реально, оскільки, як він вважав, «ворог б'ється 45 днів і теж втомився» [25, арк. 110]. Начштабверх, проте, порадив Д. Ілієску посилити роботи з укріплення лінії міст Фокшани – Бабадах. Він припускав можливість відходу румунських військ на лінію р. Серет.

Водночас новий наступ на Ковель, який здійснив В. Й. Гурко 1–4 жовтня, захлинувся [11, с. 101–102]. Проте це не зупинило генерала В. Й. Гурка, який висунув ідею нанесення серії коротких ударів по противнику, виснажуючи його. Такі атаки, на думку російських військових, відволікли б противника від Румунського фронту. Початок нового наступу було заплановано на 10–11 жовтня 1916 р., але він так і не відбувся.

* 256-й полк входив до складу 64-ї піхотної дивізії і брав активну участь в бойових операціях 9-ї армії із серпня по вересень 1916 р. Фото раніше не було опубліковане. Фото публікується з дозволу Володимира Тимошенка.

Австрійські солдати здаються в полон росіянам в Карпатах восени 1916 р.*

Поки РГК стягувала війська в Трансильванію, оголюючи Південний фронт, а російська Ставка готувалася до майбутнього наступу 9-ї армії генерала П. О. Лечицького, ворог почав втілювати в життя свій план. На початку жовтня армія Е. Фалькенгайна перейшла в наступ і відкинула 1-у румунську армію до м. Кімполунга. Щоправда, в руках румунської армії все ще перебували ключові гірські проходи, і німцям не вдалося вийти до Валахії. Але, незважаючи на це, М. В. Алексеев, як і раніше, вважав, що головний удар буде спрямовано проти 2-ї румунської армії. Побойуючись цього, він вирішив відправити 3-тю російську стрілецьку дивізію як резервну у м. Плоєшти [25, арк. 117]. Таке рішення послаблювало Добруджанський фронт.

З оборонною позицією, яку зайняла російська Ставка в Румунії, не погоджувалася Франція. Генерал Ж. Жоффр попереджав М. В. Алексеева, що спільний наступ союзних військ влітку 1916 р. «явно послабив бойові ресурси супротивника, який втратив ініціативу на всіх фронтах» [26, арк. 67]. Тому всі «дії на Східному фронті повинні зводитися до зупинення наступу в Трансильванії» і нанесення воєнної поразки Болгарії з метою

її подальшого виведення з війни [26, арк. 68]. Ставка вирішила скористатися ситуацією і домогтися від французького головнокомандувача не тільки збільшення Салонікської армії, але й активізації її дій на Македонському фронті.

Начштабверх звернувся до італійського командувача генерала Л. Кадорна з проханням збільшити на дві дивізії сили італійських військ у Македонії [25, арк. 186]. Водночас генерал Алексеев написав французькому командувачу, що, на його думку, «поразка німців на Балканах принесе набагато більше користі, ніж захоплення декількох кілометрів і десятка селищ на французькому фронті» [цит. за 7, с. 102]. Він вважав, що за чисельної переваги союзників на Західному фронті цілком можливо виділити від англійської і французької армій по дві дивізії для відправлення в Македонію. Франція вважала таку пропозицію резонною [25, арк. 215]. Реакція ж Великої Британії була кардинально протилежною. У битві на р. Соммі англійці втрачали щодня все більше нових дивізій. До того часу їхні втрати вже досягли 400 тис. чол., що для двомільйонної англійської армії було забагато [15, с. 378]. Тому пропозицію союзників відправити до

* Фото зроблено військовими 256-го піхотного полку. По гірському хребту видно розриви від влучання артилерійських снарядів. Фото раніше не було опубліковане. Фото публікується з дозволу Володимира Тимошенка.

Македонії додаткові війська сприйняли з неприхованим роздратуванням.

Начальник Імперського генерального штабу генерал У. Робертсон 10 жовтня 1916 р. висловив свою думку М. В. Алексєєву, що відправлення шести дивізій нічого не змінить, оскільки вважав, що для успішних дій необхідно щонайменше 12 дивізій.

Того ж дня в Ставці отримали телеграму від спадкоємця сербського престолу, в якій він спробував описати реальний стан Салонікської армії. За його відомостями, без урахування тилкових і резервних з'єднань союзні війська налічували лише 120 тис. чол. [25, арк. 259]. Для успішного розвитку розпочатих операцій, на думку королевича Олександра, слід було збільшити цю армію до 300 тис. чол. Наведені цифри не збігалися із відомостями, наданими генералом Ж. Жоффром російській Ставці, згідно з якими сили Салонікської армії дорівнювали 414 тис. чол. [25, арк. 334]. Така істотна різниця викликала подив у М. В. Алексєєва. Вже 11 жовтня 1916 р. президент Р. Пуанкаре повідомив Миколу II, що Франція відправляє на Салонікський фронт 1,5 дивізії і просить Велику Британію та Італію збільшити свій контингент. Очевидно, що Париж натиснув на Лондон, і 12 жовтня генерал У. Робертсон передав, що прийнято рішення відправити одну повну дивізію в Македонію [25, арк. 311]. Проте від такого збільшення не могло бути великої користі, тому Ставка це питання більше не піднімала.

Доки росіяни вели перемовини зі союзниками, армія А. Макензена, отримавши 217-у німецьку дивізію і збільшивши свою чисельність до семи піхотних і трьох кавалерійських дивізій, розпочала виконання другої частини плану німецького командування, що передбачав нанесення двох ударів з Трансильванії і Добруджі. 6 жовтня 1916 р. німці перейшли в наступ.

На момент початку бою сили А. М. Зайончковського становили: 4 румунські, 3 російсько-сербські піхотні дивізії і російсько-румунський кінний корпус генерала О. О. Павлова в складі 3-ї та 8-ї кавалерійських дивізій і 5-ї бригади Каларашей [28, арк. 5]. Формально сили противників були рівні, але слід враховувати, що до початку бою в російських дивізіях була зазначена нестача особового складу [27, арк. 26–27]. Так, у 61-й дивізії налічувалося лише 7111 чол., у 115-й – 8473 чол., у Сербській добровольчій – 5431 чол. [28, арк. 5]. Як показав досвід попередніх боїв у Добруджі, саме російські дивізії виявляли найбільшу стійкість [27, арк. 26].

Щодо Сербської добровольчої дивізії, то в ній на початку жовтня 1916 р. почали проявлятися ознаки деморалізації і розкладання. Набрані з австро-угорських полонених, солдати сербської дивізії значилися в австро-угорській армії дезертирами, і на них не поширювалася дія конвенції про захист військовополонених. Це дозволяло болгарам розправлятися із сербськими солдатами з особливою жорстокістю [23, с. 35]. Така сербсько-болгарська різанина ще більше підживляла моральний дух дивізії. Тому перекидання найбоєздатнішої 3-ї стрілецької дивізії, яка мала у своєму складі 10 870 чол., для прикриття розгортання чотирьох корпусів, а після цього – для безцільного перебування в м. Плоешті для прикриття 2-ї румунської армії, було цілковитою помилкою Ставки [28, арк. 5]. Відправлення на північ частини румунських військ і 3-ї стрілецької дивізії з Добруджанського фронту не викликало схвалення А. М. Зайончковського, який продовжував вважати, що противник готує головний удар у Добруджі. Коли він попередив про це М. В. Алексєєва, останній не проявив зацікавленості та відповів, «що не зник враховувати того, чого немає в дійсності» [27, арк. 27].

Тим часом армія А. Макензена вже до 7 жовтня 1916 р. досить сильно потіснила частини Добруджанської армії. Це викликало серйозні побоювання у Ставці, і М. В. Алексєєв наказав О. О. Брусилову відправити передові частини 4-го сибірського корпусу на допомогу А. М. Зайончковському [25, арк. 181]. Водночас вже до вечора 8 жовтня штаб Добруджанської армії витратив останні два резервні батальйони румунської піхоти [30, арк. 117]. Командарм А. М. Зайончковський направив кілька батальйонів 37-го сибірського полку на посилення 115-ї піхотної дивізії, яку відтіснив противник до с. Мамут-Куюс, звідки до стратегічно важливої залізниці Чорноводи – Констанца залишалося лише 12 км [30, арк. 138–139].

Незважаючи на таке складне становище, у Ставці і штабі ПЗФ все ще піддавали сумніву мету наступу німців, вважаючи, що це був лише відволікаючий маневр. Натомість, на думку генерала А. М. Зайончковського, противник виконував «свій план захоплення румунських військ з Дунаю і Трансильванії» [30, арк. 141]. Тому А. М. Зайончковський очікував їхнього подальшого просування на північ Добруджі. Стосовно впевненості Ставки і штабу ПЗФ щодо напрямку головного удару, то вона значною мірою базувалася на доповіді командарма 9-ї російської армії, в якій той робив висновок про те, що ворог зосеред-

жує головну ударну групу у Бухарестському напрямку, стягуючи туди частини із західної ділянки Трансільванського фронту. Генерал П. О. Лечицький пропонував розбити цю групу противника, здійснивши натиск на тил і шляхи сполучення його сил.

План П. О. Лечицького було схвалено. У 9-у армію додатково перекидали 2-й піхотний і 5-й кавалерійський корпуси [25, арк. 313]. Всього ж сили 9-ї армії перед початком наступу мали становити 12 піхотних і 8 кавалерійських дивізій.

9 жовтня 1916 р. армія А. Макензена потіснила центр Добруджанської армії до с. Мамут-Куюс і лівий її фланг – до с. Мурфатлар. При цьому у 115-й дивізії, що обороняла с. Мамут-Куюс, залишилося всього 600 багнетів [29, арк. 70]. Армії А. Макензена вдалося захопити на той час близько 4 тис. полонених з цієї дивізії [5, с. 717–728]. 10 жовтня ворог відтіснив частини 61-ї піхотної дивізії вже за залізницю Чорноводи – Констанца. Разом з нею довелося відійти і всьому правому флангу [29, арк. 73]. Незважаючи на підкріплення, що прибуло у вигляді 38-го і 34-го сибірських полків, штаб Добруджанської армії прийняв рішення залишити м. Констанцу [27, арк. 29]. Прибуття 11 жовтня ще двох полків 3-ї стрілецької дивізії запізнилося, і А. М. Зайончковський, побоюючись бути відрізаним від мосту в м. Ісакча, прийняв рішення відступати [30, арк. 148].

У результаті цих дій було втрачено найважливішу транспортну артерію, через яку, крім перекидання підкріплень для російської армії, йшла велика частина військових вантажів для румунської армії. Розуміючи, чим загрожує така ситуація, штаб ПЗФ активізувався. Генерал О. О. Брусилов 11 жовтня 1916 р. поспішив запропонувати М. В. Алексєєву замінити А. М. Зайончковського, який нібито виявився нездатним командувати довіреною йому армією, генералом В. В. Сахаровим [25, арк. 231, 271].

Командувачем Добруджанської армії, перейменованої в Дунайську, 12 жовтня 1916 р. було призначено генерала В. В. Сахарова. Крім А. М. Зайончковського, за «недостатню діяльність» були зняті з посад командувач 4-м сибірським корпусом генерал Л. О. Сиреліус і командир 115-ї піхотної дивізії генерал О. К. Фрейман [25, арк. 278]. Пізніше обмежилися зняттям з посади лише генерала О. К. Фреймана [12, с. 857]. Ставка не вважала себе винною у втраті єдиного румунського морського порту і важливої залізничної лінії Чорноводи – Констанца.

Річ у тому, що Російську імперію та Румунію пов'язувала всього одна залізнична гілка: Роздільна – Бендери – Унгени – Ясси. Через різну ширину російської та румунської колій станція Ясси була розвантажувальною. На ній доводилося перевантажувати вміст російських вагонів у румунські. Була ще одна тупикова залізнична гілка: Бендери – Рені, без продовження дороги до Румунії. Від тупику в Рені до найближчої залізничної гілки в місті Галац було 16 км. Там вантажі доводилося перевозити гужовим транспортом. Таким чином, втрата порту Констанца скорочувала транспортні можливості і так незначних за своєю пропускною здатністю комунікацій союзників.

Висновки. Вступ Румунії у війну розглядався російським військовим керівництвом насамперед з позиції власних військових інтересів, без урахування можливих негативних наслідків і перспектив російсько-румунського військового співробітництва. За розрахунками Ставки, наступальні дії румунської армії в Трансільванії повинні були стримати значні сили противника і тим самим забезпечити успіх наступу російської армії. Однак військам Центральних держав вдалося не тільки відбити наступ російських військ Південно-Західного фронту, але і нанести низку значних ударів, які призвели до поразки союзників у Румунії. У той же час, незважаючи на те, що до кінця вересня 1916 р. існувала безпосередня загроза знищення румунської армії і прориву противника до південних губерній Росії, Ставка, як і раніше, надавала Румунському ТВД другорядне значення, і не збиралася вбудовувати його в систему Східного фронту.

Виходячи зі своєї оцінки передбачуваних дій противника, Ставка розраховувала поліпшити військовий стан в Румунії шляхом проведення наступу 9-ї російської армії в Північній Молдавії. Однак противник завдав основного удару не біля Північної румунської та 9-ї російської армій, чого очікувала Ставка, а на Півдні – в Добруджі. В результаті ворогу вдалося взяти під свій контроль порт Констанца, перекривши союзникам можливість перекидати по морю військові підкріплення і здійснювати військово-технічне постачання своїх армій. Таким чином, роз'єднаність союзників і недооцінку противника слід визнати головними причинами поразки російсько-румунських сил у Добруджі в серпні – жовтні 1916 р., що мало важливі наслідки для подальшої долі всієї румунської кампанії.

Бібліографічні посилання

1. Айрапетов О. Р. Балканы в стратегии Антанты и ее противников (1914–1918 гг.) // Новая и новейшая история. – 2003. – №5. – С. 191–224.
2. Айрапетов О. Р. Балканы и Стратегия Антанты в 1916 году // Вопросы истории. – 1997. – № 9. – С. 48–59.
3. Айрапетов О. Р. В них почти нет славянской крови... Россия между Сербией и Болгарией, 1914–1915 гг. // Родина. – 2003. – №10. – С. 88–91.
4. Айрапетов О. Р. 1916 г. Сверхнапряжение // Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914–1917 гг.). – Москва, 2015. – 334с.
5. Българската армия въ Световната война 1915–1918 гг.: в 12 т. / отв. ред. И. В. Филиповъ. – София, 1943. – Т. 9. – 937 с.
6. Васильев Ф. И., Казаков А. Румынский фронт // Стратегический очерк войны 1914–1918 гг.: в 8 ч. – Москва, 1923. – Ч. 8. – 129 с.
7. Виноградов В. Н. Вступление Румынии в первую мировую войну // Новая и Новейшая история. – 1976. – № 5. – С. 53–70.
8. Воспоминания Гинденбурга. – Москва, 1922. – 120 с.
9. Вульф О. Р. Австро-Венгерская Дунайская флотилия в Мировую войну 1914–1918 годов. – Санкт-Петербург, 2004. – 144 с.
10. Емец В. А. Противоречия между Россией и союзниками по вопросу о вступлении Румынии войну (1915–1916 гг.) // Исторические записки. 1956. – Т. 56. – С. 52–90.
11. Зайончковский А. М. Период от прорыва Юго-Западного фронта в мае 1916 г. до конца года // Стратегический очерк войны 1914–1918 гг.: в 8 ч. – Москва, 1923. ч. – 6. – 149 с.
12. Залесский К. А. Кто был кто в Первой мировой войне. – Москва, 2003. – 894 с.
13. Каширин В. Б. Несостоявшаяся экспедиция русских вооруженных сил на Балканы осенью 1915 года // Новая и новейшая история. – 2004. – № 6. – С. 175–203.
14. Каширин В. Б. Поход в Добруджанскую степь: эволюция замысла, планирование и подготовка экспедиции русских войск за Дунай в 1916 году // Studia Balkanica (К юбилею Р.П. Гришиной). Сб. статей. М.: Институт Славяноведения РАН, 2010. – С. 139–179.
15. Киган Д. Первая мировая война. – Москва, 2004. – 572 с.
16. Корсун Н. Г. Балканский фронт мировой войны 1914–1918 гг. – Москва, 1939. – 119 с.
17. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг. – Москва, 2005. – 800 с.
18. Недев Н. България в световната война (1915–1918 гг.). Бегъл исторически преглед. – София, 2001. – 345 с.
19. Нелипович С. Г. Брусиловский прорыв. Наступление Юго-Западного фронта в кампанию 1916 года. – Москва, 2006. – 48 с.
20. Олейников А. В. Театры военных действий русской императорской армии в кампании 1916 г. в оперативно-стратегическом контексте // Исторический Вестник. Первая мировая война / под ред. С. М. Исхакова. – Москва, 2016. – Т. 18. – С. 42–72.
21. Павлов А. Ю. Проблема вступления в войну Румынии в отношениях верховных командований России и Франции // Версальская система и современность. Сборник статей. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 48–57.
22. Попов В. Операции в Трансильвании осенью 1916г // ВИЖ. – 1947. – № 7. – С. 3–23.
23. Разложение армии 1917 г. / авт.-сост. В. Л. Гончаров. – Москва, 2010. – 496 с.
24. Российский государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА). Ф. 2000. Главное управление Генерального Штаба. Оп. 1.(т. 2) Отдел генерал-квартирмейстера. Д. 3129. Сводки сведения о Румынии и её армии. 1914–1916. – 9 л.
25. РГВИА. Ф. 2003. Штаб Верховного Главнокомандующего 1914–1918 гг. Оп. 1. Отдел генерал-квартирмейстера. Д. 60. Основные директивы в повеления его Императорского величества и оперативные указания. 1916. – 378 л.
26. РГВИА. Ф. 2003. Штаб Верховного Главнокомандующего 1914–1918 гг. Оп. 1. Отдел генерал-квартирмейстера. Д. 1469. Переписка с представителями иностранных военных миссий в России по военнорганизационным вопросам, и вопросам разведки. 1916. – 390 л.
27. РГВИА. Ф. 2003. Штаб Верховного Главнокомандующего 1914–1918 гг. Оп. 1. Отдел генерал-квартирмейстера. Д. 516. Записка генерала Зайончковского о действиях в Добрудже. 1916. – 33 л.
28. РГВИА. Ф. 2270. Штаб 47-го корпуса. Оп. 1. Штаб. Д. 10. Донесение штабов подчиненных частей о боевом составе, боевое расписание Добруджанской армии. 1916. – 35 л.
29. РГВИА. Ф. 2270. Штаб 47-го корпуса. Оп. 1. Штаб. Д. 13. Донесение из дивизий. 1916. – 154 л.
30. РГВИА. Ф. 2126. Штаб 6-й Армии. Оп. 1. Отдел генерал-квартирмейстера. Д. 150. Оперативные сводки штаба Дунайской армии. 1916. – 245 л.
31. Тошев С. Дѣствията на III армия въ Добруджа презъ 1916 година. – София, 1921. – 322 с.
32. Улунян А. А. Румыния: 1916 год. Британские оценки и прогнозы // Славяноведение. – 2015. – № 3. – С. 3–16.
33. Цветков В. Ж. Генерал М.В. Алексеев – начальник штаба Ставки Верховного главнокомандующего. Опыт военно-стратегических разработок в конце 1915 г. – 1916 г. Исторический Вестник. Первая мировая война / под ред. С. М. Исхакова. – Москва, 2016. – Т. 18. – С. 10–42.
34. Шиуков А. Авиация Румынского фронта в июльской операции 1917года // Вестник Воздушного Флота. – 1928. – № 1. – С. 34–40.
35. Boerescu P. Jurnal de front de la jiu la Mărașești (1916–1917). – Craiova, 1975. – 240с.
36. Cupsa I. Antanta româna in campanille din anii 1916–1917. – București, 1967. – 340 p.
37. Glenn E. Torey The Romanian Battlefront in World War. Kansas, 2011. 380 p.

38. Mărăcineanu N. 1916. Război pe Dunăre. – București, 1996. – №8. – P. 9–12.

39. Otu P. Mareșul Alexandru Averescu. – București, 2009. – 440 p.

References

1. Ayrapetov O. R. (2003) Balkany v strategii Antanty i yeye protivnikov (1914–1918 gg.) [The Balkans in the strategy of the Entente and its opponents (1914–1918)]. *New and recent history*, no. 5, pp. 191–224.
2. Ayrapetov O. R. (1997) Balkany i Strategiya Antanty v 1916 godu [The Balkans and the Entente Strategy in 1916]. *Questions of history*, no. 9, pp. 48–59.
3. Ayrapetov O. R. (2003) V nikh pochti net slavyanskoy krovi... Rossiya mezhdru Serbiyey i Bolgariyey, 1914–1915 gg. [There is almost no Slavic blood in them Russia between Serbia and Bulgaria, 1914–1915]. *Homeland*, no. 10, pp. 88–91.
4. Ayrapetov O. R. (2015) *Uchastiye Rossiyskoy imperii v Pervoy mirovoy voyne (1914–1917 gg.) 1916 g. Sverkhnapryazheniye* [Participation of the Russian Empire in the First World War (1914–1917), 1916. Over voltage]. Moscow. (in Russian).
5. *Bŭlgarskata armiya vŭ Svetovnata voŭna 1915–1918 gg.* (1943) [The Bulgarian Army in the World War 1915–1918]. p. 9, Sofia (in Bulgarian).
6. Vasil'yev F. I., A. Kazakov (1923) *Strategicheskii ocherk voyny 1914–1918 gg.* [Strategic Essay on the War of 1914–1918]. p. 8, Moscow. (in Russian).
7. Vinogradov V. N. (1976) Vstupleniye Rumynii v pervuyu mirovuyu voynu [Romania's entry into the First World War]. *Modern and Contemporary History*, no. 5, pp. 53–70.
8. *Vospominaniya Gindenburga* (1922) [Hindenburg Memories]. Moscow. (in Russian).
9. Vul'f O. R. (2004) *Avstro-Vengerskaya Dunayskaya flotiliya v Mirovuyu voynu 1914–1918 godov* [Austro-Hungarian Danube Flotilla in the World War 1914–1918]. St. Petersburg. (in Russian).
10. Yemets V. A. (1956) Protivorechiya mezhdru Rossiyei i soyuznikami po voprosu o vstuplenii Rumynii voynu (1915–1916 gg.) [Contradictions between Russia and the Allies on the Question of the Accession of Romania to War (1915–1916)]. *Historical notes*, vol. 56, pp. 52–90.
11. Zayonchkovskiy A. M. (1923) *Strategicheskii ocherk voyny 1914–1918 gg.* [Strategic essay on the war of 1914–1918]. p. 6, Moscow. (in Russian).
12. Zalesskiy K. A. (2003) *Kto byl kto v Pervoy mirovoy voyne* [Who was who in the First World War.]. Moscow. (in Russian).
13. Kashirin V. B. (2004) *Nesostoyavshayasya ekspeditsiya russkikh vooruzhennykh sil na Balkany osen'yu 1915 goda* [A failed expedition of the Russian armed forces to the Balkans in the autumn of 1915]. *Modern and Contemporary History*, no. 6, pp. 175–203.
14. Kashirin V. B. (2010) *Pokhod v Dobrudzhanskuyu step': evolyutsiya zamysla, planirovaniye i podgotovka ekspeditsii russkikh voysk za Dunay v 1916 godu* [Hike to the Dobrudzhan Steppe: the evolution of the plan, planning and preparation of the expedition of Russian troops across the Danube in 1916] *Studia Balkanica*. Moscow, pp. 139–179.
15. Kigan D. (2004) *Pervaya mirovaya voyna* [The First World War]. Moscow. (in Russian).
16. Korsun N. G. (1939) *Balkanskiy front mirovoy voyny 1914–1918 gg.* [The Balkan Front of the World War 1914–1918]. Moscow. (in Russian).
17. Lyudendorf E. (2005) *Moi vospominaniya o voyne 1914–1918 gg.* [My Memories of the War of 1914–1918]. Moscow. (in Russian).
18. Nedev N. (2001) *Bŭlgariya v svetovnata voŭna (1915–1918 gg.)* [Bulgaria in the World War (1915–1918)]. Sofia. (in Bulgarian).
19. Nelipovich S. G. (2006) *Brusilovskiy proryv. Nastupleniye Yugo-Zapadnogo fronta v kampaniyu 1916 goda*. [Brusilovsky breakthrough. The offensive of the South-Western Front in the campaign of 1916]. Moscow. (in Russian).
20. Oleynikov A. V. (2016) *Teatry voyennykh deystviy russkoy imperatorskoy armii v kampanii 1916 g. v operativno-strategicheskoy kontekste* [Theaters of military operations of the Russian imperial army in the campaign of 1916 in the operational-strategic context]. *Historical Herald. World War I*, vol. 18, pp. 42–72.
21. Pavlov A. Y. (2012) *Problema vstupleniya v voynu Rumynii v otnosheniyakh verkhovnykh komandovaniy Rossii i Frantsii* [The problem of the entry of Romania into the war in the relations of the high commands of Russia and France] *Versal'skaya sistema i sovremennost'* [Versailles system and modernity. Digest of articles]. St. Petersburg. pp. 48–57
22. Popov V. (1947) *Operatsii v Transil'vanii osen'yu 1916 g.* [Operations in Transylvania in the autumn of 1916]. *Military History Journal*, pp. 3–23.
23. *Razlozheniye armii 1917 g.* (2010) [Decomposition of the army in 1917]. Moscow (in Russian).
24. Russian State Military Historical Archive (RSMHA), f. 2000, inventory 1, file 3129.
25. RSMHA, f. 2003, inventory 1, file 60.
26. RSMHA, f. 2003, inventory 1, file 1469.
27. RSMHA, f. 2003, inventory 1, file 516.
28. RSMHA, f. 2270, inventory 1, file 10.
29. RSMHA, f. 2270, inventory 1, file 13.
30. RSMHA, f. 2126, inventory 1, file 150.
31. Toshev S. (1921) *Deistviyata na III armiya v Dobrudzha prez 1916 godina* [The actions of the Third Army in Dobroudja in 1916]. Sofia (in Bulgarian).
32. Ulunyan A. A. (2015) *Rumyniya: 1916 god. Britanskiye otsenki i prognozy* [Romania: 1916. British estimates and projections]. *Slavic studies*, no. 3, pp. 3–16
33. Tsvetkov V. Z. (2016) General M.V. Alekseyev – nachal'nik shtaba Stavki Verkhovnogo glavnokomanduyushchego. Opyt voyenno-strategicheskikh razrabotok v kontse 1915 g. – 1916 g. [General MV Alekseev – Chief of Staff of the General Headquarters. Experience of military-strategic developments at the end of 1915–1916]. *Historical Journal. World War I*, vol. 18, pp. 10–42.
34. Shiukov A. (1928) *Aviatsiya Rumynskogo fronta v iyul'skoy operatsii 1917 goda* [Aviation of the Romanian

front in the July 1917 operation]. *Bulletin of the Air Force*, no. 1, 34–40.

35. Boerescu P. (1975) *Jurnal de front de la jiu la Mărașești (1916–1917)* Craiova. (in Romanian).

36. Cupsa I. (1967) *Antanta româna in campanille din anii 1916–1917*. București. (in Romanian).

37. Glenn E. Torey (2011) *The Romanian Battle-front in World War*. Kansas. (in English).

38. Mărăcineanu N. (1996) 1916. Războipe Dunăre. no. 8, pp. 9 – 12.

39. Otu P. (2009) *Mareșlul Alexandru Averescu*. București. (in Romanian).

Надійшла до редколегії 25.08.2018

УДК 94(4)»1914/1918»+94(477)»1914/1918»
DOI 10.15421/311808

**Т. В. Малиновская,
Б. В. Малиновский**
*Днепропетровский национальный университет
имени Олеса Гончара*

ВОЙСКА ЦЕНТРАЛЬНЫХ ДЕРЖАВ В УКРАИНЕ (1918 Г.): НАРУШЕНИЯ И МАТЕРИАЛЬНЫЙ УЩЕРБ

Малиновська Т. В., Малиновський Б. В. Війська Центральних держав в Україні (1918 р.): порушення і матеріальні збитки.

Внаслідок порушень, скоєних австро-угорськими і німецькими військами в Україні 1918 р. (вилучення майна, стягнення штрафів), українська держава та приватні особи зазнали значних збитків. Мета дослідження – спираючись на дані уряду Української Держави гетьмана П. Скоропадського, визначити загальну суму цих збитків.

Ключові слова: Перша світова війна, Центральні держави, Українська Держава, Німеччина, Австро-Угорщина, матеріальні збитки.

Малиновская Т. В., Малиновский Б. В. Войска Центральных держав в Украине (1918 г.): нарушения и материальный ущерб.

В 1918 г. войска Центральных держав совершили в Украине многочисленные нарушения, причинившие украинскому государству и его гражданам значительный имущественный ущерб, – подвергали население взысканиям, проводили реквизиции и конфискации. Цель исследования – опираясь на данные правительства Украинской Державы гетмана П. Скоропадского, определить общую сумму этих убытков.

Ключевые слова: Первая мировая война, Центральные державы, Украинская Держава, Германия, Австро-Венгрия, имущественный ущерб.

Malinovskaja T. V., Malinovskij B. V. Truppen der Mittelmächte in der Ukraine (1918): Verstöße und Sachschaden.

Das Ziel der Forschung – auf Grund der Angaben der Regierung des Ukrainischen Staats von Hetman P. Skoropadskij die Größe der Verluste aufzuklären, die 1918 den Staatsgeldern und den privaten Personen von den österreich-ungarischen und deutschen Truppen zugefügt wurden.

Die Truppen der Mittelmächte in der Ukraine unterwarfen 1918 die Bevölkerung den Beitreibungen, ergriffen als Kriegsbeute das Vermögen der ehemaligen Zarenarmee, führten die Requisition und Konfiskation durch. In einigen Fällen haben die Truppen den Befehl ihres Kommandos über die Anwendung der Zwangsmaßnahmen bei der Nahrungsbeschaffung und bei der Durchführung der Schutzaktionen befolgt. In anderen Fällen handelten die Soldaten und Offiziere aus eigener Initiative und zu eigenem Nutzen, indem die Dienststellung für die Bereicherung ausgenutzt wurde. Sowohl das eine als auch das andere widersprach den ukrainischen Gesetzen und Abkommen über die Handlungsordnung der Truppen der Mittelmächte in der Ukraine.

Nach Angaben der Hetmanbehörden war der verbreitetste Verstoß die Zwangsbeschlagnahme der Lebensmittel. Unter den mit ausländischen Truppen verbundenen Vorfällen haben den größten Schaden die Explosionen in den Munitionslagern in Kiew (6. Juni 1918) und in Odessa (31. August – 1. September 1918) zugefügt. Da für den Schutz der Munition in Kiew sowie in Odessa die Truppen der Mittelmächte verantwortlich waren, liegen die Schuld für den Vorfall und die Pflicht den Schaden zu ersetzen auf ihnen.

Aus den Berechnungen der ukrainischen Behörden folgte, dass die Gesamtsumme vom Schaden, den die österreich-ungarischen und deutschen Truppen der Ukraine 1918 zugefügt haben, 6 921 520 241 Rubel (7 690 578 046 Mark) betrug.

Schlüsselwörter: Erster Weltkrieg, Mittelmächte, Ukrainische Dershawa (Ukrainischer Staat), Deutschland, Österreich-Ungarn, Sachschaden, Vermögensschaden.

Malynovska T. V., Malynovsky B. V. Troops of the Central States in Ukraine (1918): cases of violations and material damage.

The purpose of the study is to find out the amount of losses inflicted in 1918 to the Ukrainian treasury and private individuals by Austro-Hungarian and German troops. The research is based on the data that had been collected by Hetman P. Skoropadsky's Ukrainian Government.

In 1918 the population of Ukraine was subjected to penalties by the troops of the Central States in Ukraine. The military units seized the property of the former tsarist army as military loot, requisitioned and confiscated property of the local population. In some cases, in this way the troops carried out orders of their military command about using of coercive measures in food procurement and protective actions conducting. In other cases, soldiers and officers acted according to their own initiative using their official position for enrichment and their benefit. Both cases contradicted Ukrainian laws and agreements about procedure of Central States troops staying in Ukraine.

According to the hetman authorities, the most common violation of law was committed by withdrawal of food. Among the incidents related to foreign troops, the greatest damage was caused by explosions at ammunition depots in Kiev (6 of June, 1918) and Odessa (31st of August – 1st of September, 1918). Since the troops of the Central States were responsible for protection of ammunition in both Kiev and Odessa, they were responsible for the incident and for damage recovery.

The Ukrainian authorities calculated that the total amount of losses that the Austro-Hungarian and German troops had inflicted to Ukraine in 1918 was 6 921 520 241 rubles (DM 7 690 578 046).

Key words: World War I, Central States, the Ukrainian State, Germany, Austria-Hungary, property damage in Ukraine at 1918.

Постановка проблеми. В начале 1918 г. Германия и Австро-Венгрия направили в Украину свои войска, чтобы помочь её правительству удержаться у власти и восстановить в стране порядок. На территории украинского государства (Украинской Народной Республики – до 29 апреля и после середины декабря 1918 г., Украинской Державы – 29 апреля – 14 декабря 1918 г.) германские и австро-венгерские подразделения находились до начала 1919 г., когда завершилась их постепенная эвакуация.

Действия союзников в Украине во многих случаях были далеки от заявленной цели – защиты и укрепления украинской государственности. Украинские чиновники отмечали многочисленные нарушения: войска Центральных держав подвергали население взысканиям, в качестве военной добычи захватывали имущество бывшей царской армии, проводили реквизиции и конфискации. Характеризуя отношение германских и австро-венгерских военнослужащих к Украине, В. В. Зеньковский, один из членов правительства Украинской Державы, отмечал в воспоминаниях: «Хищничество пропитывало собой все, захватывая не только солдат, но и высших офицеров, а за хищничеством отдельных лиц стояла систематическая кража огромных богатств – в том числе и военных, скопленных тылом огромного Юго-Западного фронта» [9, с. 21].

В одних случаях взыскания и изъятия были частью санкционированной деятельности – войска выполняли приказы своего командо-

вания о применении «мер чрезвычайного принуждения» при заготовках продовольствия и при проведении охранительных акций [14, с. 219, 224, 271, 272, 276, 277, 281]. В других случаях солдаты и офицеры действовали по собственной инициативе и для собственной выгоды, используя служебное положение в целях личного обогащения [10, с. 251–267]. Первое не меньше второго противоречило украинским законам и соглашениям о порядке действий войск Центральных держав в Украине.

Анализ научных исследований. Созданная военной администрацией система штрафов и изъятий многократно анализировалась в исторической литературе, посвященной событиям 1918 г. в Украине. Особенно много об этом писали советские историки – Ю. Я. Белан, Г. Ф. Заставенко, Е. М. Скляренко [1, с. 144–179; 7, с. 63–86; 12, с. 55–79] и другие. Среди современных украинских и зарубежных исследователей к этой теме обращались П. П. Захарченко, А. В. Тимошук [8; 13, с. 376–394], авторы коллективных работ [2; 14]. Несмотря на значительный исследовательский интерес к проблеме, не все ее стороны раскрыты в полной мере. В частности в научных работах нет сведений о величине ущерба, хотя в 1918 г. такие подсчеты были проведены и их результаты сохранились в источниках.

Цель исследования – опираясь на оценки правительства Украинской Державы гетмана П. П. Скоропадского, выяснить размер убытков, нанесенных Украине в 1918 г. австро-венгерскими и германскими войсками.

Изложение основного материала. По данным гетманских властей, самым распространенным нарушением военных контингентов являлось принудительное изъятие продовольствия [2, с. 69–72, 97, 98]. Например, в докладной записке Херсонской конторы Хлебного бюро 28 октября 1918 г. говорилось: «[...] согласно п. 10 обязательного постановления министра продовольствия от 30 мая сего года никто не имеет права реквизировать хлебные продукты кроме органов министерства продовольствия. Между тем, на имя конторы поступают в большом количестве заявления и жалобы от уездных старост и частных лиц, а также от агентов и контролеров конторы, донесения с мест о реквизициях, чинимых самостоятельно австро-венгерскими войсками без ведома конторы; причем усматривается, что реквизиции эти носят нередко совершенно произвольный и опустошительный характер: одно и то же лицо или селение иногда подряд по нескольку раз подвергаются реквизиции. Продукты отбирают не только из излишков [...], но и из запасов, оставленных на продовольствие или обсеменение, чем причиняют убытки не только хозяйству, но и государству, ставя его в необходимость впоследствии принимать меры по снабжению населения продовольственным и посевным материалом. Уплата денег за реквизируемые продукты нередко производится ниже установленных твердых цен или по принудительному курсу из расчета по 80 копеек за крону, а в некоторых случаях совсем ничего не выплачивается и даже не выдается никакой квитанции о приеме отобранных продуктов» [3, с. 4].

Принудительное отчуждение без компенсации или с неполной компенсацией касалось самых разных объектов собственности, например, транспортных средств. Так, 24 октября 1918 г. украинские власти отправили в штаб австро-венгерских войск в Украине служебную переписку по делу о реквизиции легкового автомобиля, принадлежавшего Херсонской уездной продовольственной управе. Реквизицию совершил, как сообщалось в сопроводительном письме, «конный отряд имени эрцгерцога Вильгельма». Очевидно, речь шла об Украинских сечевых стрельцах или каком-то другом подразделении из состава группы войск эрцгерцога Вильгельма («Василия Вышиваного»). Украинские власти соглашались уступить автомобиль, но не могли принять предложенный размер возмещения – «Мерседес» стоил 16 тысяч рублей (столько управа заплатила за него при покупке летом

1917 г.), а военные отказывались давать больше 8 тысяч [11, с. 297].

Реквизиции происходили во всех регионах Украины. Совокупный ущерб от реквизиций, по данным украинского правительства, превышал полтора миллиарда рублей (см. приложение).

Среди связанных с иностранными войсками инцидентов к наибольшим потерям привели взрывы на артиллерийских складах в Киеве (6 июня 1918 г.) и Одессе (31 августа – 1 сентября 1918 г.). Кроме человеческих жертв, эти катастрофы причинили значительный материальный ущерб. Поскольку за охрану боеприпасов и в Киеве, и в Одессе отвечали войска Центральных держав, на них лежала вина за происшедшее, и именно они должны были возместить ущерб.

Существовало предположение, что взрывы на складах в Одессе были результатом диверсии, устроенной большевиками и левыми эсерами или агентами Антанты (возможно, при помощи подкупленного австрийского часового) [4, с. 326; 6, с. 86; 20, S. 201]. Однако истинной причиной, скорее всего, являлась халатность. Взрыв произошел из-за ряда нарушений – австро-венгерские военнослужащие грузили боеприпасы в неурочное время (в середине дня, а не утром, как полагалось по инструкции), без контроля со стороны украинских служащих, к работе привлекли человека с психическим расстройством [5, с. 299–302; 16, с. 256]. Как установила украинско-австрийская следственная комиссия, именно он и вызвал детонацию. С. Е. Шухевич, возглавлявший в Одессе подразделение австро-венгерской полевой жандармерии, писал в воспоминаниях: «следствие выявило, что взрыв причинил какой-то умственно ненормальный венгерский военнослужащий, который, складывая ручные гранаты, взял гранату не за ручку, а за шнурок и причинил взрыв» [16, с. 256]. Имущественный вред украинская сторона оценила в 1 027 468 180 рублей (и к этому еще надо добавить 39 238 972 рублей убытков городскому хозяйству Одессы) (см. приложение).

Украинские органы власти фиксировали все случаи злоупотреблений, намереваясь в дальнейшем добиться от Центральных держав выплаты возмещения. 14 сентября 1918 г. Совет министров Украинской Державы постановил «просить все ведомства сделать распоряжения, чтобы подведомственные им учреждения доставляли бы точные сведения о всех незаконных действиях германских и австрийских властей» [15, с. 286].

Выполняя это распоряжение, украинские органы власти составили реестры происшествий, послужившие основой для сводного перечня претензий к союзникам. Вариант итоговой ведомости сохранился среди документов украинского министерства иностранных дел (см. приложение). Согласно этой росписи, Центральные державы в общей сложности должны были украинскому государству и его гражданам почти 7 миллиардов рублей. Для сравнения: доходная часть государственного бюджета Украины на 1918 г. составляла 3,2 миллиарда рублей [6, с. 195]. То есть, по данным украинских властей, иностранные войска за год своего пребывания в Украине уничтожили и присвоили материальных ценностей на сумму, равную всем поступлениям в украинскую казну за два года с лишним.

По этим данным причиненные войсками Центральных держав убытки намного превосходили затраты на их снабжение. Союзники собирались выставить Украине внушительный счет за оказание военной помощи. По подсчетам германского командования, сумма затрат до мая 1918 г. составляла 110 миллионов марок в месяц. В эту сумму вошли расходы на вооружение, питание, квартирование и выплату денежного довольствия. О. Видфельдт, сотрудник германской дипломатической миссии в Киеве, занимавшийся хозяйственными вопросами, считал эту цифру заниженной. Согласно его расчетам, между мартом и июлем 1918 г. на нужды своих войск в Украине Германия потратила 675 миллионов рублей (то есть 135 миллионов рублей в месяц, что составляло 175 миллионов марок по курсу 1,3 марки за 1 рубль) [18, S. 249].

Весной 1919 г. у германского руководства был готов итоговый список претензий к Украине, связанных с военной операцией в ее поддержку. Общая сумма издержек превышала 1 миллиард марок. В посвященной этому во-

просу докладной записке референта внешнеполитической службы Германии В. Блюхера 23 апреля 1919 г. говорилось: «Наиболее значительные пункты следующие: затраты на оказание военной помощи (в первое время оккупации в месяц примерно 110 миллионов марок, позже примерно 125 миллионов марок); затраты на создание украинских дивизий в Германии; затраты на печатание украинских банкнот (примерно 7 миллионов марок); претензии в связи с ограблением [Beraubung] наших войск (в том числе в связи с расхищением 12 миллионов рублей и 3 миллионов марок из военной кассы 27-го резервного корпуса); наконец, требования различных военных организаций» [17, S. 439].

Помимо 1 миллиарда марок, потраченного на проведение военной экспедиции, Германия хотела получить еще и другие суммы. В частности – 776 298 042 марки за оставленное в Украине имущество и 51 571 268 марок за обеспечение работы железнодорожного транспорта. Всего вместе с «экспедиционным» миллиардом получалось почти два миллиарда марок. К ним добавлялись претензии частных лиц в Германии к Украине, что в общей сложности составило еще около 1 миллиарда марок [19, S. 379].

С другой стороны, из подсчетов украинской стороны следовало, что австро-венгерские и германские войска нанесли Украине и ее гражданам убытков на 7 миллиардов 690,6 миллионов марок (по курсу 1,11 марки за 1 рубль) (см. приложение).

Таким образом, многочисленные нарушения, совершенные в Украине в 1918 г. войсками Центральных держав, нанесли украинскому государству и его гражданам значительный имущественный ущерб. По сведениям, собранным властями Украинской Державы, общая сумма убытков составила около 7 миллиардов рублей (7,7 миллиардов марок).

Приложение Оценка материального ущерба, нанесенного Украине войсками Центральных держав (1918 г.)*

Вывезено имущество б[ывших] русских армий 1.207.468.580 рубл[ей]
– // – общественных организаций 306.000.000
Уничтожены артиллерийские склады в Одессе 1.027.468.180
Частью уничтожены, частью вывезены артиллерийские склады в г[ороде] Киеве 900.000.000
Убытки по коммунальному хозяйству г[орода] Одессы в связи со взрывами 39.238.972
то же по г[ороду] Киеву 333.543.676
Недоплачено ввозных и вывозных пошлин 672.090.006
Разграблено и уничтожено имущество имений 330.000.000

* Документ не озаглавлен и не датирован, хранился в папке «Копії документів фонду про беззаконні дії німецького війська на Україні – захоплення державного і приватного майна».

Уплачено Укр[аинским] Мин[инистерством] Продовольствия Германно-австро-венгерской Хозяйственной Комиссии за 24 молотилки, каковые не были получены 450.000
 Осталось долгу по заготовке скота Министерству Продовольствия 11.925.507
 Уплачено Министерством Продовольствия за сельскохозяйственные орудия 10 миллион[ов] рубл[ей], всего получено орудий на 5.100.000 р[ублей], осталось 4.900.000
 Захвачено в кассе Либаво-Ромненской Ж[елезной] Д[ороги] в июне 1918 г. 1.326.394
 Захвачены материалы пароходных обществ в Чарторое и Киеве 80.000.000
 Вывезены инвентарь и лесные заготовки Киевского Округа Водных Путей Сообщения 9.634.420
 Вывезено аэропланов принадлежностей из Одессы 27.924 пуд[ов] по 400 р[ублей] за 1 пуд 11.169.600
 Захвачено госпитальное имущество в районе Ровно, Сарны и Шепетовка – 15 госпит[алей] по 360 000 р[ублей] 5.400.000
 Вывезены лесные материалы из Мозырского, Речицкого и Пинского уездов 9.000.000
 Вывезено лошадей – 160 000 гол[ов] по 1500 р[ублей] 240.000.000
 Реквизированы казенные деньги в Бердянске в июне 1918 г. 12.000.000
 Наложено контрибуций на население 8.584.100
 Реквизировано сахару-рафинаду 3.144.042 п[уда] 18 ф[унтов] по 60 р[ублей] за 1 пуд 188.642.547
 – // – сахару-песку 4.038.367 п[удов] 31 ф[унт] по 45 р[ублей] за 1 пуд 181.726.545
 – // – патоки (в Киевской губ[ернии]) 101.815 п[удов] по 20 р[ублей] за 1 пуд 2.036.300
 – // – пустых мешков 3.161.302 шт[ук] по 7 р[ублей] 22.129.114
 – // – рогатого скота (Одесск[ая] губ[ерния]) 14.117 шт[ук] по 2.000 р[ублей] 28.234.000
 – // – спирта и водки 19.500.000
 – // – продовольствия 1.263.052.300
 – // – части подводных лодок в Николаеве 6.000.000
 Всего 6.921.520.241 рубл[ей]
 При 1 марке равн[ой] 90 коп[еек]
 М[арок] 7.690.578.046 Пф[еннигов] 10

(Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 2592: Народне міністерство справ закордонних Української Народної Республіки, оп. 1, спр. 107, арк. 40).

Библиографические ссылки

1. Белан Ю. Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г. – Киев, 1960. – 330 с.
2. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років. – Харків, 2017. – 400 с.
3. Доклад Херсонской конторы Государственного хлебного бюро Представителю Председателя Совета министров Украинской Державы при командовании австро-венгерской Восточной армии, 28 октября 1918 г. // Центральный державный архив вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО-ВУ). – Ф. 2311, оп. 1, спр. 147, арк. 4.
4. Донесение Одесского градоначальника гетманскому министру внутренних дел о взрывах на артиллерийских складах и в депо ст. Одесса-Товарная, 7 сентября 1918 г. // Гражданская война на Украине 1918–1920: Сборник документов и материалов. – Киев, 1967. – Т. 1, Кн. 1 : Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории. – С. 326–327.
5. Доповідь Одеського градоначальника про оперативно-розшукові заходи щодо диверсійного акту на артилерійських складах в Одесі, 7 вересня 1918 р. // Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017). – Київ, 2012. – Т. 1. – С. 299–302.
6. Дорошенко Д. І. Історія України 1917–1923 рр. – Київ, 2002. – Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 352 с.
7. Заставенко Г. Ф. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. – Київ, 1959. – 155 с.
8. Захарченко П. П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – Київ, 1997. – 188 с.
9. Зеньковский В. В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания. – Москва, 1995. – 240 с.
10. Малиновский Б. В. Австро-венгерские войска в Украине, 1918 г.: проблема корыстного использования полномочий // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 2014. – С. 251–267.
11. Письмо управляющего канцелярией Представителя Председателя Совета министров Украинской Державы при командовании австро-венгерской Восточной армии начальнику штаба Восточной армии, 24 октября 1918 г. // ЦДАВОУ. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 297.

12. Скляренко Є. М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. – Київ, 1960. – 284 с.

13. Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). – Харків, 2000. – 462 с.

14. Україна між самовизначенням і окупацією: 1917–1922 роки / В. Дорнік та ін. – Київ, 2015. – 512 с.

15. Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали. – Київ : Темпора. 2015. – Т. 1. – XVIII – 790 с.

16. Шухевич С. Є. Моє життя: Спогади. – Лондон, 1991. – 619 с.

17. Aufzeichnung über Zurückhaltung der Auszahlungen aus den Ukraine-Guthaben, 23 April 1919 // Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Aus dem Archiv des Auswärtigen Amts. Serie A: 1918–1925. – Göttingen, 1982. – Bd. 1. 9 November 1918 bis 5 Mai 1919. – S. 438 – 440.

18. Borowsky P. Deutsche Ukrainepolitik 1918 (unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen). – Lübeck ; Hamburg, 1970. – 311 S.

19. Golczewski F. Das ukrainische Reichsbank-Guthaben von 1918 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1991. – Bd. 39. – Heft 3. – S. 364–399.

20. Zitkovszky an das k. u. k. Ministerium des Äußern: Mitteilung darüber, daß mit große Wahrscheinlichkeit der Urheber der Explosionskatastrophe am Südrand von Odessa ein österr. Soldat war, 10 September 1918 // Ereignisse in der Ukraine, deren Bedeutung und historische Hintergründe / Hg. v. Th. Hornykiewisz. – Philadelphia, 1968. – Bd. 3. – S. 201.

References

1. Belan Yu. Ya. (1960) *Otechestvennaya vojna ukrainskogo naroda protiv nemeckikh okkupantov v 1918 g.* [The patriotic war of Ukrainian people against the German invaders in 1918 y.]. Kiev. (in Ukraine).

2. *Viina z derzhavoiu chy za derzhavu? Selianskyi povstanskyi rukh v Ukraini 1917–1921 rokiv* (2017) [The war against the state or for the state? The peasant uprising movement in Ukraine of 1917–1921 years]. Kharkiv. (in Ukraine).

3. Doklad Hersonskoj kontory Gosudarstvennogo hlebnogo byuro Predstavitelju Predsedatelya Soveta ministrov Ukrainskoj Derzhavy pri komandovanii avstro-vengerskoj Vostochnoj armii, 28 oktyabrya 1918 g. [The report of the Herson office of the state bread bureau for the Representative of the Chairman of the Council of Ministers of Ukrainian state under the command of Austrian-Hungarian of the Eastern army, on the 28th of October in 1918 y.] // Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [The Central State Archives of the supreme organs of the government and administration of Ukraine] f. 2311, inventory 1, file 147, sheet 4.

4. Donesenie Odesskogo gradonachalnika getmanskomu ministru vnutrennih del o vzryivah na artilleriyskikh skladakh i v depo st. Odessa-Tovarnaya, 7 sentyabrya 1918 g. (1967) [The Odessa mayor's report to the Hetman Minister of the Interior Affairs on explosions at the artillery depots and the depot of the Odessa-Tovarnaya station, the 17th of September 1918] // *Grazhdanskaya vojna na Ukraine 1918–1920: Sbornik dokumentov i materialov* [The Civil war in Ukraine 1918–1920: The collection of documents and materials Kiev]. vol. 1, Kiev. (in Russian).

5. Dopovid Odeskoho hradonachalnyka pro operatyvno-rozshukovi zakhody shchodo dyversijnoho aktu na artyleriyskikh skladakh v Odesi, 7 veresnia 1918 r. (2012) [The report of the governor of Odessa about the strategic searching measures concerning the act of sabotage in the ordnance depots in Odessa, on the 7th of September in 1918]. Ministry of Internal Affairs of Ukraine: events, leaders, documents and materials (1917–2017), vol. 1, Kiev, (in Ukraine).

6. Doroshenko D. I. (2002) *Istoriia Ukrainy 1917–1923 rr.* [The history of Ukraine in 1917–1923 years]. vol. 2, Kiev. (in Ukraine).

7. Zastavenko H. F. (1959) *Krakh nimetskoj interventsii na Ukraini v 1918 r.* [The break-up of the German intervention in Ukraine in 1918 y.]. Kiev. (in Ukraine).

8. Zakharchenko P. P. Selianska viina v Ukraini: rik 1918 (1997) [The peasant war in Ukraine: 1918 year] Kiev (in Ukraine).

9. Zenkovskij V. V. (1995) Pyat mesyacev u vlasti (15 maya – 19 oktyabrya 1918 g.). Vospominaniya [Five months in power (the 15th of May – the 19th of October in 1918 y.). Memoirs]. Moscow. (in Russian).

10. Malinovskij B. V. (2014) Avstro-vengerskie vojska v Ukraine, 1918 g.: problema korystnogo ispolzovaniya polnomochij [Austrian-Hungarian troops in Ukraine, 1918 y.: the problem of the mercenary use of the authorities] *The Problems of German History*, pp. 251–267.

11. Pismo upravlyayushogo kancelyarij Predstavatelya Predsedatelya Soveta ministrov Ukrainskoj Derzhavy pri komandovanii avstro-vengerskoj Vostochnoj armii nachalniku shtaba Vostochnoj armii, 24 oktyabrya 1918 g. [The letter of the manager of the office of the Representative of the Chairman of the council of Ministers of Ukrainian State under the command of Austrian-Hungarian Eastern army to the governor of the headquarter of the Eastern army, on the 24th of October in 1918 y.] The Central State Archives of the supreme organs of the government and administration of Ukraine. f. 2311, inventory 1, file 97, sheet 297.

12. Skliarenko Ye. M. (1960) *Borotba trudiashchykh Ukrainy proty nimetsko-avstriyskikh okupantiv i hetmanschyny v 1918 r.* [The struggle of the Ukrainian workers against the German-Austrian invaders and hetmanship in 1918 y.]. Kiev. (in Ukraine).

13. Tymoshchuk O. V. (2000) *Okhoronnyi aparat Ukrainskoi Derzhavy (kviten – hruden 1918 r.)* [The protective bodies of the Ukrainian State (April – December 1918 y.)]. Kharkiv. (in Ukraine).

14. *Ukraina mizh samovyznachenniam i okupatsiieiu: 1917–1922 roky* (2015) [Ukraine between the self-determination and occupation: 1917–1922 years] Kiev (in Ukraine).

15. *Ukrainska Derzhava (kviten – hruden 1918 roku). Dokumenty i materialy* (2015) [Ukrainian State (April – December of 1918 year). Documents and materials]. Kiev: Tempora. (in Ukraine).

16. Shukhevych S. Ye. (1991) *Moie zhyttia: Spohady* [My life: Memoirs] London (in Ukraine).

17. Aufzeichnung über Zurückhaltung der Auszahlungen aus den Ukraine-Guthaben, 23 April 1919 (1982). Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Aus dem Archiv des Auswärtigen Amts. Serie A: 1918–1925. bd. 1, s. 438–440.

18. Borowsky P. (1970) *Deutsche Ukrainepolitik 1918 (unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen)*. Lübeck – Hamburg. (in Deutsch).

19. Golczewski F. (1991) Das ukrainische Reichsbank-Guthaben von 1918. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. bd. 39, h. 3, s. 364–399.

20. Zitkovszky an das k. u. k. Ministerium des Äußern: Mitteilung darüber, daß mit große Wahrscheinlichkeit der Urheber der Explosionskattatrophe am Südrand von Odessa ein österr. Soldat war, 10 September 1918. Ereignisse in der Ukraine, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Philadelphia, bd. 3. s. 201.

Надійшла до редколегії 15.08.18

НАГІРНИЙ КАРАБАХ: ДО ПРОБЛЕМ ВІРМЕНСЬКОЇ ТА АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Архирейський Д. В., Івашкіна О. Б. Нагірний Карабах: до проблем вірменської та азербайджанської історіографії.

Висвітлено деякі аспекти протистояння вірменських та азербайджанських істориків в оцінках нагірно-карабахського конфлікту. Розкрито зв'язок між урядовою політикою та позицією залежних від неї істориків обох країн. Показано передумови налагодження конструктивного діалогу вірменських та азербайджанських дослідників у контексті можливого політичного вирішення нагірно-карабахської проблеми.

Ключові слова: історія, історіографія, Закавказзя, Азербайджан, Вірменія, Нагірний Карабах, конфлікт.

Архирейский Д. В., Ивашкина О. Б. Нагорный Карабах: к проблемам армянской и азербайджанской историографии.

Освещены некоторые аспекты противостояния армянских и азербайджанских историков в оценках нагорно-карабахского конфликта. Раскрыта связь между правительственной политикой и позицией зависимых от нее историков обеих стран. Показаны предпосылки налаживания конструктивного диалога армянских и азербайджанских исследователей в контексте возможного политического решения нагорно-карабахской проблемы.

Ключевые слова: история, историография, Закавказье, Азербайджан, Армения, Нагорный Карабах, конфликт.

Arkhireysky D. V., Ivashkina O. B. Berg-Karabach: zu den Problemen der armenischen und aserbajdschanischen Geschichtsschreibung.

Einige Aspekte der Konfrontation zwischen armenischen und aserbajdschanischen Historikern bei der Bewertung des Berg-Karabach-Konflikts werden hervorgehoben. Die Verbindung zwischen der Regierungspolitik und der von ihnen abhängigen Stellung der Historiker beider Länder wird aufgezeigt. Die Voraussetzungen für einen konstruktiven Dialog zwischen armenischen und aserbajdschanischen Forschern im Rahmen einer möglichen politischen Lösung des Berg-Karabach-Problems werden dargelegt.

Stichwörter: Geschichte, Historiographie, Transkaukasien, Aserbajdschan, Armenien, Berg-Karabach, Konflikt.

Arkhireyskyi D. V., Ivashkina O. B. Nagorno-Karabakh: to the problems of Armenian and Azerbaijani historiography.

Some aspects of the confrontation between Armenian and Azerbaijani historians in the assessments of the Nagorno-Karabakh conflict are highlighted. The roots of this conflict should be sought in the events of the early twentieth century related to the mutual pogroms and murders of the Armenian-Christian and Turkic-Muslim population of the Transcaucasian territories of the Russian Empire. The Armenian-Azerbaijani conflict had its continuation during the events of 1917–1920, as well as at the end of the existence of the Soviet Union. It was during the Russian revolution that the first war broke out between Armenians and Azerbaijanis for the Nagorno-Karabakh. The war became a national affair of both nations, as they took part in it as regular and paramilitary units. With the collapse of the Soviet Union the conflict not only escalated but also turned back into war. Under current conditions this conflict has acquired geopolitical significance. All these events have become a stumbling block for Armenian and Azerbaijani historians. Using history facts, Transcaucasian scholars, are trying to prove the superiority of their peoples and their right to own certain lands, including Nagorno-Karabakh. The connection between government policy and the position of historians of both countries

depend on the results of their researches. The prerequisites for establishing a constructive dialogue between Armenian and Azerbaijani researchers in the context of a possible political solution to the Nagorno-Karabakh problem are shown.

Keywords: history, historiography, Transcaucasia, Azerbaijan, Armenia, Nagorny Karabakh, conflict.

Нагірний Карабах – специфічна територія Закавказзя з довгою і в цілому трагічною історією, у заплутаних лабіринтах якої більш-менш адекватно орієнтується хіба що незначне коло фахівців-гуманітаріїв. Тема тривалого етнополітичного конфлікту, який продовжується понад століття й інколи переростає у повноцінні бойові дії, – болісний момент історичної пам'яті як вірмен, так і азербайджанців. На теперішній момент нагірно-карабахський конфлікт вважається замороженим, і цей формат пояснюється не стільки приблизною рівністю потенціалів ворогуючих сторін, скільки перетворенням конфлікту з локального фактично у геополітичний, адже треті, могутніші за Вірменію та Азербайджан сили (Росія, Іран, Туреччина тощо) від кінця 1980-х рр. вбачають можливість використання цього протистояння для досягнення власних цілей.

Задовгийчасрозвиткунагірно-карабахського конфлікту його сторони протидіяли на різних рівнях: державно-дипломатичному, військовому, культурно-етнічному, правовому, релігійному і навіть науково-історичному. Метою цієї розвідки є зіставлення поглядів на цей конфлікт вірменських та азербайджанських істориків. Зауважимо, вітчизняна, українська, історична наука проблемами вірмено-азербайджанських відносин в історичній ретроспективі фактично не переймалася, незважаючи навіть на той факт, що нагірно-карабахський конфлікт має прямий стосунок до пострадянського простору. У світлі сучасного українсько-російського протистояння, анексії Росією українського Криму, війни на Донбасі дослідження карабахських подій виглядає в цілому актуальною справою. На наш погляд, передовсім важливо ознайомитися з відповідною історіографічною спадщиною вірменських та азербайджанських колег.

Науково-історичне протистояння дослідників з Азербайджану та Вірменії починається з осмислення, чим же є історичний Нагірний Карабах. Вірмено-азербайджанська дискусія з цього питання стосувалася в основному проблеми етнокультурної приналежності регіону, в старовину відомого під назвою «Кавказька Албанія». Азербайджанські вчені (З. Буніатов, М. Нейматова, Ф. Мамедова, І. Алієв, Р. Геюшев, Д. і М. Ахундови) писали, що Сюнік (Зангезур) і Арцах (Карабах) були областями

Кавказької Албанії та були заселені албанськими племенами. Сама ж Кавказька Албанія розглядалася ними як азербайджанська протодержава. На думку цих дослідників, населення Сюніка і Арцаху розмовляло сюнікською мовою і було вірменізовано не раніше X ст. Область Сюнік вони оголошують самостійною країною, відірваною від Вірменії, і згадують її окремо, локалізуючи між Вірменією (на заході) і Арцахом (на півночі) [4; 7; 12].

Локалізуючи Нагірний Карабах, І. Маммадов та Т. Мусаєв зазначають, що це «нагорная и низменная часть “черного сада”, расположенная между Малым Кавказом, реками Кура и Араз и является одной из областей Азербайджана» [13, с. 15]. Отже, азербайджанські історики, досліджуючи минуле Нагірного Карабаху, жодним чином не пов'язують регіон з Вірменією. Тобто, на їхню думку, Нагірний Карабах – це споконвічна територія Азербайджану.

Натомість вірменський автор С. Лисицян наголошує на кардинально іншій точці зору щодо приналежності Нагірного Карабаху: «Нагорный Карабах принадлежит к тем редким армянским провинциям, население которых, раз сложившись в раннюю историческую эпоху, в дальнейшем в своей массе сохранило свой этнический состав на протяжении долгих веков» [10, с. 12]. Вірменські вчені доводили, що вірмени на Кавказі, в тому числі і в історичній Албанії, були автохтонним населенням [9]. На думку вірменських дослідників, невірменське населення почало з'являтися в Нагірному Карабасі тільки з XVIII ст. Станом вже на XX ст. вірмени мешкали переважно у нагірній частині Карабаху, азербайджанці ж – у рівнинній.

Звісно, аби адекватно оцінювати природу і перспективи нагірно-карабахського конфлікту, який з новою силою розгорівся наприкінці 1980-х рр., знаменуючи собою розпад СРСР, слід, очевидно, звернути увагу на події початку XX ст.

Витоки сучасного вірмено-азербайджанського протистояння, в основі якого бачимо саме нагірно-карабахський конфлікт, сягають 1905–1906 рр., коли у деяких містах підросійського Закавказзя (Баку, Нахічевань тощо) сталася так звана вірмено-татарська* різанина [11; 16; 20], яка, безперечно, нае-

* За доби Російської імперії під татарами Закавказзя малися на увазі предки сучасних азербайджанців.

лектризувала населення регіону, прискорила розвиток як вірменського, так й азербайджанського націоналізму, сприяла політизації національних рухів.

Наступним етапом розвитку національних рухів Закавказзя та, як наслідок, загострення вірмено-азербайджанських суперечок стала загальноросійська революція 1917–1920 рр. Остання подарувала кавказьким народам надію на національну незалежність та державний суверенітет. Після більшовицького жовтневого перевороту 1917 р. Закавказзя фактично відокремилася від Росії. Обрані депутати Установчих зборів від Закавказзя сформували крайовий сейм, який 9 квітня 1918 р. проголосив Закавказьку Демократичну Федеративну Республіку. Через гострі суперечності (чи не найбільш подразливим питанням була проблема турецького наступу, який одними сприймався як порятунк, іншими – як загроза окупації) Федерація швидко розпалася, і вже в травні республіки Вірменія, Азербайджан і Грузія проголосили кожна власну незалежність. Оскільки національно-державні кордони не збігалися з межами колишніх губерній, нові держави пред'явили одна одній взаємовиключні територіальні вимоги. Ситуація ускладнювалася наступом Туреччини (лютий – листопад 1918 р.) [18], яка, не задовольнившись Брест-Литовським договором, висунула далекосяжні вимоги щодо розподілу закавказьких територій у своїх інтересах, а також, до певної межі, в інтересах спорідненого Азербайджану. Незалежний Азербайджан, який до того, як підкреслює вірменський історик С. Золян, ніколи не мав державності, претендував тепер на всі губернії із мусульманським населенням, навіть на Єреван і, зокрема, на всю Єлизаветпольську губернію, де мусульмани в цілому становили незначну більшість, у тому числі райони, майже виключно населені вірменами (Нагірний Карабах і Зангезур) [6, с. 2].

Турецька навала, у свою чергу, спровокувала повноцінну вірмено-азербайджанську війну 1918–1920 рр., складовою якої стали етнічні чистки, в тому числі на території Нагірного Карабаху [8]. Ця війна значною мірою змінила етнокультурний ландшафт Закавказзя і припинилася у зв'язку з приходом Червоної армії та радянізацією регіону.

При аналізі як азербайджанської, так і вірменської літератури, присвяченої історії Нагірного Карабаху (і не тільки), варто звернути увагу на взаємну агресивність сторін стосовно одна одної. Тенденційність у доборі фактів, емоційність в їх оцінюванні,

упередженість аналізу будь-якого сюжету чи окремої проблеми вірмено-азербайджанських відносин, безперечно, ставлять під сумнів наукову об'єктивність значного числа праць і вірменських, і азербайджанських дослідників. Часто такі праці стають інструментом маніпуляцій свідомістю пересічних громадян, засобом політичної пропаганди. Фактично йдеться про продовження війни за історичну пам'ять, а не тільки конкретні території, засобами історичної науки, що негативно відображається на якості історичних праць і відповідному напрямку історіографії в цілому.

У цьому академічному протистоянні вірменські та азербайджанські історики одне з основних своїх завдань вбачають, очевидно, у взаємному розвінчанні фальсифікацій і тощо [1]. Наприклад, азербайджанський дослідник І. Алієв звинувачує вірменського автора А. Мнацаканяна в тому, що останній четверту частину (50 сторінок) своєї книги «О литературе Кавказской Албании» (1969) примудрився присвятити питанню про територіальне розмежування краю [2, с. 14; 15]. Вірменські історики в цілому обвинувачуються у створенні так званих ревізійністських концепцій власної історії [3; 5; 17]. У фальсифікації багатьох аспектів історії регіону – від стародавнього часу до сьогодення – обвинувачуються, насамперед вірменськими колегами, й азербайджанські дослідники, не виключаючи й маститих [14; 19].

Слід зауважити, що навіть у радянський час, незважаючи на урядову політику «солідарності трудящих», вірменські та азербайджанські дослідники подекуди демонстрували небажання сприймати аргументацію та оцінки протилежного боку. Наприклад, той же І. Алієв, аналізуючи праці вірменських істориків, підкреслював, що вони не проявляють належного класового підходу при оцінці окремих історичних подій і фактів, які нерідко спотворюються ними на догоду ідеї величі Вірменії, дають характеристики, які аж ніяк не сприяють зміцненню дружби народів. Терміном «Вірменія», мовляв, вірменські історики підміняють зовсім інше, більш значуще в історичній ретроспективі поняття – «Велика Вірменія», яка нібито впродовж багатьох століть простягалася «від моря (Каспійського) до моря (Чорного)». Історія в цих працях використовується з метою обґрунтування домагань на території Нахічеванської АРСР, Нагірно-Карабахської автономної області та інші землі Азербайджанської РСР тощо [2, с. 13, 14].

Не меншими, звісно, були розбіжності вірменських та азербайджанських істориків в оцінках нагірно-карабахського протистоян-

ня. Так, відповідаючи на питання, хто ж почав цей тривалий та кривавий конфлікт, С. Лисиця переконує, що Вірменія в ньому є, швидше, дипломатом, у той час як Азербайджан виступає як агресор: «Карабах не отторгается от Армении, его юридическое закрепление за Арменией лишь переносится на Константинопольскую конференцию, а до этого следует воздерживаться от активных действий. Правительство Азербайджана незамедлительно приступает к попыткам оккупации Карабаха, толкуя имевшие в ходе Батумской конференции разговоры таким образом, что еще до “окончательного решения” Константинопольской конференции Карабах следует завоевать» [2, с. 63]. Натомість І. Маммадов та Т. Мусаєв агресором вважають саме вірменську сторону, стверджуючи, що вірмени є прийшлим населенням у Нагірному Карабаху. На їхнє переконання, протягом 1829–1916 рр. чисельність вірмен в Єреванській губернії збільшилась у вісім разів, що в подальшому дозволило вірменам висувати свої претензії й на землі Нагірного Карабаху [13, с. 22]. Як бачимо, навіть натяку на якесь примирення в історико-академічній війні немає.

Проте деяке зближення позицій, можливо, не стільки заради наукової об'єктивності, скільки під впливом політичних реалій, азербайджанські та вірменські експерти й автори почали демонструвати у питанні вирішення нагірно-карабахського конфлікту. Принаймні обидві сторони якоюсь мірою наблизилися одна до одної в питанні про майбутній статус Карабаху. Азербайджан готовий надати йому високий рівень автономії, а Вірменія, включаючи й карабахських вірмен, із небажанням, але відмовилася від ідеї повної незалежності Карабаху і зараз бачить його майбутнє в якійсь єдиній державній структурі з Азербайджаном. Фактично позиції сторін вже не так діаметрально

протилежні одна одній, як це було ще кілька років тому. Крім того, практично всі політичні сили в обох країнах бачать майбутнє Кавказу у співпраці і вважають, що як тільки конфлікт буде вирішено (зрозуміло, із задоволенням саме їхніх побажань), ця заявлена мета мирного регіонального співробітництва почне втілюватися в життя. Цю обставину не слід недооцінювати. Також є підстави сподіватися, що таку політичну позицію керівництва як Азербайджану, так і Вірменії й самопроголошеної Республіки Нагірний Карабах, враховуватиме й академічна спільнота зазначених країн.

Безперечно, тема вірмено-азербайджанського протистояння (не тільки в контексті нагірно-карабахського конфлікту), як і оцінки вірменських та азербайджанських дослідників історії відносин двох народів між собою, є надзвичайно складною проблемою науково-історичних та історіографічних досліджень. Після ознайомлення з багатьма працями закавказьких істориків складається враження, що без допомоги іноземних дослідників, максимально абстрагованих від національних пристрастей, а тому здатних до більш об'єктивного та зваженого аналізу подій минулого та сьогодення, дослідити зазначену проблему буде край важко або й неможливо. Причому дослідники ризикують бути обвинуваченими однією із сторін у політичній ангажованості, симпатіях до іншої сторони, неполіткоректності тощо. Проте, на наше переконання, такі ризики не можуть бути підставою не розпочинати дослідження взагалі. Українська історична наука слабо дотична до проблематики вірмено-азербайджанських відносин, незважаючи навіть на деякі паралелі у подіях українського та закавказького пострадянського сьогодення, отож, для неї цей напрям досліджень є очевидно перспективним.

Бібліографічні посилання

1. Айвазян Г. Г. Основные тенденции искажения ключевых вопросов истории Армении и «Азербайджана» в азербайджанской историографии. Автореф. на соискание учен. степени к. и. н. – Ереван, 2014. – 26 с.
2. Алиев И. Нагорный Карабах. История. Факты. События. – Баку: Изд-во «Элм», 1989. – 104 с.
3. Амиров Э. Кавказская Албания и историческая память азербайджанского народа // Право и политология. – 2014. – № 28. – С. 58–63 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2014_758.pdf (дата звернення 12.09.18).
4. Ахундов Д. А. Культурная символика и картина мира, запечатленная на храмах и стелах Кавказской Албании IV Междунар. симпозиум по грузинскому искусству: Доклады. – Тбилиси: Изд-во АН Грузинской ССР, 1983. – С. 11–14.
5. Ахундов Д. А. О «спорных» моментах в истории и культуре Кавказской Албании // Известия АН Азербайджанской ССР. Литература, язык и искусство. – 1986. – № 2. – С. 104–115 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bakililar.az/ca/history/spor.html> (дата звернення 12.09.18).
6. Золян С. Нагорный Карабах: проблема и конфликт. – Ереван: Изд-во «Лингва», 2001. – 306 с.
7. Историческая география Азербайджана: сборник статей / АН АЗССР, Ин-т истории / гл. ред. и авт. предисл. З. М. Буниятов. – Баку: Элм, 1987. – 146 с.
8. Каземзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917–1921). – Стокгольм: CA&CC PRESS, 2010. – 328 с.
9. Карагезян О. О. Проблема этногенеза и самоназвания армянского народа по клинописным источни-

кам // Вестник общественных наук Академии наук Армянской ССР. – 1988. – № 7. – С. 57–76.

10. Лисицян С. Д. Армяне Нагорного Карабаха: Этнографический очерк. – Ереван: Изд-во АН Армении, 1992. – 239 с.

11. Маевский В. Армяно-татарская смута на Кавказе, как один из фазисов армянского вопроса [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://web.archive.org/web/20070929124440/http://www.karabakhdoc.azerall.info/ru/istoch/is010.htm> (дата звернення 18.09.18).

12. Мамедова Ф. Д. кызы. Кавказская Албания и албаны. – Баку: Центр Исследований Кавказской Албании, 2005. – 798 с.

13. Маммадов И. М. оглы. Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, посредничество. – Тугла: Гриф и К, 2007. – 196 с.

14. Мелик-Шахназарян Л. Академия мошенников [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://times.am/?l=ru&p=14832> (дата звернення 16.09.18).

15. Мнацаканян А. Ш. О литературе Кавказской Албании. – Ереван, 1969. – 220 с.

16. О беспорядках в Баку в 1905 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://web.archive.org/web/20070127130858/http://www.karabakhdoc.azerall.info/ru/istoch/is018.htm> (дата звернення 23.08.18).

17. Ревизионистские концепции в армянской историографии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Ревизионистские_концепции_в_армянской_историографии (дата звернення 30.08.18).

18. Саркисян Е. Из истории турецкой интервенции в Закавказье в 1918 г. // Известия АН Армянской ССР. – 1958. – № 7. – С. 27–41.

19. Фальсификация истории в Азербайджане [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Фальсификация_истории_в_Азербайджане (дата звернення 12.08.18).

20. Шехтман П. Пламя давних пожаров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.armenianhouse.org/shekhtman/docs-ru/contents.html> (дата звернення 12.08.18).

References

1. Ayyazyan G. G. (2014) *Osnovnyye tendentsii iskazheniya klyuchevykh voprosov istorii Armenii i «Azerbaydzhana» v azerbaydzhanskoj istoriografii* [Main trends of distortion of key issues of the history of Armenia and “Azerbaijan” in Azerbaijani historiography]. Erevan. (in Russian).

2. Aliyev I. (1989) *Nagornyy Karabakh. Istoriya. Fakt. Sobytiya* [Nagorno-Karabakh. History. Fact. Events]. Baku. (in Russian).

3. Amirov E. (2014) *Kavkazskaya Albaniya i istoricheskaya pamyat azerbaydzhanskogo naroda* [Caucasian Albania and the historical memory of the Azerbaijani people]. *Pravo i politologiya*, no. 28, pp. 58–63. Available at: http://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2014_758.pdf (accessed 12.09.18).

4. Akhundov D. A. (1983) *Kultovaya simbolika i kartina mira, zapechatlennaya na khramakh i stelakh Kavkazskoy Albanii* [Religious symbols and a picture of the world, captured on temples and steles of Caucasian Albania]. Tbilisi (in Russian).

5. Akhundov D. A. (1986) О «спорных» моментах в истории и культуре Кавказской Албании [On the «controversial» moments in the history and culture of Caucasian Albania] *News of the Academy of Sciences of Azerbaijan SSR. Literature, language and art*, no. 2, pp. 104–115. Available at: <http://www.bakililar.az/ca/history/spor.html> (accessed 12.09.18).

6. Zolyan S. (2001) *Nagornyy Karabakh: problema i konflikt* [Nagorno-Karabakh: the problem and the conflict]. Erevan: Lingua. (in Russian).

7. *Istoricheskaya geografiya Azerbaydzhana* (1987) [Historical geography of Azerbaijan] Baku (in Russian).

8. Kazemzade F. (2010) *Borba za Zakavkazye (1917–1921)* [Struggle for Transcaucasia]. Stokholm: CA&CC PRESS. (in Russian).

9. Karagezyan O. O. (1988) Problema etnogeneza i samonazvaniya armyanskogo naroda po klinopisnym istochnikam [The problem of ethnogenesis and self-name of the Armenian people from cuneiform sources]. *Bulletin of social sciences of the Academy of Sciences of the Armenian SSR*, no. 7, pp. 57–76.

10. Lisitsyan S. D. (1992) *Armenyane Nagornogo Karabakha: Etnograficheskiy ocherk* [Armenians of Nagorno-Karabakh: Ethnographic Essay]. Erevan. (in Russian).

11. Mayevskiy V. *Armenyano-tatarskaya smuta na Kavkaze*. kak odin iz fazisov armyanskogo voprosa [Armenian-Tatar distemper in the Caucasus as one of the phases of the Armenian issue]. Available at: <https://web.archive.org/web/20070929124440/http://www.karabakhdoc.azerall.info/ru/istoch/is010.htm> (accessed 18.09.18).

12. Mamedova F. D. kыzy. (2005) *Kavkazskaya Albaniya i Albaniya* [Caucasian Albania and Albania]. Baku. (in Russian).

13. Mammadov I. M. ogly. (2007) *Armenyano-azerbaydzhanskiy konflikt: istoriya, pravo, posrednichestvo* [The Armenian-Azerbaijani conflict: history, law, mediation]. Tula. (in Russian).

14. Melik-Shakhnazaryan L. *Akademiya moshennikov* [Academy fraudster] Available at: <http://times.am/?l=ru&p=14832> (accessed 16.09.18).

15. Mnatsakanyan A. Sh. (1989) *O literature Kavkazskoy Albanii* [On the literature of Caucasian Albania]. Erevan. (in Russian).

16. О беспорядках в Баку в 1905 г. [About the riots in Baku in 1905]. Available at: <https://web.archive.org/web/20070127130858/http://www.karabakhdoc.azerall.info/ru/istoch/is018.htm> (accessed 23.08.18).

17. Ревизионистские концепции в армянской историографии [Revisionist Concepts in Armenian Historiography]. Available at: https://ru.wikipedia.org/wiki/Ревизионистские_концепции_в_армянской_историографии (accessed 30.08.18).

18. Sarkisyan E. (1958) *Iz istorii turetskoy interventsii v Zakavkazye v 1918 g.* [From the history of the Turkish intervention in the Transcaucasus in 1918]. *News of the Academy of Sciences of the Armenian SSR*, no. 7, pp. 27–41.

19. Falsifikatsiya istorii v Azerbaydzhanе [Falsification of history in Azerbaijan]. Available at: https://ru.wikipedia.org/wiki/Фальсификация_истории_в_Азербайджане (accessed 12.08.18).

20. Shekhtman P. *Plamya davnikh pozharov* [Flame of old fires]. Available at: <http://www.armenianhouse.org/shekhtman/docs-ru/contents.html> (accessed 12.08.18).

Особистості в історії

Венгер А. Г.

Штрихи до портрету дніпропетровських «всесвітників»: М. О. Юр'єв у прокрустовому ложі сталінських репресій

Венгер А. Г.

Вибір без вибору: штрихи до портрету професора Д. Б. Франка

Костюк М. П.

Самуїл Нікель – перший радянський дослідник історії волинських німців

Личности в истории

Венгер А. Г.

Штрихи к портрету днепропетровских «всемирщиков»: М. А. Юрьев в прокрустовом ложе сталинских репрессий

Венгер А. Г.

Выбор без выбора: штрихи к портрету профессора Д. Б. Франка

Костюк М. П.

Самуил Никель – первый советский исследователь истории волыньских немцев

Die Persönlichkeiten in der Geschichte

Wenger A. G.

Abrisse der Biographie von Forschern der allgemeinen Geschichte in Dnepropetrovsk: N. A. Jurjew im Prokrustum Bett der stalinistischen

Wenger A. G.

Wahl ohne Wahl: Abrisse der Biographie von D. B. Frank

Kostjuk M. P.

Samuel Nikel – der erste sowjetische Wissenschaftler, der die Geschichte der Wolhyniendeutschen untersuchte

Persons in history

Venger A. G.

Some Sketches for the Portrait of World History Historian in Dnipropetrovsk: M.O. Yuriev in Procrustean bed of Stalin's Repressions

Venger A. G.

The Choice Without Real Chance to Choice: Hatches to the Portrait of professor D. Frank

Kostiuk M. P.

Samuel Nikel as a First Soviet Researcher of the History of Volyn Germans

УДК 929 Юр'єв+94:378]477.63)(092)
DOI 10.15421/311810

А. Г. Венгер
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ДНІПРОПЕТРОВСЬКИХ «ВСЕСВІТНИКІВ»: М. О. ЮР'ЄВ У ПРОКРУСТОВОМУ ЛОЖІ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ

Венгер А. Г. Штрихи до портрета дніпропетровських «всесвітників»: М. О. Юр'єв у прокрустовому ложі сталінських репресій.

У статті проаналізовано життєвий шлях завідувача кафедри загальної історії Дніпропетровського інституту народної освіти Максима Олександровича Юр'єва, що працював в інституті на початку 1930-х рр. До революції 1917 р. він закінчив Одеський університет за спеціальністю «юрист». Його найближчі родичі емігрували до Європи. У Дніпропетровську він працював у музеї та викладав у ВНЗ. На початку 1930-х рр. науковець очолив кафедру загальної історії. Під час партійної чистки 1934 р. був виключений з партії та звільнений з роботи. У 1935 р. Юр'єв був заарештований за звинуваченням у троцькізмі, засуджений до п'яти років позбавлення волі. Відбуваючи покарання у Ленінградській області, у 1937 р. був засуджений вдруге. Суд виніс вищу міру покарання. У 1937 р. Юр'єв був розстріляний. У 1959 р. реабілітований помертвостю.

Ключові слова: М. О. Юр'єв, загальна історія, слідство, арешт, розстріл.

Венгер А. Г. Штрихи к портрету днепропетровских «всемирщиков»: М. А. Юрьев в прокрустовом ложе сталинских репрессий.

В статье проведён анализ жизненного пути заведующего кафедрой общей истории Днепропетровского института народного образования Максима Александровича Юрьева, который работал в институте в начале 1930-х годов. До революции 1917 г. он закончил Одесский университет по специальности «юрист». Его ближайшие родственники эмигрировали в Европу. В Днепропетровске Юрьев работал в музее, преподавал в ВУЗах. В начале 1930-х годов возглавлял кафедру общей истории. В ходе партийной чистки 1934 г. был исключен из партии и уволен с работы. В 1935 году его арестовали по обвинению в троцкизме. Осужден к 5 годам лишения свободы. Во время отбывания наказания в Ленинградской области в 1937 г. Юрьев был осужден во второй раз. Суд вынес высшую меру наказания, и в 1937 г. ученого расстреляли. В 1959 г. реабилитирован посмертно.

Ключевые слова: М. А. Юрьев, всеобщая история, следствие, арест, расстрел.

Wenger A. G. Abrisse der Biographie von Forschern der allgemeinen Geschichte in Dnepropetrovsk: N. A. Jurjew im Prokrustum Bett der stalinistischen Repressionen.

Der Artikel analysiert den Lebensweg von Maxim Alexandrowitsch Jurjew, Leiter der Abteilung für allgemeine Geschichte des Dnepropetrovsker Instituts für öffentliche Bildung, der Anfang der 1930er Jahre am Institut arbeitete. Vor der Revolution von 1917 absolvierte er Odessa Universität in Rechtswissenschaften. Seine nächsten Verwandten wanderten nach Europa aus. In Dnepropetrovsk arbeitete er im Museum, lehrte an der Universität. In den frühen 1930er Jahren leitete er die Abteilung für Universalgeschichte. Während der Partei Säuberung wurde 1934 aus der Partei ausgeschlossen und von der Arbeit entlassen. Im Jahr 1935 wegen des Trotzismus festgenommen. Zu fünf Jahren Gefängnis verurteilt. Nachdem er 1937 seine Strafe im Leningrader Gebiet verbüßt hatte, wurde er ein zweites Mal verurteilt. Das Gericht verhängte die Todesstrafe, 1937 wurde er erschossen. 1959 wurde er posthum rehabilitiert.

Schlüsselwörter: N. A. Jurjew, allgemeine Geschichte, Untersuchung, Festnahme.

Venger A. G. Some Sketches for the Portrait of World History Historian in Dnipropetrovsk: M.O. Yuriev in Procrustean bed of Stalin's Repressions.

In this article the biography of M. Yuriev has been analyzed. Yuriev was the head of the World History department of Dnipropetrovsk Institute of Public Education and worked at the University at the beginning of 1930-th. He graduated from Odessa University where he had studied law. His closest relatives emigrated to Europe. He worked in the museum and taught in Dnipropetrovsk University. At the beginning of 1930-th Yuriev headed the World History department. By the time he started working at the University, the most historians prepared before 1917 had been fired from the world history department. In the University there were companies against Ukrainian bourgeois nationalism. Yuriev was also involved in this ideological struggle. He criticized the teachers of the history of Ukraine for the "nationalistic bias". He criticized them especially at the time of so called "socialist competitions" between the History and Philology Departments. Without having scholarly research works he was involved into the project of writing the history of Dnipropetrovsk plant named after Bolshevik Petrovsky. The work of the most authors of this project was considered unsatisfactory. The texts were not printed, but they were seized and destroyed. During the "political cleaning" in 1934 Yuriev was expelled from the consignment and fired. In 1935 he was arrested and accused of Trotskyism. Yuriev was sentenced to 5 years imprisonment. He was sentenced again while serving a sentence in Leningrad region in 1937. The court judged him to capital punishment, in 1937 he was shot. In 1959 he was posthumously rehabilitated.

Keywords: M. Yuriev, world history, investigation, arrest, shooting down.

Імена та біографії дніпропетровських істориків-«всесвітників» 1930-х рр. по сьогоднішній день залишаються маловідомими. Робота з їх виявлення та оприлюднення ведеться автором протягом останніх років. Результатом цього стала публікація біографій: Н. Ладиженської [1], Б. Сербенто, В. Євстафієва [2] та інших. Ця серія доповнюється біографією ще одного викладача всесвітньої історії дніпропетровських ВНЗ, декана історичного факультету, професора кафедри загальної історії Максима Олександровича Юр'єва. Про життя цього викладача історії мало що відомо. У ВНЗ Дніпропетровська він працював менше п'яти років. У 1934 р. науковець був заарештований та засуджений до п'яти років позбавлення волі. У 1937 р. Юр'єв був розстріляний.

Постать М. О. Юр'єва опинялася у полі зору істориків, що працювали у науковому проєкті «Реабілітовані історією» [6]. Дослідники розкрили сюжети стосовно його арешту та суду. У довідниковому виданні «Професори Дніпропетровського університету» [3] наведено основні віхи його біографії.

Єдиним джерелом для вивчення його біографії є архівно-кримінальна справа [6], що зберігається в Державному архіві Дніпропетровської області. Вона складається з матеріалів слідства, суду, рішення про реабілітацію.

Народився М. О. Юр'єв у 1895 р. у м. Кишинів у дворянській родині. Оскільки батько був офіцером, син пішов по стопах батька і закінчив кадетський корпус у Києві. У 1918 р. Юр'єв закінчив юридичний факультет Новоросійського університету, де

здобув фах юриста. В архівно-кримінальній справі відзначено, що під час громадянської війни майбутній історик брав участь у боротьбі з радянською владою. Члени родини Юр'єва – матір, брати – поповнили лави білої еміграції. На відміну від своїх найближчих родичів, він відмовився від еміграції та залишився жити в Країні Рад. Зі слів дружи-

ни, у 1917 р. Юр'єв ступив до лав ВКП(б) [7, арк. 64]. У 1921 р. під час партійної чистки він був виключений з лав більшовиків як «сумнівний» (за 2-ю категорією), але у 1927 р. знову стає членом ВКП(б) [7, арк. 25]. У 1925 р. у м. Дніпропетровську одружився з Єною Герцкіс, у 1927 р. у молодого подружжя народжується донька Кармансла.

З 1930 р. почав працювати у ВНЗ Дніпропетровська: Комвузі ім. Сталіна, згодом – в Інституті профосвіти, а з 1933 р. – у Дніпропетровському історичному музеї та Дніпропетровському державному університеті. Спочатку професором, а потім очолював історичний факультет [7, арк. 36], завідував кафедрою загальної історії, викладав історію Заходу [7, арк. 31]. Оскільки на той момент Юр'єв не мав жодної наукової праці, припускаємо, що професором він був тільки за посадою. Про його викладацьку роботу в університеті студенти залишили схвальні відгуки. Так, Л. Д. Іванов, завідувач кафедри зарубіжної літератури Дніпропетровського державного університету (студент університету 1931–1934 рр.), під час повторного розгляду справи Юр'єва у 1959 р. у своїх показах зазначав: «Юр'єв лекції читав цікаво та змістовно. Поміж студентів користувався авторитетом. До студентів відносився добре та просто. До нього завжди студенти зверталися за роз'ясненням незрозумілих питань, і він завжди роз'ясняв їх» [7, арк. 70]. Інший колишній студент Юр'єва, кандидат історичних наук, асистент гірничого інституту З. Б. Цегельницький також позитивно відгукувався про свого викладача: «Знаю Юр'єва з 1931 р. по навчання у Дніпропетровському інституті народної освіти. Він був викладачем історії Заходу, а я – студентом. Можу охарактеризувати лише позитивно, він був членом партії. Ми з ним були в одній парторганізації. Як член партії, приймав активну участь у громадському житті інституту. Студенти Юр'єва поважали як чуйного викладача» [7, арк. 75].

Працюючи в університеті, він одночасно займав керівні посади в історичному музеї. Згадуючи музейну кар'єру Юр'єва, колишній колега Ю. В. Вешеневський характеризував його таким чином: «Музейної роботи не знав, показав неглибокі знання історії» [7, арк. 103].

Будучи деканом історичного факультету, він не підтримував ідею соціалістичного змагання, відзначивши, що «для людей, які свідомо відносяться до своєї роботи такі заходи є малозначущі та неефективні» [7, арк. 36], публічно висловлював свою думку з цього питання і на бюро парткому університету. Після

цього один із студентів на закритому зібранні парторганізації виступив з критикою ставлення Юр'єва до соцзмагань. Після цих зборів у студентській газеті з'явилася стаття про презирливе ставлення Юр'єва до соціалістичних змагань [7, арк. 36].

Перед початком чистки лав партії ректор університету М. Комаровський запропонував Юр'єву залишити роботу в історичному музеї, членом парторганізації якого він був, і повністю перейти на роботу в університет. Він обіцяв викладачу захист на чистці, замовчення про його соціальне походження [7, арк. 37].

У 1932 р. в журналі «Пролетарська революція» публікується стаття Й. Сталіна «Ответ Олехновичу и Аристову: по поводу письма в редакцию журнала "Пролетарская Революция"» [4]. У ній мова йшла про троцькізм, і Сталін недвозначно висловився: «На певному історичному відтинку часу троцькізм представляв фракцію комунізму, – фракцію, що коливається між більшовизмом та меншовизмом». Ця публікація була сприйнята як сигнал для викриття троцькістів. В університеті почалася робота з їх виявлення. Викладачі Глузман та Юр'єв були викриті як троцькісти, і «за протягування троцькістської ідеології» їм було винесено партійні догани [7, арк. 55]. Але далі цього справа не пішла, і співробітники залишилися працювати.

Будучи за фахом юристом, Юр'єв займався лише викладанням історії, не мав наукових інтересів і тим паче наукових праць. Ситуація змінилася, коли з ініціативи М. Горького та рішення ЦК ВКП(б) з 1931 р. було розпочато вивчення історії великих заводів та фабрик. У Дніпропетровську було прийнято рішення дослідити історію найбільшого металургійного заводу ім. Товариша Петровського. У 1932 р. М. О. Юр'єв був залучений до бригади з підготовки історії заводу ім. Петровського. Окрім нього, до команди були залучені: завкультпромвідділом заводу Правдін, комсомолец Тарло (для роботи в бібліотеці), політеконом Ягнетинська, письменник Альбертон та інші. За винятком Юр'єва, що викладав історію, усі інші члени бригади не мали жодного стосунку до історії [7, арк. 13]. Згодом до складу бригади були включені й інші дослідники. Метою авторського колективу було вивчення історії заводу за останні 50 років (з моменту заснування у 1887 р.): економічний розвиток, процес технічного переоснащення, склад робітників, історія революційного руху, більшовицької організації заводу. Слід було показати роль заводу в трьох революціях, громадянській війні та соціалістичному будівництві [7, арк. 83].

Після написання тексту лише окремі частини були опубліковані. Решта рукописів отримала критичні відгуки. Поміж невдалих розділів був рукопис Юр'єва, який так і залишився в портфелі редакції. На повторному розслідуванні свідок Л. Є. Місенжников (у 1930-х рр. інструктор обкому партії), що був рецензентом глав історії заводу, відзначав таке: «Рецензія була написана під враженням попередньо наданої інформації про те, що робота написана ворожою групою авторів, яку очолювала троцькістка Ягнетинська. Тому моя рецензія носила пристрасний характер» [7, арк. 81].

У 1934 р. 25 листопада в центральній газеті «Правда» була надрукована стаття «Буржуазные националисты разоблачены, а их покровители – нет», у якій йшлося про викриття «націонал опортуністів» професорів історії Давиденка і Карпенка. Начебто у них знайшлися «рятівники» у міськкомі партії, і найбільшу роль у цьому відіграла прихильниця троцькізму Н. Ягнетинська. 14 грудня 1934 р. «Правда» розміщує чергову статтю «Гнилой либерализм Днепропетровского горкома», де знову лунала критика Н. Ягнетинської. Після партійної чистки жінку виключили з партії та заарештували [5, ст. 125]. Не витримав партійної чистки і проф. М. О. Юр'єв. «Чистка» була публічною і відбувалася у приміщенні обласної бібліотеки. На зібранні у викладача запитали, що таке діалектика з точки зору марксизму, чим відрізнялися вчення Маркса та філософія Гегеля. На ці питання перевіряючий відповіді так і не отримав. Після цього він звернувся до Юр'єва: «Як же ви читаєте лекції в університеті, коли не знаєте свого предмету?». На це викладач відповів, що добре готується до лекцій [7, арк. 102].

Постановою обласної комісії з чистки партії від 29.12.1934 р. Юр'єва виключили із ВКП(б) як «дворушника», «фракціонера», «посібника троцькістсько-націоналістичним елементам» та заарештували. На слідстві його звинуватили в участі у контрреволюційній троцькістській організації, яка була сформована членами авторського колективу з написання історії заводу ім. Товариша Петровського на чолі з Н. Ягнетинською. Окрім цього, його звинуватили у «протягуванні троцькістських поглядів на лекціях». На перших допитах Юр'єв відмовлявся визнавати свою провину. Але у ході наступних допитів «визнав», що, викладаючи тему «Велика французька революція», пояснював причини революції як боротьбу торговельного та промислового капіталу, «вихолостив роль та значення селянства у революції». Далі викладач

змушений був узагальнити: «Таким викладанням я досягав мету прищепити студентам троцькістську тезу про консерватизм та реакційність селянства. Готуючи студентів таким чином, я досягав того, що на момент вивчення революції 1905 р. студенти були підготовлені до троцькістської оцінки ролі селянства у революції 1905 р.» [7, арк. 25]. Продовжуючи свої «зізнання» у шкідницькій роботі на викладацькій ниві, Юр'єв додавав, що, читаючи лекції з теми «Китайська революція», він відзначав, що китайські селяни не були рушійною силою революції, а ведучи мову про «Революцію у Німеччині 1848 р.», викладав студентам марксистську тезу про перманентну революцію у троцькістському розумінні, а саме відзначав, що Маркс переоцінив революційну ситуацію 1848 р. [7, арк. 35]. Юр'єв «визнав» свою належність до троцькістської контрреволюційної організації. Матеріальним доказом тому, що начебто Юр'єв був троцькістом, були виявлені в ході обшуку у нього вдома книги (21 штука), авторство яких належало Л. Б. Троцькому, Г. Є. Зінов'єву, Л. Б. Каменєву та іншим «контрреволюціонерам» [7, арк. 46]. Рішенням Особливої наради при НКВС СРСР від 28.11.1935 р. Юр'єв був засуджений до п'яти років виправно-трудова робіт. Після чого він був етапований на станцію Медвежа гора, що неподалік від Ленінграда. Три роки поспіль дружина з ним вела переписку [7, арк. 64]. Підчас відбування покарання у 1937 р. Юр'єв був вдруге засуджений постановою Особової трійки УНКВС СРСР по Ленінградській області до розстрілу. 2 листопада 1937 р. вирок був приведений у виконання. Причина присудження вищої міри покарання у довідці не наводиться [7, арк. 96].

У другій половині 1950-х рр. у ході реабілітації було виправдано осіб, що були засуджені за спільним звинуваченням з Юр'євим. Дружина Максима Олександровича, Герцкіс Єня Мойсеївна, у 1958 р. звернулася листом до генерального прокурора СРСР з проханням переглянути справу чоловіка. Вона просила прокурора врахувати її складний морально-психологічний стан: «Я протягом 25-ти років була морально та матеріально подавлена, як дружина ворогу народу, такої долі зазнала і наша донька, народжена у 1927 р., яка була вимушена носити ганебне звання доньки ворога народу. Щоб уберегти свою доньку від цієї плями, я вирішила юридично через РАГС оформити розлучення з чоловіком, як з ворогом народу. Це я зробила з метою послабити свої та доньчині моральні страждання. Зараз я вирішила звернутися до

Вас з переконливим проханням розібратися у цій справі, щоб реабілітувати свого чоловіка та зняти з себе та доньки ганебне звання ворогів народу» [7, арк.64].

У 1959 р. Максим Олександрович Юр'єв був реабілітований посмертно.

Отже, М. О. Юр'єв був представником ранньорадянської інтелігенції. Маючи «неблагонадійне» минуле та близьких родичів за кордоном, йому вдалося збудувати цілком пристойну кар'єру, хоча він так і не реалізував

себе за фахом юриста. У Дніпропетровську Юр'єв викладав історичні дисципліни, переважно зі всесвітньої історії. За особистим запрошенням ректора Інституту народної освіти (ІНО), який пообіцяв йому покровительство у ході партійної чистки, Юр'єв перейшов на роботу з музею до ІНО, де очолив кафедру історії Заходу (історії Всесвіту). Проте ця обіцянка ректора залишилася нереалізованою. Згодом Юр'єв став жертвою політичних репресій та був розстріляний.

Бібліографічні посилання

1. Бекетова В. М. Штрихи до портрету дніпропетровських всесвітників: Н. Ладиженська // Питання німецької історії: зб. наук. пр. / відп. ред. С. Й. Бобилева. – Д.: Ліра, 2016. – С. 42–48.

2. Венгер А. Г. Штрих до портрету дніпропетровських «всесвітників»: самопрезентація В. М. Євстафієва та Б. А. Сербенто // Питання німецької історії / ред. кол.: Н. В. Венгер (відп. ред.) [та ін.]. – Дніпро 2017. – С. 98–105.

3. Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: Біобібліограф. довідник / голова редкол. проф. М. В. Поляков. – 2-е вид., перероб. і доп. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. – 596 с.

4. Сталин И. В. Ответ Олехновичу и Аристову: по поводу письма в редакцию журнала Роветарская Революция // Большевик. – 1932. – №16, 30 августа.

5. Терещенко Р. К. В чому її вина? // Відроджена пам'ять: Книга нарисів / Ред. кол. Кравченко Т. М. (керівник) [та ін.]. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 122–133.

6. Ченцов В. В. Повернення із небуття: Докум. і матер. про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті. – Д., 1995. – С. 6, 29–35

7. Юрьев М. А. Архивно-следственное дело // Государственный архив Днепропетровской области. – Ф.6478. – Оп. 2. – Спр. 373.

References

1. Beketova V. M. (2016) *Shtrihi do portretu dnipro-petrovskikh vsesvitnikov*: N. Ladizhenska [Strokes to the portrait of the Dnipropetrovsk historians of world history: N. Ladyzhenskaya] *Pytannya nimets'koyi istoriyi* [The question of German history]. Dnipro : Lira, pp. 42–48.

2. Venger A. G. (2017) *Shtrih do portretu dnipro-petrovskikh «vsesvitnikov»*: samoprezentatsiya V. M. Evstafieva ta B. A. Serbento [The dash to the portrait of Dnipropetrovsk historians of world history: self-presentation by VM Yevstafiev and B. A. Serbento] *Pytannya nimets'koyi istoriyi* [The question of German history]. Dnipro : Lira, pp. 98–105.

3. Profesori Dnipropetrovskogo natsionalnogo universitetu Imeni Olesya Gonchara: Biobibliograf. dovidnik / голова редкол. проф. М. В. Поляков. – 2-е вид., перероб. і доп. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. – 596 с.

4. Stalin I. V. (1932) *Otvet Olekhovichu i Aristovu: po povodu pisma v redaktsiyu zhurnala Roletarskaya Revolyutsiya* [Answer to Olekhovich and Aristov: regarding the letter to the editorial board of the journal Roletarskaya Revolyutsiya]. *Bolshevik*, no. 16.

5. Tereschenko R. K. (1999) *V chomu YiYi vina ?* [What is her fault?] *Vldrodzhena pam'yat: Kniga narisiv* [Revived Memory: Book of essays]. Dnipropetrovsk. pp. 122–133.

6. Chentsov V.V. *Povernennya Iz nebuttya: Dokum. i mater. pro zhertvi stallinskogo svavillya u Dnipro-petrovskomu unversiteti*. [Returns from nothingness: Documents and materials about the victims of Stalin's tyranny at Dnipropetrovsk University] Dnipro. (in Ukraine).

7. Yurev M. A. *arhivnosledstvennoe delo* // State Archives of Dnipropetrovsk Region, f. 6478, inventory 2, file 373.

Надійшла до редколегії 10.08.18

ВИБІР БЕЗ ВИБОРУ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ПРОФЕСОРА Д. Б. ФРАНКА*

Венгер А. Г. Вибір без вибору: штрихи до портрета професора Д. Б. Франка.

Стаття присвячена біографії відомого вченого-психіатра, професора Д. Б. Франка (1870–1942). Професійну освіту Д.Б. Франк здобув на медичному факультеті Юр'ївського університету, після закінчення якого працював у провідних лікарнях Російської імперії. На початку ХХ ст., з метою підвищення професійного рівня, перебував за кордоном, переймав досвід у відомих європейських спеціалістів. Брав участь в Російсько-японській та Першій світовій війнах (як лікар). Під час встановлення радянської влади в Україні працював у Харкові. В 1921 р. його обрали професором Катеринославського медичного інституту, в якому він спочатку працював на кафедрі психології на посаді завідуючого, а згодом став завідувачем кафедри психіатрії. В Катеринославі займався дослідженням феномена людоїдства, результатом якого стала монографія з цієї теми. У 1930-1940-х рр. працював в Ігреньській психіатричній лікарні. В період нацистської окупації робив евтаназію частині пацієнтів. Був розстріляний за національною ознакою в часи Голокосту.

Ключові слова: Д. Б. Франк, медицина, психіатрія, Дніпропетровськ, евтаназія, Ігрень.

Венгер А. Г. Выбор без выбора: штрихи к портрету профессора Д.Б. Франка.

Статья посвящена биографии известного ученого-психиатра профессора Д. Б. Франка (1870-1942). Профессиональное образование Д. Б. Франк получил на медицинском факультете Юрьевского университета, после чего работал в ведущих клиниках Российской империи. В начале ХХ в. с целью повышения профессионального уровня пребывал за границей, набираясь опыта у ведущих европейских специалистов. Как врач принимал участие в Российской-японской и Первой мировой войнах. Во время установления советской власти в Украине работал в Харькове. В 1921 г. был избран профессором Екатеринославского медицинского института, в котором сначала работал на кафедре психологии на должности заведующего, а потом заведовал кафедрой психиатрии. В годы работы в Екатеринославе занимался исследованием феномена людоедства, результатом которого стала монография по данной теме. В 1930-х – начале 1940-х гг. работал в Игреньской психиатрической больнице. В период нацистской оккупации производил евтаназию части пациентов. Был расстрелян по национальному признаку во время Холокоста.

Ключевые слова: Д. Б. Франк, медицина, психиатрия, Днепропетровск, евтаназия, Игрень.

Wenger A. G. Wahl ohne Wahl: Abrisse der Biographie von D. B. Frank.

Der Artikel widmet sich der Biographie eines unbekannten Psychiaters, Professor D. B. Frank (1870-1942). Berufsbildung erhielt Frank an der Medizinischen Fakultät der Jurjew Universität, danach arbeitete er in führenden Kliniken des Russischen Reiches. Zu Beginn des zwanzigsten Jahrhunderts, um sein berufliches Niveau zu verbessern, war er im Ausland, lernte von führenden europäischen Experten. Nahm an den Russisch-Japanischen und Ersten Weltkrieg teil (als Arzt). Während der Gründung des Sowjetregimes in der Ukraine arbeitete er in Charkow. 1921 wurde er zum Professor am Jekaterinoslaver Medizinischen Institut gewählt, wo er zunächst als Psychologe in der Abteilung für Psychologie tätig war und dann Leiter der Abteilung für Psychiatrie wurde. Am Jekaterinoslaver Institut

* Статтю написано в межах виконання міжнародного проекту “Useless People”: The Extermination of Psychiatric Patients during the Nazi Occupation of Ukraine, підтриманого німецьким Фондом «Пам’ять, відповідальність, майбутнє» у межах програми досліджень забутих жертв націонал-соціалізму, здійснюваного дослідницькою командою у складі Г. Грінченко (Харків), О. Петренко (Бохум), В. Науменко (Харків), А. Венгер (Дніпро).

untersuchte er das Phänomen des Kannibalismus, das zu einer Monographie über dieses Thema führte. In den 1930er – 1940er Jahren arbeitete er im Psychiatrischen Krankenhaus von Igren. Während der Nazi-Besatzung wurden einige Patienten eingeschläfert. Er wurde während des Holocaust auf nationaler Basis erschossen.

Schlüsselwörter: D. B. Frank, Medizin, Psychiatrie, Dnepropetrovsk, Euthanasie, Igren.

Venger A. G. The Choice Without Real Chance to Choice: Hatches to the Portrait of professor D. Frank.

The article is devoted to the biography of professor D. B. Frank who was a well-known scholar and psychiatrist. Frank graduated from medical faculty of Yurivski university. Later he worked in the leading clinics of the Russian empire. At the beginning of XX century he went abroad to take over the experience of the prominent European specialists. His aim was to enhance his professional level. As a doctor he participated in Russian-Japanese War and World War First. After the Soviet rule had been established, Frank worked in Kharkiv. In 1921 he got professor position in Katerynoslav Medical Institute. There he headed the Department of Psychology and later the Department of Psychiatry. During his Katerynoslav period he researched the phenomenon of cannibalism and then he published a monograph on this topic. He also worked in Igren psychiatric clinic that was in Dnipropetrovsk. During the Nazi occupation the physicians of that hospital had to kill mentally ill patients according to the order of the Nazis. Patients were given morphine, ammonia and other medical preparations. During the years of occupation, 1,200 patients were killed in this way. At the first stages of euthanasia program Frank's task was to select candidates for it – Jewish people, seriously ill patients and the communists. Nevertheless the cooperation with the Germans did not save his life. D. Frank was executed by shooting during the Holocaust as he was a Jew.

Keywords: D. B. Frank, medicine, psychiatry, Dnipropetrovsk, euthanasia, Igren.

Медицина, як і будь-яка інша галузь знання про людину, нерозривно пов'язана з долею науковців, які формували та нині створюють її обличчя. В процесі свого становлення і медицина як галузь науки і дослідники, які її розвивали та навіть просто лікували людей, неодноразово опинялись у складних, іноді критичних обставинах. Саме такі умови у 1930–1940-х рр. склалися в цивілізаційному осердді Європи – Німеччині. З приходом до влади нацистів медицина посіла одне із провідних місць у внутрішній політиці Рейху – їй відводилася особлива роль у дотриманні так званої расової гігієни. До того ж нацисти розпочали активну пропаганду щодо необхідності очистити суспільство від «баласту». До «баласту» вони у тому числі відносили психічно хворих та невиліковно хворих людей. Результатом цієї політики стала поява програми «Т-4», суть якої зводилася до знищення шляхом евтаназії певних категорій хворих та людей з особливими потребами.

Згадана вище політика проводилася й на окупованих територіях, зокрема в СРСР, а отже, і сучасної України. Історії реалізації нацистської політики стосовно психічно хворих за радянських часів приділяв увагу відомий лікар О. Федотов [12]. Лише в останні роки цій темі було присвячено цілу низку історичних розвідок колишнього головного лікаря Харківської обласної клінічної психіатричної лікарні № 3 П. Петрюка та його колег [5–12]. У своїх працях вони в основному зупиняються на кількісних характеристиках втрат у межах України, перелічуючи одні з найбільших акцій знищення психічно хворих на території сучасної

України, що відбулися у Києві, Харкові, Херсоні, Дніпрі (Ігрені) та інших містах. Коротка згадка про період нацистської окупації Дніпропетровська та події, що відбувались в Ігренській психіатричній лікарні, міститься у ювілейній історичній праці «Из века в век» [4], присвяченій двохсотліттю цього закладу.

Довгі роки сюжети, пов'язані з трагічною історією радянської психіатрії за часів Другої світової війни, не були предметом ґрунтовного

вивчення. Причини цього полягають у тому, що архівні матеріали, пов'язані з цими подіями в Україні, були засекречені, і лише з 2011 р. вони були відкриті дослідникам. Перед істориками ще стоїть завдання їх ґрунтовного вивчення та осмислення.

Доступні документи дозволяють порушити цілу низку наукових проблем, пов'язаних з історією місцевого краю, медицини, поведінкою людини в екстремальних умовах окупації. Одним з актуальних питань з вивчення реалізації плану «Т-4» є тема участі медичного персоналу в цих акціях, їх мотивація, сумніви тощо. У цій статті мова піде про біографію відомого психіатра, професора Д. Б. Франка, фінальний період життя якого був пов'язаний з Дніпропетровськом. Наприкінці життя він постав перед складним моральним і професійним вибором: проводити евтаназію для психічно хворих, чи ні? У нашій розвідці ми спробуємо зрозуміти, чим керувався Д. Б. Франк, роблячи свій вибір.

Окремі віхи життя Давида Франка були реконструйовані завдяки архівним матеріалам, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади України [15] (далі ЦДАВОУ) та архіві СБУ Дніпропетровської області [1–2] (далі СБУДО), які вперше вводяться до наукового обігу. У ЦДАВОУ зберігаються документи особового походження Д. Б. Франка, а саме його С. В., в якому він коротко описав свою біографію та залишив відомості про надруковані наукові праці. Окрім цього, у справі міститься особовий листок викладача, де перелічені мови, якими він володів, курси, що викладав, та інші відомості. У справі «Ігреських лікарів», що зберігається в архіві СБУДО, містяться матеріали слідства над частиною лікарів, яких звинувачували у знищенні психічно хворих. Ці історичні джерела дозволять реконструювати останній, найбільш драматичний, період життя відомого професора, що припав на роки нацистської окупації.

Давид Борисович Франк народився у м. Ковно (Каунас) 1869 р. у єврейській родині. Згадуючи про своє соціальне походження, він відзначав, що належав до міщан. Після закінчення гімназії у м. Рига до 1898 р. навчався на медичному факультеті Юр'ївського університету. Будучи студентом, Франк зацікавився питаннями нейрології та психіатрії, і для поглиблення практичних знань у цій галузі став асистентом клініки нервових та душевних хвороб. Після закінчення університету суміщав лікарську практику з дослідницькою роботою. На території підросійської Польщі у Варшавському університеті став ординантом при кафедрі нервових та душевних хвороб, а потім – ординатором у клініці душевно хворих у Бурашеві Тверської губернії. Після цього молодий лікар переїхав до Москви, де рік працю-

вав у клініці нервових хвороб. Перебуваючи у постійному пошуку і бажаючи підвищити власну кваліфікацію, у 1900 р. Франк виїхав за кордон. Йому пощастило працювати у Берліні у професора Германа Оппенгейма (автора багатьох новаторських праць з питань клінічної неврології) та Мануїла Менделя, який відкрив клініку для психічно хворих у Панкові, що біля Берліна. Також майбутній професор працював у відомих лікарів-психіатрів у Парижі та Гейдельберзі. Усього за кордоном провів три роки, результатом чого стали закордонні публікації, присвячені дослідям, проведеним у лабораторіях Г. Мунка та Г. Оппенгейма [15, арк. 2].

Повернувшись на батьківщину, Франк продовжував дослідницьку роботу, але з початком Російсько-японської війни він був змушений її припинити. У 1904 р. лікар був відряджений до Середньої Азії, а звідти – в м. Біржанде. Там він завідував лікарняним пунктом до 1907 р. Після війни Франк деякий час мешкав у Ялті, звідки його запросили до Риги завідувати лікарнею для нервово та душевно хворих.

У роки Першої світової війни Д. Франк був мобілізований до армії. В 1915 р. його направляють на роботу до евакшпиталю для душевно хворих, що знаходився у Петрограді. У 1916–1917 рр. він стає ординатором Київського військового шпиталю. Після демобілізації Франк переїхав до Ялти, а з встановленням радянської влади повертається до України, де деякий час мешкає і працює в столиці радянської України – м. Харкові. Перебуваючи у столиці, він працює на посаді завідувача секції губернського відділу охорони здоров'я і головним лікарем 28-ї Радянської психіатричної лікарні.

З 1921 р. починається його викладацька кар'єра. У цьому році Давид Борисович був обраний професором на кафедрі кримінальної психології Харківського інституту народної освіти (далі – ХІНО). Того ж 1921 р. Франк обраний професором на кафедрі психології Катеринославського медичного інститут, яку згодом і очолив. З 1925 по 1935 рр. він керував діяльністю кафедри психіатрії.

Переїзд Франка до Катеринослава збігся з трагічними подіями голоду 1921–1923 рр. Саме в цей час масово фіксуються випадки торгівлі людським м'ясом, канібалізму тощо. Д. Б. Франк розпочинає вивчати феномен канібалізму. Про його наукове зацікавлення були повідомлені органи правопорядку, і після арештів «трупоїдів» чи торговців людським м'ясом Давиду Борисовичу надавали можливість працювати з цими людьми для дослідження зламів у їхній психіці. Частина своїх піддослідних він замальовував, шукаючи паралелі у зміні психіки та рисах обличчя. Результатом цієї роботи ста-

ла монографія «Людоєдство» [14], яка надрукована в 1926 р. у Катеринославі. Цю книгу чекала невтішна доля. Через те, що вона містила матеріали, які начебто ганьбили радянський лад, з часом вона була вилучена з усіх бібліотек, і на сьогодні є бібліографічною рідкістю.

Паралельно з працею в медичному інституті у 1923–1925 рр. професор викладав психологію у Катеринославському інституті народної освіти (ІНО). У 1923 р. він організував у Дніпропетровську Інфізм (інститут фізичних методів лікування), де працював старшим лікарем, а з 1925 р. – консультантом. На базі Інфізму Франк проводив заняття зі студентами медінституту. Окрім того, він вів активне громадське життя: очолював наукове медичне товариство, писав науково-популярні статті до місцевої періодичної преси, читав публічні лекції [14, арк. 3 зв.].

В особовому листку професора міститься інформація, що він вільно володів російською, німецькою, англійською та французькою мовами. Він наголошував, що може викладати й німецькою мовою. Слід передбачити, що у мовному питанні він відчував певний дискомфорт, оскільки час його роботи у виші припадав на період українізації, і від викладачів вимагали читати лекції та проводити семінарські заняття українською мовою. Скоріш за все, українську мову професор так і не вивчив, бо у графі «мова викладання» зазначав російську [14, арк. 1]. Стосовно родинного стану, з анкети відомо, що він був одружений і мав трьох дітей [14, арк. 1].

Давид Борисович був відомою у місті людиною. Про це можна зробити висновок зі спогадів математика, академіка С. М. Нікольського, який у 1920-х рр. був студентом Дніпропетровського ІНО: «...Потом вышел доцент физмат факультета

Борис Давыдович Франк. Он был сыном известного в Днепропетровске психиатра» [3]. У цих спогадах також згадується, що сина Д. Б. Франка звільнили з Дніпропетровського інституту народної освіти за політичними звинуваченнями.

У 1930-х рр. Д. Б. Франк починає працювати в Ігреській психіатричній лікарні. На початок 1940-х рр. вона була одним з найвідоміших лікувальних закладів республіканського значення. На лікуванні перебувало до 1500 пацієнтів, було підсобне господарство [4, с. 17].

З початком радянсько-німецької війни постало питання про евакуацію лікарні, але персонал відмовився, адже у стислі строки це не можливо було здійснити. На той момент Борису Давидовичу було 72 роки, і він мав шанс евакуюватися, але з невідомих нам причин не зробив цього. Можливо, дався взнаки поважний вік, а можливо, він не бачив загрози у нацистському режимі.

Як склалося його життя у період окупації, ми знаємо лише з допитів та матеріалів слідчих справ лікарів, що працювали з ним.

Перед окупацією міста лікарню очолював В'ячеслав Васильович Гончаров*. Так само, як і Д. Б. Франк, він навчався на медичному факультеті Юр'ївського університету, можливо, це визначило у подальшому приязне ставлення до останнього.

Невдовзі після окупації міста, у серпні 1941 р., у поле зору нової влади потрапили заклади для психічно хворих, пацієнти яких мали бути знищені у межах реалізації плану «Т-4»**.

У жовтні 1941 р. до лікарні прибули представники Гестапо. За свідченням О. Максюті***, перекладачем під час їхнього візиту був Д. Б. Франк. Вони повідомили В. В. Гончарова про необхідність залишити у лікарні лише 100 хворих. Інших вони вимагали по-

* В'ячеслав Васильович Гончаров 1871 р.н., уродженець Катеринославської губернії. 1903 р. закінчив Юр'ївський університет, медичний факультет. Працював лікарем у залізничних лікарнях. У 1923 р. заарештований Синельниківським ОДПУ (Об'єднаним державним політичним управлінням) за підозрою у шпionaжі. 1938 р. засуджений до 4 років позбавлення волі за контрреволюційну агітацію. У 1939 р. звільнений за касацією. Того ж року влаштувався лікарем-терапевтом Ігреської психіатричної лікарні. В період евакуації радянської влади (серпень 1941 р.) назначений директором цієї лікарні. На цій посаді перебував до серпня 1942 р. За рішенням суду визнаний винним у знищенні частини хворих. Засуджений до вищої міри покарання – розстрілу [2, арк. 73].

** У період окупації на території Ігреської лікарні перебувало більше тисячі пацієнтів, 70% з них були придатні до фізичної праці. Окупанти для знищення пацієнтів залучили лікарів та середній медичний персонал. Починаючи з кінця жовтня 1941 р., протягом трьох місяців було знищено до 800 пацієнтів. На перших етапах умирення відбувалося шляхом введення смертельних доз морфію. Після того, як морфій закінчився (у січні), у Гестапо прийняли рішення розстріляти частину пацієнтів. До розстрілу приготували 200 осіб і на ніч замкнули в неопаленому гаражі, до ранку частина з них померла від переохолодження. А команда, що повинна була їх розстрілювати, так і не з'явилася (була завантажена роботою у місті). Тоді лікарі прийняли рішення замість морфію вводити нашатирий спирт та інсулін. На початку 1943 р. ті пацієнти, що залишилися живими (приблизно 60 осіб), були розстріляні. Загальну кількість жертв підрахувати надзвичайно складно. Оскільки у лікарню під час окупації продовжували надходити пацієнти з інших міст і сіл, а документація про рух хворих була знищена. В середньому можна говорити про приблизну цифру до 1500 осіб [1, 2].

*** Олена Дмитрівна Максютя-Зайцева 1908 р. н., уродженка Катеринослава. 1938 р. закінчила Дніпропетровський медичний інститут, мешкала в с. Карла-Маркса (Ігрень). До окупації працювала лікарем-терапевтом психіатричної лікарні. В період окупації завідувала медичною частиною. За рішенням суду визнана винною у знищенні частини хворих. Засуджена до вищої міри покарання – розстрілу [2, арк. 73].

збавити життя медичним шляхом. Директор лікарні спочатку відмовився виконувати цей наказ, на що отримав обіцянку, що йому особисто нічого не доведеться роботи, оскільки «брудну роботу» будуть виконувати рядові лікарі. Йому було доручено лише контролювати процес.

З приходом нацистів розпочалася антисемітська пропаганда, яка дуже швидко переросла у практичну діяльність. Наслідком цього стало те, що у поле зору Гестапо потрапили євреї-лікарі. Восени 1941 р. В. В. Гончарова викликали до Гестапо і поцікавилися постаттю професора Д. Б. Франка та його дослідженнями. В. В. Гончаров повідомив, що Д. Б. Франк – людина високого розуму, цінний вчений-психіатр і попросив залишити його для наукової роботи у лікарні [1, арк.18]. Але це прохання залишилося без уваги. Скоріш за все, це було пов'язано з тим, що саме в той час розпочалися перші акції масового знищення євреїв у місті. Тому усіх лікарів-євреїв заарештували. Поміж них був і Д. Б. Франк. У зв'язку з цим В. В. Гончаров знову відправився в Гестапо з проханням, щоб їх звільнили. На цей раз його прохання виконали, і бранців звільнили [1, арк. 18–19].

Нам точно не відомо, якою була позиція професора Д. Б. Франка стосовно евтаназії. Можемо лише припустити, що вона була негативною. Але антисемітські практики влади поставили професора перед важким вибором: боротися за власне життя, відбираючи його в інших, чи загинути самому. Свій вибір він зробив на користь першого.

За показами О. Максюті, на початковому етапі Д. Б. Франк був одним з відповідальних за знищення: «Професор по національності був євреєм, цим самим він рятував собі життя» [1, арк. 53]. З її показів виходить, що перші хвилі знищення хворих організовував професор: «...Професор Франк, в свою чергу, пройшов по відділеннях і визначив осіб, що підлягали отруєнню у першу чергу, вказав на тих хворих начальникам відділень. Як мені відомо, у першу чергу, для умертвіння професор Франк обрав євреїв та слабко (*мабуть, описка і малося на увазі «сильно» – А.В.*) хворих» [1, арк. 54]. Цій цитаті важливо дати коментар. Справа в тому, що принцип відбору першої групи хворих не був складений самим Д. Б. Франком. На той момент у подібних ситуаціях вже існувала усталена практика нацистів – знищувати першими євреїв та тяжко хворих.

Виникає питання, які моральні імперативи змусили Д. Б. Франка зробити подібний вчинок, окрім того, що він був євреєм і сподівався

врятувати собі життя співпрацею, як зазначила у своїх свідченнях О. Максюта. Скоріш за все, не це було ключовим у мотивації. Адже більшість лікарів, що чинили евтаназію, були українцями, росіянами, німцями, і перед ними це питання фізичного знищення не стояло так гостро.

Коли лікарі дізналися, яке доручення вони мали виконати, частина з них написала заяви про звільнення, які не були задоволені Директор лікарні повідомив про це Гестапо, але у силовому відомстві попередили, що бажаних звільнитись очікує доля пацієнтів [1, арк. 1–37]. І частина лікарів заяви забрала, а частина звільнилася. Як правило, звільнилися молоді лікарі, що не були прив'язані родиною, житлом до цієї лікарні. Ми напевно не знаємо, які виправдання шукав собі професор, адже жодних особових джерел про його ставлення до подій не збереглося. Проте з матеріалів допитів його колег, які займалися знищенням хворих, ми можемо побачити колективну позицію лікарів і середнього персоналу. Вона зводилася до того, що медики усвідомлювали, що виконували злочинні накази, але позиціонували себе безвільним інструментом у руках окупантів. Кожен з них, визнаючи, що їхні дії потягли за собою смерть пацієнтів, при цьому не вважав скоєне злочином [1, арк. 17–18, 443–466]. Скоріш за все, такою логікою керувався і Д. Б. Франк.

Морально-психологічний клімат у колективі лікарні був складним. Національне питання постало надзвичайно гостро, особливо для єврейських співробітників. Так, на одному із зібрань лікарів лікар Овсюкевич почав звинувачувати В. В. Гончарова, що той тримає на роботі проф. Д. Франка – єврея. Лікарка Бадер (німкеня за національністю, дружина Овсюкевича) з цього приводу додала: «Я німка, маю двох дітей і мені не дають молока, а єврею Франку дають, замість того щоб його знищити» [1, арк. 90].

Скоріш за все, на момент окупації Д. Б. Франк мешкав сам, оскільки в жодних згадках не йшлося про його родину. Можливо, саме через його самотність та наукове минуле адміністрація лікарні ставилася до нього з особливою турботою.

Восени 1942 р. через донос частини лікарів директора лікарні В. В. Гончарова розпорядженням гебіт-комісара було звільнено. У доносі повідомлялося, що В. В. Гончаров переховував від німецької влади єврея Д. Б. Франка [1, арк. 276].

Після втрати покровителя в особі директора лікарні шанси врятуватися від Голокосту в професора Д. Б. Франка були мінімальними.

У публікації І. Щупака [16] наводиться уривок з документа, в якому згадується про вбивство професора Д. Франка: «Среди персонала больницы были и евреи: первый заведующий кафедры психиатрии профессор Д. Б. Франк, возглавлявший кафедру с 1921 по 1937 годы; зав. аптекой Шимон Вольфович с семьей и начальник отдела кадров Островский. Их расстрелял полицай по фамилии Берг (из местных немцев-колонистов)».

Отже, Давиду Борисовичу Франку протягом життя вдалося реалізувати успішну наукову кар'єру. Він повною мірою реалізував себе у

сфері наукових інтересів, залишивши значну наукову спадщину, на яку чекала невтішна доля.

Дніпропетровський період життя Франка приніс йому визнання як відомого педагога та вченого. Але разом з тим за часів нацистської окупації перед ним постало складне етичне та людське питання. За імперативами своєї професії він був покликаний рятувати людей! Усе своє життя Франк присвятив тому, щоб ця мета була реалізована. Свій моральний вибір він міг «виправдати» тим, що вважав себе лише виконавцем, який під страхом смерті виконує злочинні накази.

Бібліографічні посилання

1. Архів Дніпропетровського обласного управління СБУ. Дело по обвинению В. В. Гончарова и других: в III-х т. – № 440.
2. Архів Дніпропетровського обласного управління СБУ. Литерное дело. Расследования о разрушениях и злодеяниях немцев в гор. Днепропетровске: в III-х т. – № 6.
3. Никольский С.М. Воспоминания [электронный ресурс] / Сергей Никольский. – Режим доступа: <https://www.shevkin.ru/?Action=Page&ID=412> (дата звернення 12.09.18).
4. Очерки истории: из века в век... / Днепропетровская областная клиническая психиатрическая больница / Ю. Н. Завалко (ред.), М. Ф. Андрейко (сост.). – Д., 2007. – 189 с.
5. Петрюк П. Т. Психиатрия при нацизме: характеристика некоторых трагических особенностей. Сообщение 1 // Психічне здоров'я. – 2010. – № 3. – С. 71–80.
6. Петрюк П. Т., Иванчук О. П. Психиатрия при нацизме: медицинские эксперименты на живых людях. Сообщение 5 // Психічне здоров'я. – 2011. – № 4. – С. 65–76.
7. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: насильственная стерилизация душевнобольных и других лиц. Сообщение 2 // Психічне здоров'я. – 2011. – № 1. – С. 54–62.
8. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: последствия дегуманизации психиатрической практики на временно оккупированных территориях СССР. Сообщение 7 // Психічне здоров'я. – 2012. – № 2. – С. 77–89.
9. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: проведение «Акции Т-4» с активным участием психиатров. Сообщение 3 // Психічне здоров'я. – 2011. – № 2. – С. 53–63.
10. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: проведение «Акции Т-4» с массовым участием психиатров. Сообщение 4 // Психічне здоров'я. – 2011. – № 3. – С. 69–77.
11. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: расстрел немецкими оккупантами пациентов Сабуровой дачи. Сообщение 8 // Психічне здоров'я. – 2012. – № 4. – С. 109–115.
12. Петрюк П. Т., Петрюк А. П. Психиатрия при нацизме: убийства душевнобольных на временно оккупированных территориях СССР. Сообщение 6 // Психічне здоров'я. – 2012. – № 1. – С. 88–92.
13. Федотов Д. Д. О гибели душевнобольных на территории СССР, временно оккупированной фашистскими захватчиками в годы Великой Отечественной войны // Вопросы социальной и клинической психоневрологии. – 1965. – Т. 12. – С. 443–459.
14. Франк Д. Б. Людоество. – Екатеринбург, 1926.
15. Франк Д. Б. [Особова справа] // Центральный державный архив вищих органов власти Украины. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 8086.
16. Щупак Ігор. Навіщо донька нацистського офіцера досліджує злочини свого батька в Україні [Електронний ресурс] / Ігор Щупак // Українська правда. Історична правда – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2016/11/17/149325/> (дата звернення 16.09.18).

References

1. Arhiv Dnipropetrovs'kogo oblasnogo upravlinnya SBU, Delo po obvineniyu V. V. Goncharova i drugih. V III-h tomah. № 440. [The case is on the charge of V.V. Goncharov and others].
2. Arhiv Dnipropetrovs'kogo oblasnogo upravlinnya SBU, Liternoe delo Rassledovaniya o razrusheniyah i zlodiyaniyah nemcev v gor. Dnepropetrovske. V III-h tomah. № 6. [Investigations on the destruction and defecations of the Germans in the city of Dnepropetrovsk].
3. Nikol'skiy S. M. Vospominaniya [Memories]. Available at: <https://www.shevkin.ru/?action=Page&ID=412>. (accessed 12.09.18).
4. Zavalko Y. N., Andrejko M. F. (2007) Ocherki istorii: iz veka v vek... Dnepropetrovskaya oblastnaya klinicheskaya psichiatricheskaya bol'nica [Sketches of history: from century to century ... Dnipropetrovsk Regional Clinical Psychiatric Hospital]. Dnipropetrovsk. (in Russian).
5. Petryuk P. T. (2010) Psihiatriya pri nacizme: harakteristika nekotoryh tragicheskikh osobennostej [Psychiatry at Nazism: a characteristic of some tragic peculiarities]. *Psihichne zdorov'ya*, no. 3, pp. 71–80.
6. Petryuk P. T., Ivanichuk O. P. (2011) Psihiatriya pri nacizme: medicinskie ehksperimenty na zhivyyh lyudyah

[Psychiatry at Nazism: medical experiments on living people]. *Psihichne zdorov'ya*, Message 5, pp. 65–76.

7. Petryuk P. T., Petryuk A. P. (2011) Psihiatriya pri nacizme: nasil'stvennaya sterilizaciya dushevnobol'nyh i drugih lic [Psychiatry at Nazism: Forced sterilization of mentally ill and other persons]. *Psihichne zdorov'ya*, Message 2, pp. 54–62

8. Petryuk P. T., Petryuk A. P. (2012) Psihiatriya pri nacizme: posledstviya degumanizacii psihiatricheskoj praktiki na vremenno okkupirovannyh territoriyah SSSR [Psychiatry at Nazism: the consequences of dehumanization of psychiatric practice in the temporarily occupied territories of the USSR]. *Psihichne zdorov'ya*, Message 7, pp. 77–89.

9. Petryuk P. T., Petryuk A. P. (2011) Psihiatriya pri nacizme: provedenie «Akcii T-4» s aktivnym uchastiem psihiatrov [Psychiatry at Nazism: holding «T-4 Promotions» with the active participation of psychiatrists]. *Psihichne zdorov'ya*, Message 3, pp. 53–63.

10. Petryuk P. T., Petryuk A. P. (2011) Psihiatriya pri nacizme: provedenie «Akcii T-4» s massovym uchastiem psihiatrov [Psychiatry at Nazism: the holding of the «T-4 Promotion» with the mass participation of psychiatrists]. *Psihichne zdorov'ya*, Message 4, pp. 69–77.

11. Petryuk P. T., Petryuk A. P. (2012) Psihiatriya pri nacizme: rasstrel nemeckimi okkupantami pacientov

Saburovoj dachi [Psychiatry at Nazism: the shooting of the German occupiers of the Saburova dacha patients]. *Psihichne zdorov'ya*, Message 8, pp. 109–115.

12. Petryuk P. T., Petryuk A. P. (2012) Psihiatriya pri nacizme: ubijstva dushevnobol'nyh na vremenno okkupirovannyh territoriyah SSSR [Psychiatry at Nazism: killing of mentally ill in the temporarily occupied territories of the USSR]. *Psihichne zdorov'ya*, Message 6, pp. 88–92.

13. Fedotov D. D. (1965) O gibeli dushevnobol'nyh na territorii SSSR, vremenno okkupirovannoj fashistskimi zahvatchikami v gody Velikoj Otechestvennoj vojny [On the death of mentally ill in the territory of the USSR, temporarily occupied by fascist invaders during the Great Patriotic War]. *Voprosy social'noj i klinicheskoy psihonevrologii*, pp. 443–459.

14. Frank D. B. (1926) *Lyudoedstvo* [Cannibalism]. Ekaterinoslav. (in Russian).

15. Frank D.B [Osobova sprava] // Central'nij derzhavnij arhiv vishchih organiv vladi Ukraïni. F. 166, op. 12, Spr. 8086. [Frank's personal affair]

16. Shcupak Igor. Navishcho don'ka nacists'kogo oficera doslidzhue zlochiny svogo bat'ka v Ukraïni Ukraïns'ka pravda. Available at: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2016/11/17/149325/>.– Zagol. z ekrana (accessed 16.09.18).

Надійшла до редколегії 08.07. 18

САМУЇЛ НІКЕЛЬ – ПЕРШИЙ РАДЯНСЬКИЙ ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ВОЛИНСЬКИХ НІМЦІВ

Костюк М. П. Самуїл Нікель – перший радянський дослідник історії волинських німців.

На основі матеріалів архівно-слідчих справ відтворюється та аналізується біографія першого радянського дослідника історії волинських німців – Самуїла Нікеля. Основна увага приділена подіям, пов'язаним з арештом, слідством та багаторічною боротьбою С. Нікеля за скасування висунутих йому звинувачень, в тому числі й щодо змісту його книги «Die deutschen in Wolhynien» («Німці на Волині»).

Ключові слова: Самуїл Нікель, «Німці на Волині», слідство, звинувачення, вирок, реабілітація.

Костюк М. П. Самуил Никель – первый советский исследователь истории волыньских немцев.

На основе материалов архивно-следственных дел воспроизводится и анализируется биография первого советского исследователя истории волыньских немцев – Самуила Никеля. Основное внимание уделено событиям, связанным с арестом, следствием и многолетней борьбой С. Никеля за отмену предъявленных ему обвинений, в том числе и по содержанию его книги «Die deutschen in Wolhynien» («Немцы на Волини»).

Ключевые слова: Самуил Никель, «Немцы на Волини», следствие, обвинение, приговор, реабилитация.

Kostjuk M. P. Samuel Nickel – der erste sowjetische Wissenschaftler, der die Geschichte der Wolhyniendeutschen untersuchte.

Auf der Grundlage von Materialien aus archivierten Untersuchungsakten wird die Biografie von Samuel Nickel, dem ersten sowjetischen Wissenschaftler, der die Geschichte der Wolhyniendeutschen erforschte, rekonstruiert und analysiert. Das Hauptaugenmerk liegt dabei auf den Ereignissen im Zusammenhang mit der Verhaftung, der Untersuchung und dem jahrelangen Kampf S. Nickel's für die Zurücknahme der gegen ihnen erhobenen Beschuldigungen, die sich auch auf den Inhalt seines Buches „Nemcy na Volyni“ [„Die Deutsche in Wolhynien“] beziehen.

Schlüsselwörter: Samuel Nickel, „Die Deutsche in Wolhynien“, Untersuchung, Beschuldigung, Urteil, Rehabilitierung.

Kostiuk M. P. Samuel Nickel as a First Soviet Researcher of the History of Volyn Germans.

The biography of a first Soviet researcher of the history of the Volyn Germans, Samuel Nickel, is presented and analyzed on the basis of the materials of the archives and judicial investigation. The main focus is made on the circumstances of his arrest, his “crime” investigation and Nickel's long struggle for his justification, including against the blame about the content of his book «Germans in Volyn».

Samuel Nickel came from background of the German colonists of Eastern Volyn. In the early 1920s he joined the Komsomol, that helped him get higher education at the Zhytomyr Institute of Public Education. It was the basis of his rapid career development in the field of education and in the local bodies of Soviet power. In 1927 he became a member of the Communist Party of the Bolsheviks of Ukraine.

In 1931–1935 S. Nickel worked in Kharkiv at the important positions in the editions of the German speaking Soviet journals. In 1935 he finished his book about the history of the Volyn Germans and it was published under the title «Die deutschen in Wolhynien» («Germans in Volyn»).

In October 1935 he was arrested by NKVD. He was accused of anti-Soviet propaganda and campaigning. A separate point of accusation was against his book «Germans in Volyn». The investigation was not fair, and there was lack of evidences against the author. S. Nickel bravely fought for himself, but in 1936 he was convicted by the court. He was trying to defend his book and his honest name for many years. He was exonerated in 1960.

Keywords: Samuel Nickel, Volyn, «Germans in Volyn», investigation, charge, sentence, rehabilitation.

Звертаючись до аналізу радянської історіографії волинських німців міжвоєнного періоду, не можна не зауважити, що вона складає лише одну публікацію. Це книга Самуїла Нікеля «Die deutschen in Wolhynien» («Німці на Волині»), яка побачила світ у харківському видавництві «Укрдержнацвидав» в 1935 році [6]. Особливістю цього видання було не лише те, що воно було єдиним з історії волинських німців, а ще й в тому, що воно було німецькомовним.

25 січня цього року виповнилося 115 років з дня народження автора цієї книги. Тривалий період часу ім'я Самуїла Нікеля та його книга перебували у забутті. Причиною цього було те, що він був репресований і засуджений радянськими каральними органами. Подібна доля спіткала і його працю. Вона була визнана ідеологічно шкідливою і вилучена з бібліотек. Лише у 1960 р. Самуїла Нікеля було реабілітовано. Але ще кілька десятиліть ім'я цього дослідника-громадянина залишалося у забутті.

Тільки у 90-х роках минулого століття з початком активних досліджень історії волинських німців ім'я Нікеля стало з'являтися у бібліографічних списках. Згодом були підготовлені й перші публікації, в яких подавалась певна інформація про життєвий шлях та дослідницьку діяльність історика. Так, в 2004 р. у німецькомовному щорічнику «Wolhynische Hefte» («Волинські зошити»), який видається Історичним товариством «Волинь» (Historische Verein Wolhynien e.V.) у ФРН, була опублікована стаття краєзнавця із Новограда-Волинського Валентина Вітренка, у якій він виклав низку цікавих відомостей з біографії Самуїла Нікеля [7]. Ще одна праця цього ж автора була надрукована у виданні «Реабілітовані історією. Житомирська область» у 2013 році [4]. У 2016 р. в Україні була презентована ґрунтовна критична стаття американського історика Річарда Бенерта, присвячена аналізу його книги про німців на Волині [5]. Що ж до біографічної складової про Самуїла Нікеля у ній, то вона дуже стисла і запозичена із згаданої вище німецькомовної статті В. Вітренка.

Публікація, що презентується нами, є ще одною спробою відтворити біографію першого радянського дослідника історії волинських німців і надати можливість науковцям та всім, хто цікавиться цією тематикою, ознайомитись з основними віхами життя цієї унікальної особистості. В основу дослідження покладені матеріали архівно-слідчих справ, що зберігаються в Архіві Управління Служби Безпеки України у Харківській області та

Архіві Управління Міністерства Внутрішніх Справ України у Житомирській області.

Народився Самуїл Оттович Нікель 25 січня 1903 р. у німецькій колонії Андріївка Бежівської волості Житомирського повіту. За національністю німець. Соціальне походження – із колоністів. До 1915 р. Самуїл проживав з родиною на Волині. Батько, Отто Нікель, працював сільським вчителем і одночасно виконував функції кістера. Особливого майна та достатку сім'я не мала.

У 1915 р. за розпорядженням військової влади волинські німці були депортовані вглиб Росії. Родина Нікелів опинилась в Самарській губернії. Життя у вигнанні було нелегким, сім'я переживала велику скруту. Знайти роботу було дуже важко, не вистачало продуктів харчування. Аби допомогти своїй родині 12-річний Самуїл влаштувався на миловарний завод пакувальником, де він працював до 1918 року. В кінці того ж року сім'я Нікелів повернулася в рідні місця, і з 1919 по 1921 роки вони мешкали в селі Мар'янівка Пулинської волості на Житомирщині.

Саме тут юнак, який щиро прийняв ідеї нової радянської влади, почав працювати у її місцевих органах. Маючи початкову освіту, він стає секретарем сільського комітету незаможників при сільраді. З цієї посади починається його стрімка, як по тих часах, кар'єра. У 1921 р. він вступає до Комсомолу. Цей крок відкрив йому можливість поступити у тому ж 1921 р. до Житомирського інституту народної освіти на фізико-математичний факультет та успішно закінчити його у 1924 р., отримавши диплом про вищу освіту. Серед волинських німців у ті часи це було досить рідкісним випадком. Протягом 1924–1929 рр. С. Нікель якийсь час працював службовцем освітнього відомства, а після закінчення коротких літніх педагогічних курсів був призначений на посаду вчителя семирічної школи № 4 у Новограді-Волинському. Тут почалася його активна участь у громадській діяльності. З 1925 до 1928 рр. він входить до Новоград-Волинського райкому комсомолу, стає членом Волинського Окружного Союзу Працівників освіти («Союз Работпроса»). З 1925 р. С. Нікель – кандидат, а з 1927 – член Комуністичної партії більшовиків України. В 1928 р. його обирають до складу Новоград-Волинського райвиконкому. Звідси ж Самуїл був призваний на військову службу, яку проходив протягом 1930–31 рр. у м. Севастополі, де отримав звання командира взводу (у запасі).

Після демобілізації Нікель повернувся на Волинь і був призначений директором

семирічної школи № 26 у Житомирі. Одночасно його обрано до складу Житомирської міської ради. Проте, на посаді директора школи в обласному центрі Самуїл Оттович працював всього кілька місяців.

Вже восени 1931 року рішенням ЦК КП(б) України Нікель був направлений до Харкова. Тут його спочатку призначили редактором педагогічного журналу «*Kommunistische Erziehung*» («Комуністичне виховання»), а згодом – заступником відповідального редактора журналу «*Das neue Dorf*» («Нове село») – офіційного друкованого органу ЦК КП(б)У. Для представника німецької національної меншини і вихідця з родини колишніх колоністів це була досить висока і відповідальна ідеологічна посада. На ній він працював до осені 1935 р. [3, арк. 3–4].

Саме тут, у Харкові, С. О. Нікель завершив роботу над книгою про волинських німців. Зважаючи на те, що у книзі використані матеріали з Житомирського архіву, слід припустити, що роботу над нею він розпочав ще працюючи на Волині. А згодом, опинившись у Харкові, який був на той час столицею України та великим культурним і науковим центром, він отримав широкі можливості для роботи з місцевими архівними матеріалами та необхідною літературою.

Слід зауважити, що Самуїл Оттович не мав фахової історичної освіти, але поставився до своєї нової роботи з великою відповідальністю. І вже в 1935 р. його дослідницька праця, фактично перша в Україні історія німецької національної меншини на Волині, була надрукована і побачила світ у видавництві «Держнацменвидав» німецькою мовою під назвою «*Die deutschen in Wolhynien*». Зважаючи на чітко визначені особисті комуністичні переконання автора, його членство у рядах КП(б)У та роботу у редакціях радянських друкованих видань ідеологічного спрямування, закономірно, що книга була написана з точки зору домінуючих у той період в країні марксистських позицій.

У вересні 1935 р. С. О. Нікель переходить на роботу до Хортицького педагогічного технікуму на посаду завідуючого навчальною частиною. Однак тривалість його педагогічної діяльності у цьому навчальному закладі була дуже короткою. Вже 22 жовтня 1935 р. С. О. Нікель був заарештований. Ця подія стала переломною у житті історика. Почався новий, повний драматизму і трагізму період його біографії. Як десятки і сотні тисяч інших громадян СРСР, С. О. Нікель став жертвою сталінських репресій, хвилі яких раз-у-раз прокочувались по країні. Жорсто-

ка і безжальна репресивна машина НКВС ще до арешту Самуїла Оттовича зачепила його сім'ю. У 1933 р. був заарештований його батько Отто Нікель. [2, арк. 224]. Тепер настає черга сина.

С. О. Нікель був арештований у складі цілої групи працівників Держнацменвидаву 30 жовтня 1935 року. За даними анкети арештованого, на момент ув'язнення він був жителем селища Хортиця Запорізького району, Дніпропетровської області, за професією – вчителем з вищою освітою, за соціальним становищем до і після революції – службовцем. Ніяких судимостей чи арештів з боку Радянської влади не мав, участі в будь-яких протиправних діях проти неї також не брав. Був одруженим. Дружина, Гейвіна Марія Львівна, працювала викладачем математики в Хортицькому педагогічному технікумі. Сину Марку було шість років.

До арешту О. С. Нікель двічі (у 1929 р. – в Новограді-Волинському, а в 1934 р. – у Харкові) проходив партійні чистки, але жодних негативних наслідків для його партійної і службової кар'єри це не мало. Як пізніше він згадував, «Вся моя личная жизнь и общественная деятельность были подвергнуты суровой критике и проверке. Из партии ни разу не исключен и партийным взысканиям не подвергался» [3, арк. 3]. Однак, на цей раз звинувачення були досить серйозними і стосувались ст. 54-10, ч. 1 Кримінального кодексу УРСР. Згідно цієї статті, С. Нікелю інкримінували пропаганду та агітацію у формі закликів до повалення, підризу або послаблення радянської влади, а також розповсюдження, виготовлення або зберігання літератури подібного змісту.

Відразу після арешту він був виключений з партії. Слідство вів заступник начальника слідчо-політичного відділу Харківського обласного відділу НКВС Якушев. Причому, як вважав С. Нікель, «вёл его необъективно и когда я в 1936 г. предстал с группой работников нацмениздата Украины перед Харьковской спецколлегией облсуда, последняя вынуждена была за недоказанностью состава преступления дело отложить и назначить экспертизу» [3, арк. 3].

Слід зауважити, що на повторний розгляд справа була відправлена не тільки через відсутність достатніх аргументів про склад злочину та необ'єктивність слідства, але й тому, що в ході розслідування сам С. О. Нікель активно захищався, намагаючись довести необґрунтованість звинувачень. 5 березня 1936 р. він написав спеціальну заяву на адресу слідства, у якій зробив цілу низку зау-

важень, виправлень, спростувань, заперечень по конкретних пунктах обвинувального вироку. Він також вніс зміни у деякі свої попередні зізнання. Зокрема, Нікель конкретними фактами доводив, що розповіді деяких свідків завідомо спотворені, а в більшості своїй просто видумані, просив долучити до справи його контраргументи. Що ж до зміни окремих своїх зізнань, то вони стосувались протоколу допиту від 25 листопада 1935 р. У ньому було зафіксовано таке зізнання С. О. Нікеля: «Да, я признаю себя виновным в том, что я проводил фашистскую деятельность...», яке він замінив на нове: «Никогда не примыкал к контрреволюционной группировке. Считаю себя виновным в том, что в газетной практике совершил ряд ошибок, которые признаю контрреволюционными по существу» [2; арк. 224]. Суттєву поправку зробив С. О. Нікель і в своїх свідченнях про батька, який був у 1933 р. арештований нібито «за связь с кулаками», замінивши його фразою: «В 1933 году мой отец Никель Отто был арестован якобы за связь с кулаками» [2; арк. 224]. Особливо обурила С. О. Нікеля оцінка його книги Фондісом – одним із учасників кримінальної справи. Його покази, вважає історик, «необ'єктивны и извращают все факты и умозаключения этой книги. Вторично требую, поэтому дать мою книгу на авторитетную и компетентную рецензию, которая бы дала правильную марксо-ленинскую рецензию моей книги «Немцы на Волыни».

Цікаво, що для аналізу змісту книги Нікеля дійсно було призначено експертизу. До складу експертної комісії входили Діперштейн, Гарбер, Шмелькін та Веллер. Досить цікавим був її висновок. Думається, варто процитувати його повністю, аби читач сам міг судити про «вагомість» кожного аргументу, наведеного експертами, та об'єктивність цього документа в цілому. У цитаті збережено мову оригіналу:

«VII. Никкель. «Немцы на Волыни» – (укр. нацмениздат, 1935 г.)

1. Основная часть книги посвящена историческим материалам до Октябрьского периода в ущерб описанию после Октябрьского периода.

2. Приводя чрезвычайно много фотоснимков, подчас абсолютно ненужных, например, снимок с факсимиле Вильгельма второго (стр. 69), автор не дал ни одного фотоснимка материалов Советской власти, хотя бы часть декрета о земле, о мире за подписью Ленина.

3. Материал о школах, об образовании в немецких селах, автор почему-то ограничил цифрами 1928–1929 г.г., хотя книжка издана в 1935 году.

4. В книге нет показа классовой борьбы в немецких колониях Волыни.

5. Судя по книге можно полагать, что немецкая беднота, батраки не принимали будто никакого активного участия в гражданской войне, а потом в периоде восстановления и соцстроительства, а просто получили готовое от советской власти.

6. Немцы на Волыни изолированы от борьбы за Советскую власть, за социализм со стороны немцев других районов и областей. (Юг Украины, Респуб. немцев Поволжья).

7. Революция в Германии в 1918 г. названа пролетарской революцией (стр.17), т.е. повторяет худшее утверждение самых правых с-д (социал-демократов – М.К.).

8. Книга не воспитывает читателя в духе советского патриотизма, не разоблачает национализм, не ведет борьбы с ним.

(подпись) (Диперштейн)

(подпись) (Гарбер)

(подпись) (Шмелькин)

(подпись) (Веллер)

«__» июня 1936 года.

гор. Харьков» [2, арк. 376–377].

Зрозуміло, що цей експертний висновок було не єдиною підставою для винесення вироку. 12–15 серпня 1936 р. Харківська обласна спецколегія повторно розглянула цю справу і в результаті, як згадував Самуїл Оттович, «...вторично судила меня и, несмотря на недоказанность всех обвинений, осудила меня на 3 года» [3, арк. 3].

За що ж було винесено таке покарання? Звернемося до листа, якого С. О. Нікель написав у 1956 р. на ім'я Голови Президії Верховної Ради СРСР Ворошилова К. Є. У ньому він пише: «Приговор гласил, что я допустил в одной из статей ошибку националистического порядка, пропустил, рецензируя книгу т. Сталина о комсомоле, в одном месте искажение, не разоблачал в своей книге «Немцы на Волыни» немецкого национализма и не вел борьбу с ним, а будучи зам. редактора газеты «Дас нойе дорф» допускал засоренность корреспондентских рядов классово чуждым элементом. Все эти обвинения квалифицировались ст. 54. ч. 1» [3, арк. 3].

Згадуючи про міру покарання, винесену Харківським судом Самуїлу Нікелю, слід зазначити, що вона була не надто суворою у порівнянні з іншими вироками тих років. Але й таке покарання він вважав несправедливим. Тому Нікель відразу ж оскаржив його у Верховному Суді УРСР, додавши низку матеріалів, що спростовувала висунуті йому обвинувачення. Зокрема, він стверджував, що «экспертиза, выделенная следствием для ре-

цензии моей книги «Немцы на Волыни», не могла найти ни одной ошибки и все же дала странное тенденциозное заключение «*Книга не разоблачает национализма, не ведет борьбы с ним*», в то время как через всю книгу красной нитью проходит борьба с национализмом и фашизмом. Моя книга в прессе не подвергалась никакой критике и не была изъята» [3, арк. 4]. Що ж до тенденційності першого звинувачення, про так звану «помилку націоналістического характера», то у Самуїла Оттовича, як думав він, з'явився досить вагомий контраргумент. «На второй или третий день после вынесения приговора, – писав він у згаданому вище листі К. Є. Ворошилову, – я получил немецкую центральную газету, вышедшую в Москве, где была приведена цитата из книги т. Сталина о комсомоле точно в такой же редакции, как в рецензированном мной переводе, которая следствием была признана искаженной» (*підкр. – М. К.*) [3, арк. 4]. Але для Верховного Суду ці більш ніж очевидні аргументи щодо безглуздості звинувачень виявились непереконливими. Тому 22 листопада 1936 р. спеціальною постановою він залишив вирок у силі, відмінивши лише пункт обвинувачення про те, що С. О. Нікель допустив «за-соренность корреспондентских рядов классово чуждым элементом». На жаль, сподіватися на торжество справедливості тодішнього радянського правосуддя у його сталінському варіанті було, як правило, марною справою.

Вкінці 1936 р. С. О. Нікель був відправлений відбувати покарання на Колиму. У 1937 р. він подав заяву до Верховної Прокуратури СРСР з проханням реабілітувати його, так як і надалі вважав себе невинним і помилково засудженим. Щоправда, відповіді історик не отримав.

У 1938 р. Нікель був звільнений, але без права виїзду. Він влаштувався на роботу економістом в систему «Дальстроя», де працював 9 років, неодноразово отримуючи подяки за хорошу роботу. Але північний клімат негативно вплинув на його здоров'я. Він захворів на туберкульоз, страждав від гіпертонії. І тільки в 1947 р. після багаторазових звернень його сім'ї і зважаючи на важкий стан здоров'я, йому було дозволено виїхати до Новосибірська. Тут він влаштувався на завод «Абразив», згодом перейменований у «Електрофарфор», де працював на відповідальній посаді старшого економіста. За старанну працю Нікель був відзначений подяками і преміями, кілька років підряд обирався до складу заводського профспілкового комітету. Багато часу він проводив на лікарняному ліжку, борючись з туберкульозом, який постійно підточував його сили.

Тому в кінці 50-х років участі у громадській роботі на заводі вже не брав.

Всі ці роки Самуїл Оттович настирливо намагався добитися реабілітації і скасування несправедливого вироку. З цією метою він у 1949 р. подав відповідну заяву до Харківського обласного суду, звідки отримав відмову і пропозицію звернутися до Президії Верховної Ради СРСР, що й зробив. 26 травня 1951 р. Нікель отримав відповідь, у якій йшлося про те, що його клопотання переспрямовано до Президії Верховної Ради УРСР. Але й звідти відповіді не було. У жовтні 1956 р. С. О. Нікель написав листа до тодішнього Голови Верховної Ради СРСР К. Є. Ворошилова, фрагменти якого ми цитували вище. У ньому він наголошував, що завжди був відданим Комуністичній партії, і все його свідоме життя «связано с коммунистическим движением. Все мои силы, знания я отдавал этому делу» [2, арк. 3]. А ще вкотре намагався довести, що був засуджений неправильно і несправедливо, просив розібратись у його справі і реабілітувати: С искренним сожалением історик писав: «Мне уже 54 года, жизнь прожита не так, как хотел. Но, хочется хотя бы в последние несколько лет жизни жить с полным осознанием, что несправедливость, которая была допущена ко мне, исправлена...» [3, арк. 4].

Відповіді на цей лист Нікель не отримав. Але сподівання на відновлення справедливості Самуїла Оттовича не полишали. Тим більше, що в країні настала «хрущовська відлига», почалися перші хвилі реабілітації засуджених у 30-ті роки. І лише 11 серпня 1960 року на його новосибірську адресу була надіслана довідка, у якій йшлося про реабілітацію: «Постановлением Президии Верховного Суда УССР от 24 июня 1960 г. приговор Харьковского областного суда от 13 – 17 августа 1936 года и определение Верховного Суда УССР от 22.X.1936 года в отношении Никеля Самуила Оттовича, работавшего завучем Хортицкого педтехникума отменено, а дело производством прекращено за отсутствием состава преступления» [1, арк. 5]. Нарешті, справедливість була відновлена, щоправда, аж через 24 роки.

Коли і де закінчилось життя С. О. Нікеля, на жаль, поки що нам дізнатися не вдалося. Можна лише припустити, що сталося це у Новосибірську у 60-х роках минулого ХХ століття. Тому автор буде щиро вдячний всім, хто допоможе встановити точну дату його смерті і надати хоча б якусь інформацію про останні роки його життя.

І на завершення цієї статті хотілося б зауважити, що вже давно назріла необхідність

перевидання книги Самуїла Нікеля «Die Deutschen in Wolhynien» та її перекладу українською мовою. Зважаючи на те, що перше її видання було вилучене з бібліотек і до наших днів дійшло лише кілька рідкісних екземплярів, зміст книги невідомий ні в середовищі істориків, ні в більш широкій читацькій аудиторії. На нашу думку, перевидання цієї книги було б справедли-

вим не лише по відношенню до її автора, але й своєрідною формою реабілітації цієї важливої історичної праці. З іншого боку, книга була б корисною і для сучасних дослідників та всіх, хто цікавиться історією німецької національної меншини на Волині. Хотілося б сподіватися, що невдовзі такий видавничий проект буде реалізований.

Бібліографічні посилання

1. Архів Управління Міністерства Внутрішніх Справ України у Житомирській області. – Спр. 9930.
2. Архів Управління Служби Безпеки України у Харківській області. – Спр. 018769. – Т. 4.
3. Архів Управління Служби Безпеки України у Харківській області. – Спр. 018769. – Т. 5.
4. Вітренко В. В., Вітренко Г. І. Освітнянин, краєзнавець, письменник // Реабілітовані історією. Житомирська область. Т.6. – Житомир: «Полісся», 2013. – С. 98–102.

5. Benert Richard. Samuel Nickel: A Marxist View of Wolhynian German History // Німці в історії Волині. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1 – 2 жовтня 2015 р. / за наук. ред. М. П. Костюка. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2016. – С. 240–258.
6. Nickel S. *Die deutschen in Wolhynien*. – Kiew-Charkow, 1935. – 104 s.
7. Witrenko, Valentin. Über Samuel Nickel, Autor des Buches «Die Deutschen in Wolhynien», Kiew-Charkow, 1935. – Wolhynische Hefte, 2004. Folge 13. – S. 144–149.

References

1. Archive of the Office of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in Zhytomyr region. – File 9930.
2. Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in the Kharkiv region. – File 018769. – V. 4.
3. Archive of the Office of the Security Service of Ukraine in the Kharkiv region. – File 018769. – V. 5.
4. Vitrenko V.V., Vitrenko G.I. (2003) *Osvitianyyn, krajeznavez, pysmennyk* [Educator, local historian, writer]. *Reabilitovani istoriyeyu. Zhytomyrs'ka oblast'* [Rehabilitated by history. Zhytomyr region]. vol. 6, Zhytomyr, pp. 98–102.

5. Benert Richard. (2015) Samuel Nickel: A Marxist View of Wolhynian German History. *Nimtsi v istoriyi Volyni. Materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiy (Lutsk, October 1 – 2, 2015)* (eds. Kostyuka M. P.), Lutsk: Hardwood, pp. 240–258.
6. Nickel S. (1935) *Die deutschen in Wolhynien*. Kiew-Charkow (in English).
7. Witrenko, Valentin. (1935) *Über Samuel Nickel, Autor des Buches «Die Deutschen in Wolhynien»*. Kiew-Charkow (in Deutsch).

Надійшла до редколегії 10.10.18

Події. Повідомлення. Рецензії

Костюк М. П.

Новий українсько-німецький видавничий проект: «Великий терор» в Україні: Німецька операція 1937–1938 років»

Киридон А. М.

Рецензія на видання «На Рейне и Днепре: опыт непредвзятой германистики: Сб. научных статей. – Д., 2017. – 693 с.» кандидата історичних наук, професора С. Й. Бобилевої

Троян С. С.

Рецензія на видання «На Рейне и Днепре: опыт непредвзятой германистики: Сб. научных статей. – Д., 2017. – 693 с.» кандидата історичних наук, професора С. Й. Бобилевої

События. Сообщения. Рецензии

Костюк М. П.

Новый украинско-немецкий издательский проект: «Большой террор» в Украине: Немецкая операция 1937 – 1938 гг.»

Киридон А. М.

Рецензия на издание «На Рейне и Днепре: опыт непредвзятой германистики: Сб. научных статей» (Д., 2017. – 693 с.) кандидата исторических наук, профессора С. И. Бобылевой

Троян С. С.

Рецензия на издание «На Рейне и Днепре: опыт непредвзятой германистики: Сб. научных статей» (Д., 2017. – 693 с.) кандидата исторических наук, профессора С. И. Бобылевой

Ergebnisse. Mitteilungen. Bewertungen

Kostjuk M. P.

Neues deutsch-ukrainisches Ausgabenprojekt: "Der große Terror" in der Ukraine: die deutsche Operation der Jahre 1937-1938"

Kiridon A. M.

Besprechung der Publikation von S. I. Bobyleva "Am Rhein und an Dnepr: Ergebnis einer unvoreingenommenen Germanistik. Sammelband wissenschaftlicher Beiträge" (Dnipro, 2017)

Trojan S. S.

Besprechung der Publikation von S. I. Bobyleva "Am Rhein und an Dnepr: Ergebnis einer unvoreingenommenen Germanistik. Sammelband wissenschaftlicher Beiträge" (Dnipro, 2017)

Events. Messages. Reviews

Kostiuk M.P.

The newest Ukrainian-German publishing project: "The Great Terror" in Ukraine: German Operation 1937–1938"

Kiridon A. M.

Review of the book "On the Rhine and the Dnieper: the experience of unbiased Germanism: Collection of articles" (Dnipro, 2017. 693 p.) by candidate nauk, prof. S. Y. Bobileva

Trojan S. S.

Review of the book "On the Rhine and the Dnieper: the experience of unbiased Germanism: Collection of articles" (Dnipro, 2017. 693 p.) by candidate nauk, prof. S. Y. Bobileva

НОВИЙ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ ПРОЕКТ: «ВЕЛИКИЙ ТЕРОР» В УКРАЇНІ: НІМЕЦЬКА ОПЕРАЦІЯ 1937–1938 РОКІВ»

23 жовтня 2018 року на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбулася презентація нового збірника документів «Великий терор» в Україні: Німецька операція 1937–1938 років». Як зазначено у анотації книги, до збірника включено документи, що висвітлюють процес підготовки і проведення органами НКВС УРСР масової «німецької операції» – складової «Великого терору» в СРСР у 1937–1938 рр. У книзі розкриті історичні обставини появи наказу НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. та специфіка його виконання в УРСР. Характеризуються також методика відбору «контингенту», який репресували (жертв операції), технологія проведення у межах спецоперації масових репресій та їх трагічні наслідки для німецького населення України.

Цей видавничий проект став черговим результатом тривалої і плідної співпраці Галузевого державного архіву Служби Безпеки України (ГДА СБУ) та «Інституту культури та історії німців Північно-Східної Європи (Норд-Ост Інституту)» при університеті Гамбурга (ФРН). Упорядниками збірника стали: від німецької сторони колишній співробітник інституту доктор Альфред Айсфельд, від української – науковий співробітник ГДА СБУ Наталія Сердюк. Цю публікацію можна вважати логічним продовженням попереднього спільного проекту Інституту історії України Національної академії наук (НАН) України, відділу з розробки архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» та Геттінгенського дослідницького центру (ГДЦ) (ФРН) «Дело «Національного союзу немцев Украины. 1935–1937 гг.», який побачив світ у 2016 р. Останній був підготовлений за участі виконавчого директора ГДЦ доктора А. Айсфельда, який був його редактором.

Новий збірник дійсно масштабний і вражає своїм об'ємом – 1248 сторінок і 258 документів. До книги також включені вступна редакційна стаття, історіографічний огляд Сергія Кокіна «Німецька операція НКВС у сучасній історіографії» та велика аналітична стаття А. Айсфельда «Великий терор» в Україні. Німецька операція 1937–1938 рр.». Всі статті подані українською та російською мовами.

Презентацію відвідали не лише упорядники та члени редколегії нового збірника, але й дослідники кількох історичних академічних установ та вищих навчальних закладів столиці, представники громадськості, викладачі та студенти університету, а також представницька делегація з Норд-Ост Інституту на чолі з головою його правління професором, доктором Отто Люхтерхандтом. Саме йому було надано слово для першого виступу, у якому він представив своїх колег та зазначив, що той день є історичним для сфери українсько-німецького наукового співробітництва. О. Люхтерхандт підкреслив ключову роль А. Айсфельда та колишнього директора ГДА СБУ Сергія Кокіна, які стояли біля витоків цього ефективного і результативного процесу. Він також зазначив, що колектив Норд-Ост Інституту гордиться цим спільним проектом і вважає його одним із самих важливих у своїй діяльності за останні роки. Його результати можна широко використовувати не лише в науковій сфері, але й у навчальній та виховній.

Наступним промовцем був директор Норд-Ост Інституту професор, доктор Йоахім Таубер. Він зауважив, що очолюваний ним інститут вивчає історію німецької національної меншини у цілому ряді країн Північно-Східної Європи, але такого масштабного проекту вони не змогли зробити у жодній із них, а ось в Україні він був успішно реалізований і може бути прикладом для інших подібних проектів. На завершення сво-

го виступу Й. Таубер подякував українським партнерам та упорядникам збірника і зазначив, що наступного року заплановано його видання німецькою мовою.

Директор ГДА СБУ Андрій Андрійович Когут у своїй промові зауважив, що участь у цьому проєкті для співробітників архіву стала своєрідним викликом, вдалою спробою того, як досягнути той масив документів, що зберігаються у центральному та обласних архівах СБУ. Але після тривалих дискусій вдалося виробити найраціональніший алгоритм роботи. Крім того, цей проєкт є своєрідним вкладом архіву у процес декомунізації в Україні. Ця книга повинна допомогти нам не лише зрозуміти і усвідомити, що відбулося з Україною в період «Великого терору», але й винести з цього такі уроки, які б допомогли нам не допустити повторення цього сьогодні і в майбутньому.

А. Когут зазначив також, що книга є переконливим доказом того, що в характері «Великого терору» чітко прослідковується етнічна складова, чого не бажають бачити багато російських істориків, акцентуючи увагу лише на соціальному його аспекті. Нова книга надає великий фактологічний матеріал для подальшої наукової дискусії про характер «Великого терору». На завершення свого виступу А. Когут повідомив, що триває робота й над іншими виданнями. У наступному році планується публікація книги про терор проти чехів України. Також готується до друку окреме видання про виконавців «Великого терору».

Автор вступної історіографічної статті до збірника, кандидат історичних наук, співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України С. А. Кокін у своєму виступі зазначив, що в ході підготовчої роботи був дуже скрупульозний відбір документів, і відправною точкою для цього став наказ НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. Аналіз документів показав, що паралельно з «куркульською операцією» керівництва НКВС готувало операції етнічного характеру. Першою планувалась «німецька», але реально була здійснена «польська». Згодом за її зразком провели й «німецьку».

С. Кокін наголосив, що стан історіографії з теми «Великого терору» свідчить про її недостатнє вивчення, і ця тема потребує подальшої серйозної дослідницької роботи. Тому презентована книга є досить важливою в історіографічному аспекті. Він зауважив, що польські історики не лише просунулись у цій темі, але й навіть провели у польсько-

му Сеймі наукову конференцію про «польську операцію» НКВС. Завершуючи свій виступ, дослідник висловив сподівання, що через кілька років українські історики разом зі своїми німецькими колегами проведуть подібну конференцію у стінах німецького Бундестагу.

Ініціатор підготовки нового збірника і один із його упорядників доктор А. Айсфельд під час свого виступу зауважив, що «Великий терор» досліджують у різних країнах. І якщо, наприклад, в Росії доступ дослідникам до архівно-слідчих справ з кожним роком ускладнюється, то в Україні, завдяки прийняттю пакету законів про декомунізацію, склалися найсприятливіші умови для архівно-пошукової та дослідницької роботи з цієї тематики. Це надзвичайно важливо для країни, яка хоче подолати комуністичне минуле і побудувати справжню демократичну державу.

Німецький історик зауважив, що в цілому про репресії 20–30-х років написано вже досить багато, але про «німецьку операцію» публікацій ще недостатньо. Далі він зробив ґрунтовний аналіз кількох документів НКВС, які чітко свідчать, що «німецька операція» буда підготовлена органами НКВС заздалегідь ще до початку «Великого терору». Особливо жорстокими репресії проти німців України стали після Голодомору. За представниками цієї етнічної групи було встановлено практично тотальний нагляд. У штаті особливих відділів органів ДПУ–НКВС були введені посади спеціальних уповноважених по роботі в німецьких районах. Для німецького населення була розроблена ціла низка специфічних звинувачень, які були підставами для арештів та винесення вироків: отримання так званої «гітлерівської допомоги» у період Голодомору (причому, не обов'язково саме від німецького посольства), контакти з німецьким посольством та консульствами, створення штурмових загонів, антирадянська пропаганда та агітація тощо. Стали здійснюватись депортації українських німців до Казахстану і Сибіру. Кількість репресованих обчислювалась тисячами і десятками тисяч осіб. Архівні документи дають можливість побачити, як радянські каральні органи доби- валися масовості ув'язнених, влаштовуючи рейдові арешти та беручи зустрічні плани. Репресивний тиск на німців зростав з кожним роком і досяг свого апогею в 1937–1938 рр. Закінчуючи свою промову, А. Айсфельд підкреслив, що «німецька операція» була особливо трагічною сторінкою німецького населення України. Виданий збірник дає багато фактажу для того, щоб аргументовано гово-

рити про ці події та тим самим попередити можливість їх повторення.

З позиції рецензента у ході презентації виступив кандидат історичних наук, співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України Роман Юрійович Подкур. Він відзначив важливість тої роботи, яку виконують в останні роки співробітники ГДУ СБУ у плані пошуку та підготовки до друку важливих документів, що висвітлюють репресивну політику комуністичного режиму в Україні. Р. Подкур зазначив також, що серед частини сучасних дослідників є спроби «розмити» національну складову у ході проведення в СРСР «Великого терору». Вони мотивують свою позицію тим, що арешти були поголовними. Але не можна не бачити, зауважив дослідник, що арештам підлягала найбільш свідомо та активна частина окремих національних груп чи меншин, яка не лише усвідомлювала, що відбувалося в країні, але й потенційно могла організувати якісь форми опору режиму. Наслідком масових репресій були не лише масштабні демографічні втрати, але й мімікрія цих етносів. Люди бачили і чітко розуміли, що влада переслідує населення за національною ознакою. Страх змушував тих, кого арешти обминули, змінити національність і тим самим уникнути репресій. Тобто, відбувалася свідомо денационалізація. А це, в свою чергу, кардинально змінювало етнічну карту України. Як стверджував Р. Подкур, була зруйнована не лише етнічна структура. Етнічні чистки мали деструктивний вплив на розвиток регіональної економіки. І цей аспект репресій ще практично не розглянутий дослідниками. Це ж стосується і питання про українських фольксдойче – людей, які не захотіли мімікрувати. Потребують досліджень й аспекти соціальної адаптації депортованих, причому, як під час самої депортації, так і після її завершення. Необхідність нових напрямків досліджень очевидна, зауважив на завершення Р. Подкур. Він закликав присутніх у залі студентів включитися до їх роботи.

Завершальним був виступ доктора історичних наук, старшого наукового співробітника, завідувача відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України, члена-кореспондента Національної академії наук України, Заслуженого діяча науки і техніки України Лариси Дмитрівни Якубової. Дослідниця зауважила, що після завершення Громадянської війни Україна мала унікальну етнічну палітру. Репресії сталінського режиму за два міжвоєнних десятиліття зруйнували цей рідкісний поліетнічний ландшафт, і Україна перетворилася у гомогенне, насильно заідеологізоване нав'язаними комуністичними ідеями суспільство. Це був страшний соціальний експеримент. І презентована книга дає можливість побачити, як він здійснювався. Вона показує, як тоталітарний режим породив тотальний страх у представників різних національностей називати себе українцями, німцями, поляками, чехами тощо. Книга також має нагадувати не лише українцям, але й всім жителям сучасної Європи, що може відбутися в країні в наслідок встановлення тоталітарного режиму. Таке не можна забувати, про таке потрібно пам'ятати, щоб більше не допустити повторення подібного.

В ході презентації упорядники та члени редколегії відповіли на запитання присутніх, звучали схвальні репліки та відгуки на представлений результат їхньої праці. Зазначалося, що книга стане вагомим внеском у дослідження історії німецької національної меншини в Україні. Окремі дослідники отримали екземпляри нової книги з автографами упорядників. Обговорювалось і питання про поширення книги по найбільших бібліотеках та науково-дослідних установах України, а також за її межами.

Ввечері того ж дня у Київському коледжі зв'язку нова книга була презентована для громадськості міста та представників німецької спільноти української столиці. Через кілька днів презентація збірника пройшла також у Харкові та Дніпрі.

Надійшла до редколегії 9.11.18

РЕЦЕНЗІЯ

на видання «На Рейне и Днепре: опыт непредвзятой германистики: Сб. научных статей» (Д., 2017. – 693 с.) кандидата історичних наук, професора, С. Й. Бобилевої

В. О. Ключевський зазначав, що головною подією в житті історика є книга. Рецензована праця «На Рейне и Днепре: опыт непредвзятой германистики» є своєрідним узагальненням багаторічної й кропіткої роботи, лакмусом інтелектуальної біографії професора Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара С. Й. Бобилевої. Авторка в оригінальному ракурсі об'єднує в єдиний дослідницький матеріал широкий предметний простір у парадигмальному вимірі германістики. Приємно відзначити, що новонароджена книжка демонструє відданість авторки тому напрямку наукових студій, де вона давно вже відома як один із провідних вітчизняних науковців.

Актуальність теми дослідження визначається необхідністю активного розвитку історичного сегменту германістики. Означена праця виконана в жанрі збірника статей і призначена для наукових співробітників, викладачів, докторантів, аспірантів і студентів вищих навчальних закладів та всіх любителів історії. У збірнику репрезентовано дві основні сфери наукових інтересів авторки – соціальну політику кайзерівської Німеччини й етнічну історію Півдня Російської імперії та України. Опублікований корпус текстів дозволяє простежити і проаналізувати формування творчої майстерні дослідниці.

Запропонований читачеві збірник суттєво розширює інтерпретативне поле германістики, упроваджує до наукового обігу тексти, здебільшого оприлюднені розпорошено по різних виданнях. Авторці вдалося скласти «мозаїку» з окремих статей-фрагментів, проаналізувавши найширші проблемно-тематичні, соціокультурні, інтелектуальні, методологічні контексти. У рецензованій монографії здійснено спробу дослідити основні напрями з історії Німеччини та історії етнічних німців України. У центрі уваги – історія переселення, адаптації та акультурації німецьких переселенців, вплив політичних процесів XIX – XX ст. на долі німецького етносу.

Структурно-композиційно збірник містить передмову, дві частини, додатки. Частина перша «История переселения и социально-экономической адаптации немецких колонистов,

меннонитов и шведов» складається з чотирьох розділів. Невід'ємною складовою дослідження історії німецького етносу, його формування, культурних традицій тощо є ретельний аналіз міграційних процесів етносу, заснування німецьких, менонітських колоній на півдні Російської імперії в XVIII–XIX ст., соціально-економічних процесів, релігійно-етичних та ціннісно-духовних ресурсів тощо. Саме на цих питаннях сфокусовано перший розділ збірника.

У другій частині збірника «Изучение истории Германии и немецкого рабочего движения» в окремому розділі об'єднано статті, написані авторкою в 1970–1980-х рр.

Збагачують видання результати історико-етнографічних експедицій територіями колишніх менонітських колоній, публікація записів бесід з респондентами, фотофіксація пам'яток культури тощо.

Окрім цього, у збірнику подано додатки, які окреслюють низку контекстів інтелектуальної біографії дослідниці, пропонують уточнення й нюансування окремих подій тощо. У додатках до збірника наукових статей подано інформацію про редагування й підготовку дослідницею відповідних розділів колективних монографій, її участь у міжнародних й інших наукових проектах і конференціях, про аспірантів, які підготували і захистили дисертації під науковим керівництвом професора С. Й. Бобилевої.

Теоретична значущість роботи полягає у поглибленні змістового виміру та синтезуванні окремих сегментів проблем германістики. На нашу думку, ракурс, обраний С. Й. Бобилевою, дозволяє розширити уявлення професійної спільноти щодо вивчення впливу політичних процесів на організацію життя, а також економічного розвитку, культури та соціальної історії німецьких поселенців упродовж кількох віків. Рецензований збірник демонструє багатовимірність досліджуваного об'єкта, допомагає зрозуміти специфіку процесів у німецьких поселеннях, соціокультурні процеси та особливості життєустрою німецького населення в ареалі окреслених авторкою географічних меж.

Щоправда, рецензоване широкоформатне і фундаментальне видання не позбавлене

й окремих недоліків. Зокрема хотілося б не просто ознайомитися з публікаціями авторки іншої часової та теоретико-методологічної парадигми, але й зрозуміти, *що* із викладеного раніше переосмислене, а які позиції в підходах та баченні утвердилися в часі, тощо.

Також ідеться про уніфікацію оформлення статей (анотовано чи без анотацій, ключових слів; підрядкові чи прикінцеві посилання тощо).

З огляду на зазначене, видається доречним розширення теоретико-методологічної та інтерпретативної складової передмови.

Однак висловлені зауваження мають здебільшого рекомендаційний характер і не

впливають на загальну високу оцінку видання, що репрезентує й результати наукового багаторічного пошуку, й елементи творчої лабораторії науковця. Праця має узагальнюючий характер, підсумовує стан дослідження порушеної науково і суспільно значущої проблематики і рекомендується до друку.

Висловимо сподівання, що підготовлене до друку видання стане серйозним підґрунтям для професійного формування дослідників-германістів, а також спонукатиме до конструктивної дискусії на доволі щільному проблемно-окресленому просторі, а також до розширення дослідницьких горизонтів.

А. М. Киридон

Надійшла до редколегії 08.06.18

РЕЦЕНЗІЯ

на видання «На Рейне и Днепре: опыт непредвзятой германистики. Сб. научных статей» (Д., 2017. – 693 с.) кандидата історичних наук, професора С. Й. Бобилевої

Сучасна українська історіографія нової та новітньої історії європейських країн демонструє динамічний поступ у сенсі накопичення наукового доробку. Впродовж останніх десятиліть відзначається підвищення інтересу дослідників до вивчення різних аспектів історії практично всіх регіонів Європи. Відзначаємо, що вагоме місце належить науковим розвідкам з германістики, які значною мірою пов'язані з діяльністю відповідного Центру українсько-німецьких наукових досліджень при Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара, очолюваного професором С. Й. Бобилевою. У цьому контексті заслуговує на увагу підготовлений нею збірник наукових статей, який охоплює дві основні сфери наукових інтересів авторки – соціальну політику кайзерівської Німеччини й етнічну історію Півдня Російської імперії та України.

Підготовлена для публікації узагальнююча праця є результатом багаторічних копітких наукових досліджень у галузі германістики. Вона характеризується чіткістю, логічністю, послідовністю і продуктивністю викладу матеріалу. Рецензоване видання є втіленням авторської ідеї поєднання в одній праці двох галузей германістики, які становлять предметну сферу дослідження С. Й. Бобилевої. Як ми зазначили вище, з одного боку, йдеться про історію переселення та соціально-економічної адаптації німецьких колоністів, менонітів і шведів на Півдні України і впливи політичних процесів XIX – XX ст. на долі німецького етносу, а з другого – про різні сторони соціальної політики, робітничого, профспілкового і антимілітаристського рухів у Німецькій імперії в 1871–1914 рр. Саме ці провідні сюжетні лінії були покладені в основу поділу рецензованого збірника наукових статей на дві великі частини.

Доцільність вивчення різних аспектів запропонованої тематики продиктована, насамперед, науковою і суспільною значущістю досліджуваної проблематики. Неупереджений

авторський підхід і глибоке всебічне наукове осмислення предмета дослідження дозволило авторці узагальнити досвід минулого, поглибити теоретичні уявлення, запропонувати практичні рекомендації, які необхідно втілювати у практику сьогодення, збагатити наукові знання значним фактичним матеріалом, об'єктивно висвітлити події і реконструювати історичні процеси, чітко і комплексно відобразити закономірності досліджуваної проблематики.

Збірник наукових статей ґрунтується на поєднанні хронологічного, проблемного і регіонального підходів, що дозволило глибоко і всебічно вивчити й викласти в строго науковому ключі важливі проблеми з історії германістики нової та новітньої доби. Використання й аналіз авторкою великого комплексу архівних та опублікованих джерел і спеціальної літератури засвідчує репрезентативний характер наукового дослідження. Відзначаємо також вагому роль додатків до збірника наукових статей, які містять, зокрема, дуже важливу в науковому плані інформацію про редагування і написання авторкою відповідних розділів колективних монографій, її участь у міжнародних й інших науково-дослідних проектах і конференціях, про аспірантів, які підготували і захистили дисертації під науковим керівництвом професора С. Й. Бобилевої.

Загалом рецензована наукова праця авторства С. Й. Бобилевої «На Рейне и Днепре: опыт непредвзятой германистики. Сб. научных статей» є фундаментальним комплексним дослідженням різних аспектів соціальної історії Німецької імперії й етноісторії Півдня Російської імперії та України, виконаним на сучасному рівні розвитку історичної науки. Праця має узагальнюючий характер, підсумовує стан дослідження порушеної науково і суспільно значущої проблематики і рекомендується до друку, оскільки вона, на наш погляд, розширить обрій знань про досліджуваний комплекс питань і дасть імпульс для подальших наукових розробок у цій сфері.

С. С. Троян

Надійшла до редколегії 15.07.18

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Айсфельд Ольга – історик-архівіст, м. Геттінген, Німеччина, o.eisfeld.klio@gmx.de.

Архирейський Дмитро Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м Дніпро, Україна, siverin47@ukr.net.

Бобилєва Світлана Йосипівна – кандидат історичних наук, професор, м Дніпро, Україна, s-bobyleval@ukr.net.

Венгер Альберт Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м Дніпро, Україна, usa.abc@yandex.ua.

Венгер Наталія Вікторівна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, директор Центру українсько-німецьких наукових досліджень Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м Дніпро, Україна, nataliyavenger@yahoo.com.

Деннінгхаус Віктор – доктор наук, професор, заступник директора Інституту культури і історії німців в Північно-Східній Європі при Університеті м. Гамбург, Німеччина, v.doenninghaus@ikgn.de.

Івашкіна Ольга Борисівна – студентка історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м Дніпро, Україна, ivashkina olga borisovna@ukr.net.

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, директор Державної наукової установи «енциклопедичне видавництво», м. Київ, Україна, clio-kmp@ukr.net.

Костюк Михайло Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук соціального забезпечення та права Луцького національного технічного університету, м Луцьк, Україна, clio-kmp@ukr.net.

Лавренко Валерія Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м Дніпро, Україна, valeriialavrenko@gmail.com.

Малиновська Таїсія Володимирівна – кандидат історичних наук, головний бібліограф Наукової бібліотеки Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м Дніпро, Україна, mali-taya@i.ua.

Малиновський Борис Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, м. Нікополь, Україна, malinovskiy_b@i.ua.

Соловійов Віталій Вікторович – здобувач, старший лаборант кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м Дніпро, Україна, vitalijslvj@gmail.com.

Ткаченко Марина Миколаївна – студентка IV курсу історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, м Дніпро, Україна, marina-tkachenko3@rambler.ru.

Троян Сергій Станіславович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Національного авіаційного університету, м Київ, Україна, kattis@ukr.net.

Черказьянова Ірина Василівна – доктор історичних наук, м. Санкт-Петербург, Росія, cherk@inbox.ru.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ НІМЕЦЬКОМОВНИХ ДІАСПОР РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ, УКРАЇНИ ТА СВІТУ

Айсфельд О. Будинок, де керували колоністами	10
Венгер Н. В. До проблеми про історичні передумови виникнення «німецького питання» в Російській імперії: емоціологічний аналіз колонізаційної ситуації першої половини XIX ст.....	16
Черказнянова І. В. Молочанський відділ Імператорського Російського товариства плідівництва	36
Лавренко В. С., Ткаченко М. М. Образи «ворога» очима військовополонених часів Першої світової війни (за спогадами Ю. І. Кірша та Е. Е. Двінгера).....	53
Бобилєва С. Й. Морально-психологічний стан німецького населення Півдня України в період голоду 20-х років XX століття.....	62
Деннінгхаус В. «Неписьменний знаходиться поза політикою [...]»: Ліквідація неписьменності у національних меншин Заходу.....	73

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Соловйов В. В. Добруджанська катастрофа» як відображення суті російсько-румунських воєнно-політичних відносин літа – осені 1916 р.....	87
Малиновська Т. В., Малиновський Б. В. Війська Центральних держав в Україні (1918 р.): порушення і матеріальні збитки.....	102
Архирейський Д. В., Івашкіна О. Б. Нагірний Карабах: до проблеми вірменської та азербайджанської історіографії	109

ОСОБИСТОСТІ В ІСТОРІЇ

Венгер А. Г. Штрихи до портрету дніпропетровських «всесвітників»: М. О. Юр'єв у прокрустовому ложі сталінських репресій.....	116
Венгер А. Г. Вибір без вибору: штрихи до портрету професора Д. Б. Франка.....	121
Костюк М. П. Самуїл Нікель – перший радянський дослідник історії волинських німців.....	128

ПОДІЇ. ПОВІДОМЛЕННЯ. РЕЦЕНЗІЇ

Костюк М. П. Новий українсько-німецький видавничий проект: «Великий терор» в Україні: Німецька операція 1937–1938 років».....	136
Киридон А. М. Рецензія на видання «На Рейне и Днепре: опыт непредвзятой германистики: Сб. научных статей» (Д., 2017) кандидата історичних наук, професора С. Й. Бобилєвої	139
Троян С. С. Рецензія на видання: «На Рейне и Днепре: опыт непредвзятой германистики: Сб. научных статей» (Д., 2017. – 693 с.) кандидата історичних наук, професора С. Й. Бобилєвої	141
Відомості про авторів.....	142

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ НЕМЕЦКОЯЗЫЧНЫХ ДИАСПОР РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ, УКРАИНЫ И МИРА

Айсфельд О. Дом, где управляли колонистами	10
Венгер Н. В. К вопросу о предыстории возникновения немецкого вопроса в Российской империи: эмоциологический анализ колониционной ситуации первой половины XIX ст.	16
Черказьянова И. В. Молочанский отдел Императорского Российского общества плодоводства	36
Лавренко В. С., Ткаченко М. Н. Образы «врага» глазами военнопленных времен Первой мировой войны (по воспоминаниям Ю. И. Кирша и Э. Э. Двингера).....	53
Бобылева С. И. Морально-психологическое состояние немецкого населения Юга Украины в период голода 20-х годов XX века.....	62
Деннингхаус В. «Неграмотный человек стоит вне политики [...]»: Ликвидация неграмотности у национальных меньшинств Запада.....	73

ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Соловьев В. В. «Добруджанская катастрофа» как отображение сути российско-румынских военно-политических отношений лета – осени 1916 г.	87
Малиновская Т. В., Малиновский Б. В. Войска Центральных держав в Украине (1918 г.): нарушения и материальный ущерб	102
Архирейский Д. В., Ивашкина О. Б. Нагорный Карабах: к проблемам армянской и азербайджанской историографии	109

ЛИЧНОСТИ В ИСТОРИИ

Венгер А. Г. Штрихи к портрету днепропетровских «всемирщиков»: М. А. Юрьев в прокрустовом ложе сталинских репрессий	116
Венгер А. Г. Выбор без выбора: штрихи к портрету профессора Д. Б. Франка	121
Костюк М. П. Самуил Никель – первый советский исследователь истории волынских немцев	128

СОБЫТИЯ. СООБЩЕНИЯ. РЕЦЕНЗИИ

Костюк М. П. Новый украинско-немецкий издательский проект: «Большой террор» в Украине: Немецкая операция 1937 – 1938 гг.».....	136
Киридон А. М. Рецензия на издание «На Рейне и Днепре: опыт непредвзятой германистики: Сб. научных статей» (Д., 2017. – 693 с.) кандидата исторических наук, профессора С. И. Бобылевой	139
Троян С. С. Рецензия на издание «На Рейне и Днепре: опыт непредвзятой германистики: Сб. научных статей» (Д., 2017. – 693 с.) кандидата исторических наук, профессора С. И. Бобылевой	141
Сведения об авторах	142

INHALTSVERZEICHNIS

DIE GESCHICHTE DER DEUTSCHSPRACHIGEN DIASPORA DES RUSSISCHEN REICHES, DER UKRAINE UND DER WELT

Eisfeld O. Gebäude, in dem die Kolonisten verwaltet wurden	10
Venger N. W. Zur Frage der Vorgeschichte der Entstehung der „deutschen Frage“ im Russischen Reich: die emotionologische Analyse der Kolonisierungssituation in der ersten Hälfte des XIX. Jh.	16
Cherkazianova I. Molotschnaer Abteilung des Kaiserischen Obstbauvereins für Russland	36
Lawrenko V. S., Tkachenko M. N. Bilder des «Feindes» durch die Augen von Kriegsgefangenen während des Ersten Weltkrieges (nach den Erinnerungen von Yu. I. Kirsch und E.E. Dvinger)	53
Bobylewa S. I. Der moralisch-psychologische Zustand der deutschen Bevölkerung des Südens der Ukraine in der Periode der Hungersnot der 20er Jahre des XX. Jahrhunderts	62
Denninghaus V. „Der Analphabet steht außerhalb der Politik [...]“: Beseitigung des Analphabetentums und die nationalen Minderheiten des Westens	73

WELTGESCHICHTE

Solowjow W. W. «Die Katastrophe in Dobrudscha» als eine Widerspiegelung des Sinnes von russisch-rumänischen militärpolitischen Verhältnissen im Zeitraum vom Sommer bis zum Herbst 1916	87
Malinovskaja T. V., Malinovskij B. V. Truppen der Mittelmächte in der Ukraine (1918): Verstöße und Sachschaden	102
Arkhireysky D. V., Ivashkina O. B. Berg-Karabach: zu den Problemen der armenischen und aserbajdschanischen Geschichtsschreibung	109

DIE PERSÖNLICHKEITEN IN DER GESCHICHTE

Wenger A. G. Abrisse der Biographie von Forschern der allgemeinen Geschichte in Dnepropetrovsk: N. A. Jurjew im Prokrustum Bett der stalinistischen	116
Wenger A. G. Wahl ohne Wahl: Abrisse der Biographie von D. B. Frank	121
Kostjuk M. P. Samuel Nikel – der erste sowjetische Wissenschaftler, der die Geschichte der Wolhyniendeutschen untersuchte	128

EREIGNISSE. MITTEILUNGEN. BEWERTUNGEN

Kostjuk M. P. Neues deutsch-ukrainisches Ausgabenprojekt: "Der große Terror" in der Ukraine: die deutsche Operation der Jahre 1937-1938"	136
Kiridon A. M. Besprechung der Publikation von S. I. Bobyleva "Am Rhein und an Dnepr: Ergebnis einer unvoreingenommenen Germanistik. Sammelband wissenschaftlicher Beiträge" (Dnipro, 2017)	139
Trojan S. S. Besprechung der Publikation von S. I. Bobyleva "Am Rhein und an Dnepr: Ergebnis einer unvoreingenommenen Germanistik. Sammelband wissenschaftlicher Beiträge" (Dnipro, 2017)	141

CONTENT

HISTORY OF GERMAN DIASPORA IN THE RUSSIAN EMPIRE UKRAINE AND IN THE WORLD

Eisfeld O. The building from which the colonists were guided	10
Venger N. W. To the problem of the "German question" in the Russian Empire prehistory: an emotional analysis of the colonization situation of the first half of the XIXth century.....	16
Cherkazianova I. Molotchnaia Department of the Russian Emperor Society of Fruit Growing	36
Lavrenko V. S., Tkachenko M. M. Images of the «enemy» by the eyes of prisoners of war from the time of the First World War (according to the memoirs of Yu. I. Kirsch and E. E. Dwinger)	53
Bobylewa S. I. The moral and psychological state of the German population of the South of Ukraine during the famine of the 20s in the XXth century	62
Denninghaus V. "The illiterate people are out of politics": Elimination of illiteracy and the Western national minorities	73

WORLD HISTORY

Soloviov V. V. «Dobrudzhan Catastrophy» as a reflection of Russian-Romanian military-political relations in summer–autumn period of 1916	87
Malynovska T. V., Malynovsky B. V. Troops of the Central States in Ukraine (1918): cases of violations and material damage	102
Arkhireysky D. V., Ivashkina O. B. Berg-Karabach: zu den Problemen der armenischen und aserbajdschanischen Geschichtsschreibung	109

PERSONS IN HISTORY

Venger A. G. Some Sketches for the Portrait of World History Historian in Dnipropetrovsk: M.O. Yuriev in Procrustean bed of Stalin's Repressions	116
Venger A. G. The Choice Without Real Chance to Choice: Hatches to the Portrait of professor D. Frank	121
Kostiuk M. P. Samuel Nikel as a First Soviet Researcher of the History of Volyn Germans	128

EVENTS. MESSAGES. REVIEWS

Kostiuk M.P. The newest Ukrainian-German publishing project: "The Great Terror" in Ukraine: German Operation 1937–1938"	136
Kiridon A. M. Review of the book "On the Rhine and the Dnieper: the experience of unbiased Germanism: Collection of articles" (Dnipro, 2017. 693 p.) by candidate nauk, prof. S. Y. Bobileva	139
Troyan S. S. Review of the book "On the Rhine and the Dnieper: the experience of unbiased Germanism: Collection of articles" (Dnipro, 2017. 693 p.) by candidate nauk, prof. S. Y. Bobileva	141

**ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ,
ЯКІ ПРОПОНУЮТЬСЯ ДЛЯ ДРУКУ В ЗБІРНИК
«СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ З НІМЕЦЬКОЇ ІСТОРІЇ»
(«СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПО НЕМЕЦКОЙ ИСТОРИИ»,
«MODERN STUDIES IN GERMAN HISTORY»,
«MODERNE FORSHUNGEN ZUR DEUTSCHEN GESCHICHTE»)**

Редакція приймає статті на мові, обраній автором (українська, російська, англійська, німецька), об'ємом 0,5–1,5 друкованих аркушів на електронному носії (в двох примірниках) або (бажано) електронною поштою (nataliyavenger@yahoo.com).

1. Вимоги до тексту: формат аркушу – А 4 (210 x 297 мм), розмір символів (кегель) – 14, інтервал – 1,5. Гарнітура – Times New Roman. Текстові матеріали повинні бути підготовлені в текстовому редакторі MS Word. Поля: ліве – 30 мм, праве – 15 мм, верхнє і нижнє – 20 мм. Текст повинен бути літературно відредагованим, без помилок. Сторінки не нумеруються. Таблиці і малюнки нумеруються відповідно до тексту статті.

2. Структура статті повинна мати наступну послідовність:

- УДК (зліва від центру, жирно, 14 кегель);
- Ініціали та прізвище автора (по центру, жирно, 14 кегель);
- Установа, яку представляє автор (по центру, курсивом, не жирно, 14 кегель);
- Назва статті (по центру, великими літерами, жирно, 14 кегель, інтервал – 1).

3. Анотація українською, російською, англійською та німецькою мовами (ПІБ курсивом, жирно; назва статті жирно; текст анотації – три-чотири речення, не жирно; все – 12 кегель, інтервал – 1,5). Для неукраїнських авторів українські варіанти анотацій будуть переведені редакцією.

Анотація на англійській мові повинна бути розширеною і включати прізвище та ініціали автора, назву статті (жирно). Анотація (1800 знаків без пробілів) не жирним шрифтом, 12 кегель, інтервал – 1,5.

Ключові слова (під відповідною анотацією) – 4–6 слів, не жирно. Позначення «ключові слова» курсивом жирно, 12 шрифт, інтервал – 1,5.

Зразок оформлення анотацій

Венгер Н. В. Бунге Н. Х. про колонізацію, проблеми околиць та німецьке питання в системі соціальних конфліктів Російської імперії: між двома концепціями внутрішньої політики останньої третини XIX ст.

У дослідженні пропонується аналіз поглядів М. Х. Бунге щодо проблем міжетнічних протиріч пізньої Російської імперії. Особливу увагу приділено практичним рекомендаціям вирішення конфліктів між центром і етнічними околицями та концепції інтеграційної політики. Доведено, що Бунге пропонував близький до ліберального варіант вирішення національного питання.

Ключові слова: Н. Х. Бунге, російський націоналізм, колонізація, німецьке питання в Росії, пізня Російська імперія.

Venger N.V. Bunge N.Ch. über die Kolonisation, die Probleme der Randgebiete und die deutsche Frage im System der sozialen Konflikte des Russischen Reiches: zwischen zwei Konzeptionen der Innenpolitik des letzten Drittels des XIX. Jh.

In der vorliegenden Forschung wird die Analyse der Auffassungen von N.Ch.Bunge hinsichtlich des Problems der zwischenethnischen Widersprüche im späten Russischen Reich dargeboten. Besondere Aufmerksamkeit wird den praktischen Empfehlungen der Lösung der Konflikte zwischen dem Zentrum und den ethnischen Randgebieten, der Konzeption der Integrationspolitik gewidmet. Es ist bewiesen, dass Bunge eine zur liberalen nahe Variante der Lösung der nationalen Frage vorgeschlagen hat.

Schlüsselwörter: N.Ch. Bunge, der russische Nationalismus, die Kolonisation, die deutsche Frage in Russland, das späte Russische Reich

Venger N. V. Bunge N. Kh. about colonization, ethnic region's problems and "german issue" in the system of social conflicts of the Russian Empire: between two concepts of internal policy of the last third of the XIX th century.

The author offers the analysis of N. Kh. Bunge's views on the problem of interethnic contradictions in the late Russian Empire. It is paid special attention to Bunge's practical recommendations

of resolving conflicts between the central Russian authorities and the ethnic regions. The author tells about Bunge's concept of integration policy and proves that the politician proposed a liberal way of national problems' solving.

It was quite predictable that the issue of inter-ethnic problems would appear in N. Kh. Bunge's publicism heritage in 1880–1890's. By that time Russian nationalism had formed a discussion about the problems of interethnic relations in the Russian Empire. Nationalistic discourse influenced Russian society, appealed to the politicians demanding to offer a practical answers. The liberal program of N. Bunge's reforms had a social determination and was aimed to create favorable conditions for activities of all social groups (including peasantry and former colonists). Having had a positions of the head of the Ministry of Finance and the Committee of Ministers, Bunge often faced the problems of interethnic contradictions. N. Bunge's «After-death Notes» (that were being written before 1895) were his political testament, where he expounded all the experience of his political life. In the «Notes» the politician proposed a liberal way of national problems solving.

N. Bunge presented analysis of the most problematic points in the system of relations between the authorities and population of the ethnic outskirts. On the first side, Bunge's ideas were close to his predecessors who were conservatives. However, being a politician, N. Bunge not only criticized the «outskirts» but he also admitted many stakes that the central government had committed. He rejected forceful way of national problems' solving and offered his concept of integration policy. Bunge offers elements of both conservative and liberal ways of problems' solutions. His political recommendations were addressed to his contemporaries, but the problems were so difficult to resolve that his ideas are important are nowadays.

Key words: N. Kh. Bunge, Russian nationalism, colonization, German issue in Russia, late Russian Empire.

Ключевые слова на украинском, русском, английском и немецком языках (под соответствующими аннотациями), 4-6 определений, не жирно, «ключевые слова» курсивом жирно, 12 шрифт, интервал – 1);

4. Основна частина статті: постановка проблеми; аналіз наукових досліджень і публікацій; мета дослідження; виклад основного матеріалу; висновки. Всі зазначені елементи виділяються напівжирним шрифтом.

5. Бібліографічні посилання.

Заголовок «Бібліографічні посилання» – по центру, жирний 14 кегль. Бібліографічні позиції – по всій ширині, за алфавітом, 14 кегль, інтервал – 1,5.

Зразки оформлення літератури

Корсун Н. Г. Балканский фронт мировой войны 1914–1918 гг. Москва, 1939. 119 с.

Българска та армия въ Световната война 1915–1918 гг.: в 12 т. / отв. ред. И. В. Филиповъ. София, 1943. Т. 9. 937 с.

Каширин В. Б. Несостоявшаяся экспедиция русских вооруженных сил на Балканы осенью 1915 года // Новая и новейшая история. 2004. № 6. С. 175–203.

Цветков В. Ж. Генерал М. В. Алексеев – начальник штаба Ставки Верховного главнокомандующего. Опыт военно-стратегических разработок в конце 1915 г. – 1916 г. // Исторический Вестник. Первая мировая война / под. ред. С. М. Исхакова. Москва, 2016. Т. 18. С. 10–42.

Кирш Ю. И. Под сапогом Вильгельма (Из записок рядового военнопленного № 4925): 1914–1918 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/russian/kirsh_u01/index.html (дата звернення: 18.06.18).

Журналы заседания Временного правительства: в 4-х т. / авт.-сост. Б. Ф. Додонов, Е. Д. Гринько. Москва, 2004. Т. 4: сентябрь – октябрь 1917 года. 416 с.

Международные отношения в эпоху империализма 1878–1917 гг. : в 10 т. / авт.-сост. Й. М. Лукин, Ф. А. Роштейн, А. А. Могилевич. Москва, 1933. Серия 3. Т. 5. 531 с.

Международные отношения в эпоху империализма 1878–1917 гг.: в 10 т. / авт. - сост. Й. М. Лукин, Ф. А. Роштейн, А. А. Могилевич. Москва, 1935. Серия 3. Т. 8. Ч. 1. 607 с.

6. References. Після бібліографічних посилань розміщуються References (латинськими літерами, заголовок жирно, по центру, 14 кегль), який представляє собою переклад бібліографічних посилань латинськими буквами. Бібліографічні посилання в References – по ширині, 14 шрифт, інтервал – 1,5. Порядок повинен відповідати бібліографічним посиланням. Для найменувань кирилицею надається латинська транслітерація, а в квадратних дужках ([]) англійський переклад.

Стаття

Oleynikov A. V. (2016) Teatry voyennykh deystviy russkoy imperatorskoy armii v kampanii 1916 g. v operativno-strategicheskom kontekste [Theaters of military operations of the Russian imperial army in the campaign of 1916 in the operational-strategic context]. *Historical Herald. World War I*, vol. 18, pp. 42–72.

Електронний ресурс

Mayevskiy V. Armyano-tatarskaya smuta na Kavkaze. kak odin iz fazisov armyanskogo voprosa [Armenian-Tatar distemper in the Caucasus as one of the phases of the Armenian issue]. Available at: <https://web.archive.org/web/20070929124440/http://www.karabakhdoc.azerall.info/ru/istoch/is010.htm> (accessed: 18.09.18).

Akhundov D. A. (1986) O «spornykh» momentakh v istorii i kulture Kavkazskoy Albanii [On the «controversial» moments in the history and culture of Caucasian Albania] *News of the Academy of Sciences of Azerbaijan SSR. Literature, language and art*, no. 2, pp. 104–115. Available at: <http://www.bakililar.az/ca/history/spor.html> (accessed: 12.09.18).

Книга

Zalesskiy K. A. (2003) *Kto byl kto v Pervoy mirovoy voyne* [Who was who in the First World War.]. Moscow. (in Russian).

Багатотомне видання

Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (1848) [The complete collection of laws of the Russian Empire]. vol. 22, p.1, (in Russian).

Yavornitskiy D. (1995) *Zaporozh'ye v ostatkakh stariny i predaniyakh naroda: v 2 ch.* [Zaporozhye in the remnants of antiquity and the traditions of the people: in 2 vol.]. vol. 1, Kiev. (in Ukrainian).

Архіви

Russian State Military Historical Archive (RSMHA), f. 2000, inventory 1, feil. 3129. 120 p.

RSMHA, f. 2003, inventory 1, feil. 60. 345 p.

7. Оформлення архівних джерел

Посилання на архівні джерела оформлюються за правилами використовуваних в країні їх походження.

Приклад оформлення російських архівних джерел

РГВИА. Ф. 2085. Штаб Помощника главнокомандующего Румынским фронтом. Оп. 1. Отдел генерал-квартирмейстера. Д.163. О фронтовом съезде в Одессе 10 мая 1917. 1917. – 138 л.

Приклад оформлення українських архівних джерел

ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 7. Спр. 19. 284 арк.

Доклад Херсонской конторы Государственного хлебного бюро Представителю Председателя Совета министров Украинской Державы при командовании австро-венгерской Восточной армии, 28 октября 1918 г. // Центральный державный архив вищих органов власти и управления Украины (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 2311, оп. 1, спр. 147, арк. 4.

8. У випадку, якщо будь-який з наведених у цій інструкції прикладів не підходить для оформлення вашої літератури, прохання користуватися ДСТУ 2015.

9. Посилання у тексті.

Порядковий номер кожної роботи в списку є номером її позиції. Отже в тексті відсилання до списку повинні виглядати так: [1; 22] (або [4, с. 3; 35, с. 71]), де перші цифри 4, 35 – позиції конкретних праць, наступні – номери сторінок.

10. Іноземні джерела описуються на мові оригіналу, але з дотриманням тих самих правил. Посилання на архівні джерела оформляються з точним зазначенням назви архіву, номерів фондів, опису, справи, використаних аркушів.

11. Дата надходження статті до редколегії ставиться після тексту, після References – курсив, 14 шрифт. Наприклад: *Надійшло до редколегії 04.05.2017*. Стаття повинна бути підписана всіма авторами.

12. Інформація про автора. До рукопису необхідно додати відомості про авторів: повністю прізвище, ім'я, по батькові; вчена ступінь та звання; місце роботи і посада з повним найменуванням установи або організації; службовий телефон, електронна пошта, інші можливості зв'язку.

13. Наукова експертиза статей. Аспіранти, магістри та студенти подають роздрукований варіант статті з візою наукового керівника. Всі статті підлягають внутрішньому і зовнішньому рецензуванню. Відповідальність за зміст, достовірність фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Статті проходять наукове і літературне редагування. Рішення про публікацію статті приймає редакційна колегія. Редакційна колегія видання залишає за собою право відхилити статті, які не відповідають вимогам і тематиці наукового журналу.

14. Публікації здійснюються на платній основі після затвердження статті редакційною колегією. Гонорар авторам не виплачується, рукописи, коректура та відбитки статей авторам не відсилаються.

15. Редакційна колегія приймає на розгляд статті, які стосуються сучасних досліджень з німецької історії, а також з всесвітньої історії до 1 квітня поточного року.

Рукописи статей слід надсилати на адресу:

49050, Україна, м Дніпро, пр. Гагаріна, 72, к. 502

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, історичний факультет,
Центр українсько-німецьких історичних досліджень.*

Телефони: (38) 066 146 42 80, (38) 096 851 81 40.

Або на електронну адресу: nataliyavenger@yahoo.com; nataliavvenger@gmail.com

Наукове видання

СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ З НІМЕЦЬКОЇ ІСТОРІЇ
СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПО НЕМЕЦКОЙ ИСТОРИИ
MODERNE FORSCHUNGEN ZUR DEUTSCHEN GESCHICHTE
MODERN STUDIES IN GERMAN HISTORY

Збірник наукових праць

Українською, російською, англійською та німецькою мовами

Коректор М. С. Кузнецова
Комп'ютерна верстка А. Ю. Такій

Підписано до друку 29.11.2018. Формат 60×84¹/₈. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 17,67. Тираж 100 пр. Зам. № 000.

Видавництво та друкарня ПП «ЛІРА ЛТД».
49107, м. Дніпро, вул. Наукова, 5.
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 188 від 19.09.2000.